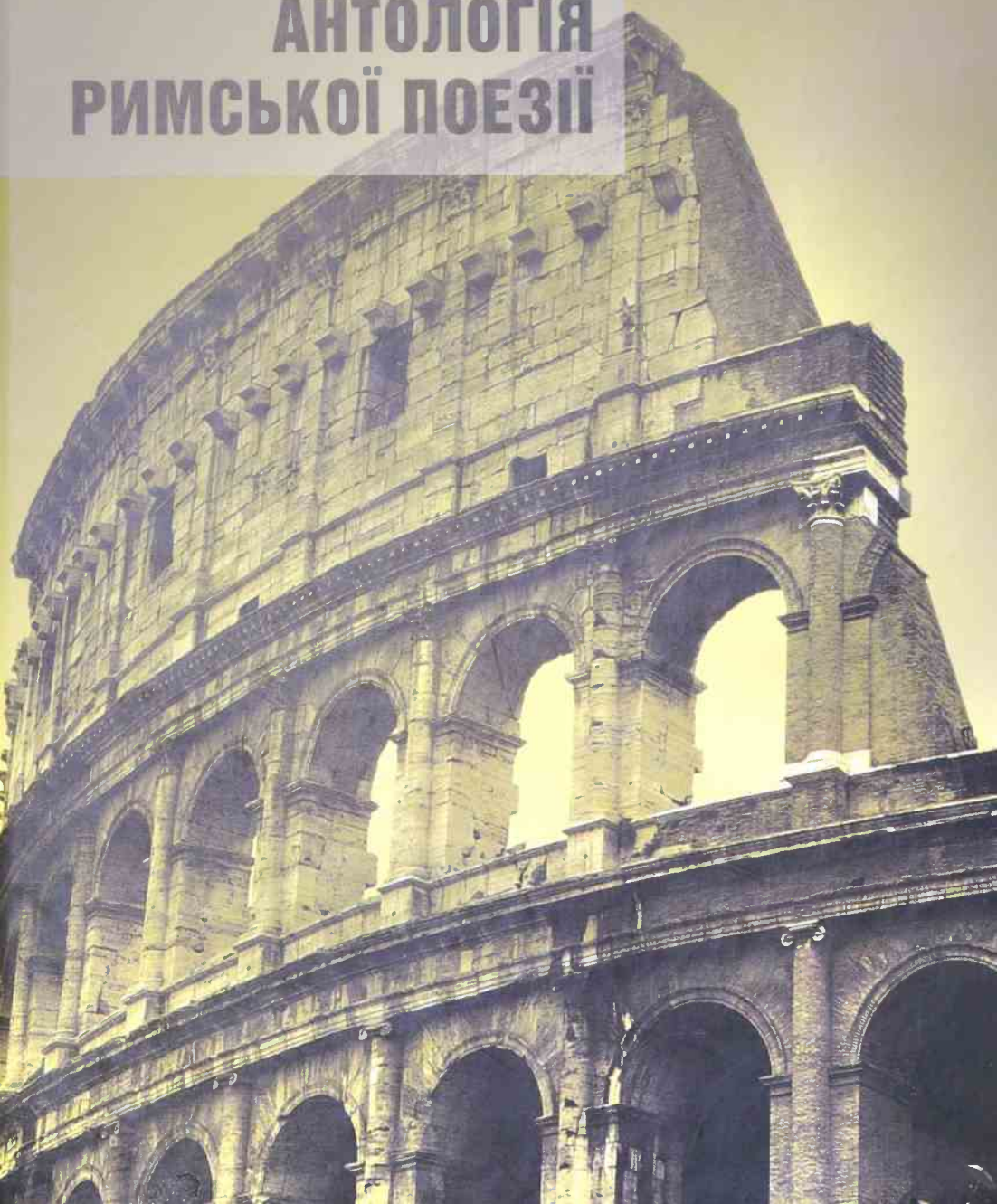

AD FONTES
ДО ДЖЕРЕЛ

Микола ЗЕРОВ
АНТОЛОГІЯ
РИМСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

УДК 821.161.23еров.03-1

ББК 84(4Укр)6-5

3-58

Як перекладач Микола Зеров свого часу здійснив багато неперевершених інтерпретацій латиномовної античної спадщини, французьких «парнасців» та низки інших поетів різних часів та традицій. «Антологія римської поезії» — це повне видання перекладів з класичних давньоримських авторів, яке охоплює час від перших десятиліть I ст. до н. е. до початку II ст. н. е.

У книжці використано матеріали наукового видання перекладів Миколи Зерова з римських поетів, яке готує до друку Степан Захаркін: вперше виправлено недогляди й перекручення попередніх публікацій, зокрема відновлено пропущені раніше рядки в перекладі уривків з «Метаморфоз» Овідія.

АНТОЛОГІЯ

Упорядник Ігор Хроненко

Передмова Костянтина Москальця

Післямова Михайла Москаленка та Максима Стріхи

Редактор Юрій Буряк

Художнє оформлення Сергія Ковики-Алієва

Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2016 року

© Хроненко І. В., упорядкування, 2016

© Москалець К. В., передмова, 2016

© Москаленко М. Н., післямова, 1990

© Стріха М. В., післямова, 2006

© Ковика-Алієв С. Я., худ. оформлення, 2016

© Видавництво «Українські пропілеї», 2016

ISBN 978-966-7015-96-1

Причетність до європейської міри

Кому й навіщо потрібні переклади з давньої римської поезії сьогодні, коли майже весь світ прикипів до дисплеїв, відвернувшись від необхідності кшталтувати мову і мислення? Коли блискавично швидкий Інтернет дозволяє залишатися на зв'язку з віддаленими країнами, коли майже вся писана історія і культура людства перебувають на відстані одного кліку, коли 3D-симуляції дають змогу побачити зруйнований Колізей неушкодженим, у первісній красі і свіжості? Навіщо переклади з давно мертвої мови нашої задиханій від бігу в нікуди і перевантаженій інформацією ні про що сучасності?

Як не дивно, але ці питання вже поставали одного разу — сто років тому. І відповідь на них та чудову легітимізацію перекладацької практики дав сам Микола Зеров у примітках до своєї збірки віршів і перекладів «Камена» (1924): «Ні для кого не секрет, що наші поети, за кількома нечисленними виїмками, дуже мало вчать і дуже мало працюють над технікою слова. Накинувшись на вільний вірш (*vers libre*), дуже небезпечний для стилю ще не викристалізованого, як дикуни накидаються на шкляне намисто, імпровізуючи свої поеми і одразу, без оброблення подаючи їх до друку, вони на корню підтинають всяку можливість дальшого розвитку поетичного стилю. В результаті — довга низка поем, позбавлених музичності, колориту, словесної економії, доброї синтакси, хорошого словника. Надто — словника, бо навіть приперчений неологізмами, фізичними й хемічними термінами, теле-

графними скороченнями, лексикон багатьох молодих авторів не в силі приховати своєї погрозливої бідности. І тут, на мій погляд, праця над латинськими класиками та французькими парнасцями може нам у великій стати пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично-обробленої, багатой на вирази, логічно спаяної, здібної передати всі відтінки думок, мови».

Живлячись довгими триваннями європейської літератури, періодами від золотого віку латинської поезії до французьких парнасців, перекладацька діяльність Зерова спрямована на перетворення, а отже — переборення тимчасової даності потоку несмачних дилетантських текстів, на створення канону текстів і авторів, які є вузловими пунктами «великого часу». (Може, найвиразніше ця причетність до європейської міри й традиції простежується в літературно-історичних текстах, де скрупульозний опис витоків української літератури нерозривно пов'язаний із міркуваннями над образотворчими й ідеологічними принципами Вергілієвої «Енеїди»). Думка про евристичну роль класичного канону наскрізь проймає усю творчість Миколи Зерова, набуваючи загостреного полемічного звучання. Ба більше: як згадував Абрам Гозенпуд, котрий був присутнім на похороні сина Зерова, «несподівано для всіх Микола Костьович виголосив над могилою сина надгробну промову латинською мовою з цитатами з Вергілія, Овідія, Горація». Це свідчить, що зорієнтованість на класичний наратив була не риторичною позою професора, а глибоко закоріненою, екзистенційною складовою його світогляду та ідентичності. Ось чому уважне й критичне студювання джерел для Зерова було передумовою не лише сумлінної наукової праці, а й будь-якого творчого процесу загалом. У доборі текстів, лексиці і стилістиці зеровських перекладів перед нами постає виразно окреслений тип ученого-поета, *doctus poeta*, знайомий історикам літератури щонайменше від часів старожитніх Риму й Олександрії. (Як пам'ятаємо, сам Зеров свідомо признавався до цієї традиції в оригінальних віршах «Олександрія», «Арістарх» тощо).

Слід застерегти, що тип — це не наявність обмежувальної або домінуючої норми; тип у нашому розумінні є багатоскладовим явищем ідеалу, до якого свідомо чи позасвідомо тяжіє окрема особа, формуючи в собі й довкола себе мережу мовленнєвих, письмових, поведінкових практик, універсальну й упізнавану стилістику індивідуального мистецтва життя.

Сьогодні важко не помітити різної подібності поглядів Миколи Зерова й Ернста Роберта Курціуса, якому належить чудова праця про роль латинських класиків у формуванні сучасного обличчя європейської літератури, а також дивовижної схожості постаті українця з типом і позицією Томаса Стернза Еліота. Висловлені Зеровим теоретичні міркування, а ще більшою мірою — неперевершені зразки тлумачень старожитніх і новочасних поетів стали основою для створення своєрідної неформальної «школи» перекладачів від Максима Рильського і Григорія Кочура до Михайла Москаленка і Максима Стріхи. Нова книга перекладів Миколи Зерова стане для уважного й шанобливого читача вірним супутником і провідником як на шляхах до джерел минулого європейської літератури, так і до майбутнього тексту справжньої України, тексту, що його ми всі більш або менш помиляючись колись-таки напишемо як слід і до кінця.

Костянтин Москалець

Гай Валерій Катулл

(близько 87–54 до н. е.)

Ліричні поезії

На смерть горобчика

(III)

Плач, Венеро! Плачте, Купідони! 1

Плачте, люди витончені й чемні:

Вмер горобчик милої моєї,

Вмер горобчик, що вона любила

І як свого ока доглядала. 5

Був він ніжний і ласкаву пані

Знав, як доня малолітня матір:

На її колінах завжди бавивсь

І, стрибаючи навколо неї,

Щебетанням вірним озивався. 10

А тепер і він пішов до краю,

Звідкіля ніхто ще не вертався...

Хай навіки ти не діждеш долі,

Попідземна темряво неси та,

Ти нам радість нашу відібрала... 15

Горе й нам, горобчику сердешний,

Через тебе дорогі очиці

Від плачу, від сліз почервоніли.

До Лезбії

(V)

Жиймо, Лезбіє, жиймо і любімось!
 Поговори лихі дідків сердитих
 Мідяком найщербатішим цінуймо.
 Сонце зайде на ніч і зійде вранці,
 А для нас, як померкне світло денне,
 Ніч без краю спаде і сон довічний.
 Так цілуй же мене сто раз і двісті,
 Знову тисячу раз і знову сто раз,
 Та й до тисячі знов, і знов до сотні.
 А як буде у нас багато тисяч,
 Помішаємо все і лік забудем,
 Щоб із заздрих ніхто та не позаздрив,
 Стільки наших цілунків налічивши.

(VI)

Щоб ти, як цукорана, з'явилася б у мене,
 Замість того щоб твоє життя зникати
 Чи щинити моту? Кому зникати за гарної
 І так, і так, і так, і так, і так, і так,
 Що, що, що, що, що, що, що, що, що, що,
 Ах, ах, ах, ах, ах, ах, ах, ах, ах, ах,
 Ах, ах, ах, ах, ах, ах, ах, ах, ах, ах,

До Лезбії

(VII)

Ти хочеш, Лезбіє, дізнатись неодмінно, 1
Яким числом твоїх цілунків неоцінних
Украй і через край задовольнився б я?...
Ах, скільки є піщин у золотих краях
Кірени дальньої, де сильфію багато, 5
Від гробовищ царя шанованого Батта
І до Юпітера лівійського святинь,
І скільки зір – очей з нагоряних склепінь
Глядять на людський рід, мовчанням ночі вкритий,
Цілунків стільки жде і твій Катулл неситий, 10
Щоб заздрісник урвав той незліченний лік,
Щоб горя не вшептав лукавий чийсь язик...

Поет про себе

(VIII)

- Катулле бідний, вже химери гнать годі, 1
 Бо те, що втратив ти, пропало навіки!
 Всміхалося тобі колись ясне сонце,
 Як ти туди ходив, куди вела люба,
 Дорожча і миліша над усе в світі. 5
 О, скільки пустотливих там було жартів,
 Яких хотілося й тобі і їй разом!
 Так, так, всміхалося тобі ясне сонце,
 Тепер вона не хоче, — будь же і ти гордий
 І не біжи за нею, й не журись дурно, 10
 А все стерпи й переможи твердим духом!
 Прощай, дівчино! Вже Катулл стоїть твердо.
 Шукать тебе й просить не буде він марно,
 Щоби, непрохана, зазнала й ти горя.
 Злочинна, що тепер твоє життя значить! 15
 Чи прийде хто? Кому здасися за гарну?
 Кого полюбиш і чиєю ти будеш?
 Кого, цілуючи, укусиш за губку?
 А ти, Катулле, не хитайсь і стій твердо!

До Фурія та Аврелія

(XII)

Аврелій і Фурій – Катуллові друзі:
Куди б не пішов він – ви тими ж стежками:

На море Індійське, що рве і бурхає
В бою з берегами,

До саків далеких, до ніжних арабів,
Між парфи, стрільців племено гострозоре,

В Єгипет пекучий, де Нілові гирла
Замулили море...

Поглянули б з ним ви й за гори Альпійські,
В долини, де Цезар прославивсь великий,

На Рейн пограничний і острів Британський,
Далекий і дикий.

І все, що б там Доля мені не послала,
Зо мною ви радо усе б поділили...

Тож прошу моїй передати коханій
Це слово немиле:

Дай боже їй жити, й повік процвітати,
І триста коханців водити з собою.
І серце їх бідне лукавою тільки
В'ялити жагою.

Моєї ж любові вона не діждеться:
 Коханню Катуллове вмерло, упало,
 Як квіт польовий, коли пройде по ньому

IVXXI

Залізнеє рало.

IVXXII

IVXXIII

IVXXIV

IVXXV

IVXXVI

IVXXVII

IVXXVIII

IVXXIX

IVXXX

IVXXXI

IVXXXII

IVXXXIII

IVXXXIV

IVXXXV

IVXXXVI

IVXXXVII

IVXXXVIII

IVXXXIX

IVXXXX

IVXXXXI

IVXXXXII

IVXXXXIII

IVXXXXIV

IVXXXXV

IVXXXXVI

IVXXXXVII

IVXXXXVIII

IVXXXXIX

IVXXXXX

IVXXXXXI

IVXXXXXII

IVXXXXXIII

IVXXXXXIV

XXVI

Наш дім поставлений в куточку затишному:
 Ні Австр, ні Апельйот не рушать мого дому;
 Фавоній і Борей дихнуть не сміють там, —
 А вітру все-таки несила збутись нам:
 Наш дім заставлений за двісті тисяч, Фуре!
 О пагубо моя, боргів шалена буре!

XXVII

Хлопчиську-слуго! Давнього фалерна
 Подай нам чашу пінну та гірку!
 Такий наказ Постумії-цариці,
 П'янішої від п'яних виногрон.
 Ти ж, пагубо вина, твереза водо,
 Ти йди від нас до мудрих та розважних:
 Тут нерозведений панує Вакх.

Гімн Діяні

(XXXIV)

Ми під покровом Діаниним,
 Хлопці й дівчата незаймані;
 Хлопці й дівчата незаймані,
 Владарку славимо ми.

Ти, о Латоніє, вишнього
 Паросте батька Юпітера!
 Ти, що у гаї Делійському
 Мати на світ привела, –

І ти царюєш над горами,
 Над полонинами буйними,
 Ти зеленієш дібровами,
 Гомоном рік гомониш.

Ти у пологах родільницям
 Пільгу приносиш Люциною;
 Трівія владна, лампадою
 В темрявих ти небесах.

Ти обертанням щомісячним
 Часу потік розмежовуєш,
 Збіжжям добірним плугатарю.

Ти віддаєш за труди.
 Будь же велика, прославлена
 Під іменами розбіжними
 Анковим дітям, Квіриновим
 Захистом певним вовік.

До Корніфіція

(XXXVIII)

Корніфіцію, як препогано,
 Як Катуллові твоєму тяжко!
 І щодня то гірше, то прикріше...
 Хоч би ти – такий-бо ти недобрий!
 Словом співчуття яким озвався...
 Чи така мені за приязнь дяка...
 Вір: одно твоє маленьке слово
 Варте всіх зітханнів Сімоніда.

XLVI

Знову весна, оживає земля.
 Бур одгриміла пора буркотлива,
 З заходу легіт повіяв пестливий...
 Де ви, багатії Фрігії ниви?
 Де ти, Нікеї родюча рілля?...
 В Азію, славну містами, мчимо.
 Серце забилося, прагне дороги,
 Радо ступають, тугішають ноги...
 Друзі, прощайте! Братерським гуртком
 З дому забились ми в даль незнайому,
 Нарізно шлях свій верстаєм додому.

До Ціцерона

(XLIX)

Найкрасномовніший із Ромулових чад,
І з тих, які живуть, і з тих, що вже немає,
І з тих, що принесе майбутніх років ряд, —
Мій Марку Туллію! Хвалу тобі без краю
І дяку без кінця Катулл зложити рад —
Катулл, між усіма поетами найгірший,
Такий між усіма поетами найгірший,
Як ти між усіма найкращий адвокат.

Про Лезбію

(LXX)

Владарка мовить моя, що моєю б вона залишилась,
 Навіть коли б її втіх батько богів зажадав.
 Але, що кажуть жінки своїм легковірним коханцям,
 Тільки б на вітрі писать та на текучій воді.

Про своє кохання

(LXXXV)

В серці – кохання й ненависть.
 «Чому?» – ти питаєш.
 «Не знаю».
 Та відчуваю в собі біль цей і мучусь, терплю.

Публій Вергілій Марон

(70–19 до н. е.)

Буколки

Перша еклога

Мелібей

Тітіре, ти в холодку опочив-єсь під буком гіллястим
І на сопілці сільській наг्राєш мелодійної пісні.
Ми ж залишили свій дім, наші ниви; від рідного краю
Геть утікаєм... Нам тяжко... А ти в холодку, на дозвіллі
Будиш в діброві луну солодким ім'ям Амаріллі.

Тітір

О Мелібею! Мій бог послав мені втіху цю й радість.
Завжди для мене лишиться він богом; олтар його завжди
Буде окроплений кров'ю ягнятка з моєї кошари:
З ласки його-бо на пашу корів я й ягнят виганяю,
З ласки його наг्राю, що захочу, на тихій сопілці.

Мелібей

Так! Я не заздрю тобі... Я дивуюсь... Бо буря лютує
Нині на наших ланах. І сам я, старий та безсилий,
Кіз своїх далі жону... А ця! Поглянь-но на неї:
Двох на горбі козенят у ліщині вона породила,
Так і лишила їх мертвими там, на камінні непліднім.
Часто це лихо мені – о моя сліпота і нерозум! –
Громом розбиті дуби на путі на моїй віщували;
Часто це горе гірке вороння накликало зловісне...
Але хто ж бог твій і де він, скажи мені, Тітіре, друже?

Тітір

В Римі мій спас і заступник... Ти знаєш, простець незвичайний.
Місто те дивне, гадав я, подібне до наших містечок,
Де на базарах ми сир продавали і наші ягниці;
Думав я: пес, хоч і більший, у всьому подібний щенятам.
Нині я знаю, що Рим над містами підноситься всіми,
Як над кущами повзкої лози кипарис величавий.

Мелібей

Що ж так манило тебе до того величавого міста?

Тітір

Воля, мій друже! Хоч пізно, як волос на старість посивів,
Взнав я принади її, – осяяла вік мій ледачий;
Зглянулась доля на мене, хоч довго прийшлося її ждати.

Перш Галатеїн невільник, я нині служу Амаріллі...
 От як була Галатея, то щиро тобі признаюся:
 Вільної хвилі не мав я, не мав заробітку ніколи...
 Хоч і складав на олтар я нелічені жертви безсмертним,
 Хоч працював я як міг і сир свій видавлював туго,
 З грішми ніколи моя не верталась додому правиця.

Мелібей

От коли я зрозумів, через що Амарілла зітхала,
 Щиро молилась богам, для кого виноград зберігала:
 Тітір покинув свій дім, а по ньому тут сосни журились,
 І говірки джерела, і широкі зелені діброви.

Тітір

Що ж мені діять було? Чи ж міг я лишатися в призрі?
 Чи ж я не міг попросити у бога спокою та пільги?..
 О Мелібею! Я бачив там мужа, якому на шану
 Пишні щомісяця жертви по храмах приносяться наших;
 І на благання своє ласкаву почув я відповідь:
 Все, що твоє, при тобі! Вертайсь до худоби безпечно!

Мелібей

О, ти щасливий, мій друже! Майно і твій хутір з тобою,
 Досить тобі на життя... Твоє поле оброблене добре,
 Не заболочений луг; ні комиш, ні рогіз не росте там.
 Не на чужому ти пастимеш вівці, і пошесь ворожа
 Від незнайомих сусід на ягнята твої не перейде.

Так, ти щасливий, мій друже!
 Ти вдома лежиш в холодочку
 Біля священних джерел, на березі рідної річки.
 Тут тобі тин-живопліт, де гіблейські трудівниці-бджоли
 Взятюк важенний беруть на буйнім верболозовім цвіті;
 Вколо літають, бринять, до солодкого сну запрошують;
 Тут, попід скелю йдучи, садівничий наспівує пісні;
 Тут про кохання твоє голуби тобі стиха туркочуть
 І з верховіття кленка озивається горлиця ніжна...

Тімір

Так, мені добре... І перше олєнь піде пастиць в повітря,
 Море раніше всі викине риби на піски безвідні,
 Парфи із жизних долин приблукають раніше до Рейну,
 А напівдикий германець Євфратові питиме води,
 Аніж у серці моїм захитається образ владики.

Мелібей

Лихо судилося нам: ми йдемо на безвіддя лібійські,
 Другі мандрують до скитів, а треті – на берег Оакси;
 Навіть на північ, за море ідуть до британського краю...
 Чи доведеться коли повернутися знов до вітчизни,
 Щоби з слізьми на очах, по рóках сумного вигнання
 Глянуть на землю свою, на ту стріху убогої хати.
 Жовнір захожий мої родючі виснажить ниви,
 Варвар тут жатиме хліб... От до чого усобиця люта
 Нас, громадян, довела!.. Чи для того ходив я за полем,
 Чи задля того я груші щепив і викохував лози?...
 Кози, щасливі колись, годі плакаться, далі рушаймо!

Вже не лежати мені поміж рястом у темній печері,
Вже не дивитись на вас, по далекій розсипаних скелі,
Пісні уже не співати, і певно, що скоро без мене
Вам доведеться гіркий верболіз та конюшину скубити.

Timip

Ні, ти не підеш нікуди і ніч перебудеш зо мною;
Ложем нам буде трава, а вечерю ми маєм розкішну:
Добре оддавлений сир, і каштани, і яблука спілі.
Глянь-бо: ген-ген над хатами димок уже в'ється вечірній,
І від гірських верховин по долинах послалися тіні.

Четверта еклога

Музи Сицилії! Нині почнем поважнішої пісні;
Кущ тамариску, гаї та діброви не всім до вподоби, —
Вже як співають про ліси, хай той спів буде консула гідний.

Час надходить останній по давніх пророцтвах кумейських;
Низка щасливих віків на землі починається знову.
Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна:
Парость новітню богів нам із ясного послано неба.

Ти лише, чиста Діано, злелій нам дитину ту дивну:
З нею залізна доба переходить, спадає в непам'ять,
Вік настає золотий! Непорочна, твій Феб уже з нами!
В консулування твоє, Полліоне, це станеться чудо,
Місяці дивні, щасливі літа розпочнуться від тебе:
Щезнуть останні сліди диких чварів і братньої крові,
Від ненастанних тривог земля відпочине стражденна.
Хлопчику любий! Надійдуть часи, і побачиш ти небо,
Світлих героїв побачиш і сам засіяєш в їх колі,
Правлячи світом усім, втихомиреним зброєю батька.

Зразу ж родюча земля принесе тобі перші дарунки:
Ладан поземний та кручений плющ зростить без насіння,
Лотосом вся процвіте, засміється веселим акантом.
Кози самі понесуть молоко з полонини додому;
Смирна худоба без страху на лева глядітиме в полі.
Квіти ласкаві, рясні поростуть край твоєї колиски.
Згине і ворог твій — змій, і все зілля отрутне загине,
І асирійський амом ніби килимом землю укріє.

Виростеш ти і почнеш дізнаватись про славу героїв,
Батькову славу пізнаєш і мужності міць непохитну, —
Колосом буйно-важким заговорять лани неосяжні,
Терна колючого кущ зчервоніє від грон виноградних,
Листя суворих дубів золотистим ороситься медом.

Дещо лишиться, проте, із давнішніх гріхів та нещастя,
Впливуть в море човни, і місто оточиться муром;
Рало по лону землі борозною глибокою пройде.
З'явиться Тіфіс новий, і юнацтво добірне, відважне
Славну збудує Аргó і в криваві походи полине.

З військом хоробрим Ахілл проти нóвої вирушить Трої.
Мужем ти станеш і віку дозрілого дійдеш. Чи бачиш:
В морі не видно вітрил, кораблі соснові не возять
Краму по хвилях морських; все, що треба, земля дає людям,
Оранки більше нема, ні ножа для кущів виноградних;
Скинув волові ярмо з терпеливої шиї плугатар.

Вовни не красять уже у фарби, пороблені штучно:
Нині вівця на пасовищі ходить в одержі червленій,
Кольором ясним шафрану та пурпуром міниться темним;
Нині природний сандикс одягає ягнят недорослих.
Дивні, надходьте, віки! До своїх веретен нахилившись,
Присуд сповняючи Долі, так випряли парки нехибні.
Час вже обняти тобі руками дитячими владу,
Вибранцю милий богів, Юпітера славний нащадку!
Глянь, як на радості всесвіт дрижить, як радість проймає
Море, і простір землі, і безодню глибокого неба;
Глянь, як подвиглось усе назустріч майбутньому віку.
О, коли б мав я на світі прожити і, як пан свого хисту,
Співом прославить гучним твої вчинки для пізніх нащадків!

Ні, проти мене не встояв тоді б ні Орфей-ісмарієць,
Ані досвідчений Лін, хоч обом їм боги помагали –
Калліопея Орфею, а Лінові – Феб гарнолиций.
Навіть і Пан, коли став би зо мною до суду аркадців,
Навіть і Пан-чарівник признав би мою перемогу!
Хлопчику любий, навчися ж вітати, всміхаючись, матір;
Болю і прикрих страждань довелось їй натерпітись досить.
Хлопчику любий, навчися! Кого-бо не пестила мати,
Той не зазнав ні поваги богів, ні кохання богині.

ГЕОРГІКИ

На костях

(I, в. 483–497)

В ті вікопомні дні все віщувало нам
Криваві зграї бід. Нелагідним богам,
О, як даремно ми офірами годили:
В утробі наших жертв лише зловісні жили
Знаходили жерці; кров біла в джерелáх,
І ніч розносила по вимерлих містах
Погрозливе виття голодної вовчиці.
Серед ясного дня спадали блискавиці
Й комети в темрявих палали небесах.
В лихій усобиці, в погибельних боях
Знов зустрічалися братерські легіони,
І вдруге римська кров точилася червона
Під мурами Філіпп, на ярий цвіт долин.
Колись настане час, і мирний селянин,
В тім краї ідучи облогом-новиною,
Віднайде меч і спис, поточений іржою,
І білим лемешем у чорній борозні
Натрапить на шолом і стріли мідяні,
І стане, вражений розбіжними чуттями,
На полі тім страшнім, над білими костями.

Похвала Італії

(II, в. 136–176)

Так... Ні мідійська земля, горовими лісами багата,
Ані уславлений Ганг, ні Герма потік злотоносний
Не дорівнюють Італії – ні Бактріана, ні Инди,
Ні узбережжя Панхеї, смолою пахучою славне...
Тут не впрягали до плуга биків з полум'яним диханням,
Не засівали ланів дивоглядним драконовим зубом;
Поле не їжилось тут вояцтвом, у ратища збройним, –
Буйноколосі пшениці, масійські зате виногради,
Луки, оливні гаї споконвіку тут тішили око;
Коні гарячі зате на полях бойових вигравали.
Звідси, Клітумне, твої білорунні отари; омиті
В водах священних твоїх, бики для жертovníка білі
Звідси рушали на Рим і в походах ішли тріумфальних.
Тут повносила весна за призначені межі сягала;
Двічі худоба плідна і двічі тут дерево родить.
Але ні хижого тигра, ні дикого лева немає,
Ні аконіту, що смертю грозить збирачам легковажним.
Гада такого нема, як по інших країнах, і змії
Тут не плазують так хутко, у кільця страшні беручися.
А пригадаймо міста і всі величаві споруди,
Замки на урвищах гір, муровані хитро, згадаймо
Ріки в долинах, що мури старинних осель обпливають.
Море додаймо на сході і долішнє, західне море,
І повноводі озера – тебе, щонайбільше, Ларійське,
І, гомінливе, тебе, приборями знане Бенакське,
Славний згадаймо Лукрін і греблю на смузі піщаній,
Де з таким шумом і плеском лютують розбурхані води,
Юліїв порт і загати, що море відгонять і разом

Аж до авернського плеса тірренський бурун пропускають,
Надра, із давна славетні рудою червоної міді,
Золотоносними жилами та срібляними річками.
Край, де марсієць змагавсь войовничий, і молодь сабейська,
І терпеливі в біді лігурійці, і вольськ списоносний,
Маріїв плем'я хоробре, народ величавих Каміллів,
Грізні в боях Сціпіони і ти, наш Цезарю хвальний,
Що переможцем щасливим з найдальших земель азійських
Індії пещений люд до римських твердинь наvertsаєш.
Мати хлібів золотих, вітай же, Сатурнова земле,
Мати великих людей!.. Для твого добра я підношу
Давні багатства твої, джерелá викриваю забуті
І по містах італійських дзвоню Гесіодовим віршем.

Життя хліборобів

(II, в. 458–542)

Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували,
Просте життя хліборобів! Оподаль боїв та незгоди,
Гойні ґрунта постачають самі їм поживу солодку.
Хоч у палатах високих з важкими порталами вранці
Не напливає на них привітальників хвиля кипуча,
Не привертають очей черепахою биті одвірки,
Золотом ткані убрання та бронзові вази коринфські;
Хоч і біліє шорстка, багрецем фінікійським неткнута,
Тога на них старосвітська, і простим елеєм мастяться, —
Мають зате вони спокій, безпечність, нерушену щирість,
Всяких дарунків землі подостатком, а втіху дають їм
Гроти, проточні стави, прохолода міжгір'їв темпійських,
Мукання дальнє корів та дрімота в гаю під кущами.
Випаси в них соковиті, гаї дичиною багаті,
І працювита, до вбогих потреб призвичаєна молодь;
Свята веселі, шанована старість. Злітаючи в небо,
Слід найостанніший свій поміж ними покинула Правда.

Музи, дорожчі мені від усього на світі! Богині,
Що найпильніше служу вам і серцем шаную я щирим,
Хай мені вкажуть причини обходу сузір'я кругового,
Сонця скорботних затемнень і місяця дивних зникань тих,
Звідки у нас землетруси і хвиль невідпорних припливи,
Що то за сили здіймають і знову осаджують море,
Чом поспішає узимку зайти й потонуть в Океані
Сонце і що заважає коротким ночам залишатись.
Як же не дано мені світових таємниць досягнути,
Якщо холодної крові тяжить кругобіг надо мною,

То, не шукаючи слави, вподобаю ниви джерела,
Шану віддам я річкам та долинам. Рівнини Сперхея,
Де ви? Верхів'я Тайгета, де Вакхове свято обходять
Діви спартанські? О, хто б мене взяв на узбіччя холодне
Гема і вмить під наметом дрімучого лісу поставив!

Щастя довідався, хто зміг розпізнатися в силах природи,
Хто всі жахи потоптав і долю свою невідхильну
Кинув до ніг і суворого рев Ахеронта зневажив.
Але щасливий і той, хто спізнався з сільськими богами:
Паном старезним, Сільваном і німф хоровими танками.
Не причарують того ні різки громадянської влади,
Ні багрянця царя, ні парфянських царевичів свара,
Ні наддунайське повстання, ні даків насмілених змова,
Ні на поталу призначені землі. Над долею бідних
Уболіває він серцем, скарбам багатійським не заздрить.
Бо що доспіє в саду і що вродить рілля урожайна –
Досить йому на життя. Він не знає суворих законів
Несамовитого Ринку, ні Сховища актів державних.

Інший турбує веслом простори морів небезпечних,
Інший береться до зброї і важить на царські чертоги;
Цей облягає міста і руйнує будинки нещасні,
Щоб попивати із чаш многоцінних і спати на тірських
Пурпурі; той над закопаним золотом труситься, чахне;
Той, остовпілий, стоїть перед рострами; ті розкошують,
Оплески вчувши гучні по лавах усіх театральних!
Ті ж, у зятятих боях братерську кров розкропивши,
Йдуть на вигнання, покинувши рід і пороги вітчизни,
Іншого краю собі під чужинним шукаючи сонцем.

Ратай розорює землю широко закривленим плугом;
З неї живе цілий рік, підтримує дім і державу,

З неї худобу годує і з гурту бичків надійніших,
І відпочинку не знає; то сад похилився гілками,
То розродилися вівці, то копи нажатого хліба
Звозити треба з ріллі, виповняючи збіжжям комори.
Прийде зима – сікionку сочисту пускай на олію;
Жолудем ситих свиней завертай у хліви. Лісової
Ягоди, овочу повно осіння пора посилає;
І, розхилившись на всонні, рудіють важкі виногрона.
Любі дітки обступають його, з поцілунками виснуть;
Дім господарський додержує честі; молочні корови
Щедро набілом його оділяють; на лузі веселім
Вперті одне на одне цапенята наставили ріжки.
Свята надходять. В траві розпростершись, у дружньому колі
Круг святкового вогню та завітчаних чаш, закликає
Жертвою він і зливанням тебе, о Ленею; на в'язі
Ставить мету для пастуших списів, і засмалене тіло,
Звикле до вправ, оголяє пастух для сільських перегонів.

Тим старосвітським звичаєм жили і сабіняни давні;
Ромул його шанував. З ним Етрурія сил набувала;
Вірний звичаєві, Рим став найкращим містом у світі,
Сім сусідніх горбів однією обвівши стіною.
Поки всесвітнє берло не дісталось цареві Діктеї;
Поки зажерливий люд ще не різав биків на поживу,
Так золотий утішався Сатурн на землі плодови́тій.
Сурем тоді бойових не чуть було звуку різкого,
І на твердому ковадлі залізних мечів не кували...

Так, але всю уже путь ми на полі пройшли скаковому,
Коням з гарячої шиї пора хомути поздіймати.

Орфей і Еввідіка

(IV, в. 453–529, оповідання Протея)

Горе твоє і біду заподіяла божеська воля:
Тяжкий покутуєш гріх, ще й кара ласкава занадто.
Тільки б погодилась Доля, Орфей би нещасний подвоїв
Міру твоїх бідувань за смерть Еввідіки дочасну.
Та пригадай, як вона понад струмнем тікала від тебе.
В травах високих, що берег вкривали, тоді ненароком
На ядовиту гадюку вона наступила – о леле!..
Приязні хори дріад плачем обізвалися в горах,
Скелі Родопів по ній смуткували, і гетів країна,
І верховини Пангеї, і люд войовничого Реса,
І Оритія, і Гебр многоводний... Співець же невтішний,
Лірній струні довіряючи біль і скорботи любові,
Тільки про тебе, кохана, на березі моря, самотній,
Тільки про тебе співав од рана до сутінів ночі.
Навіть в печери Тенара, в ті пащі Плутона неситі,
В темні гаї непроглядні, понурого сповнені жаху,
Він увіходить, простуючи в царство грізного владики,
Де незворушні серця, неподатні на людські благання.
Але на звук чарівний з глибин щонайглибших Ереба
Товпляться тіні легкі, примари, позбавлені світла,
Мов незліченних пташок в деревах перелякані зграї,
Як од вершин проганяє їх сніг або сльоти холодні.
Тут матері і батьки; змарнілі, знесилені смертю
Постаті давніх героїв; дівчата, що вмерли до шлюбу,
І юнаки, що на очах батьків у вогні спопеліли, –
Всі, кого чорне багно, невірні й гидкі очерети
Та драговинна нетеча Коціту навік ув'язнили,
Ще й дев'ятьма оборотами Стікс одділив од живущих.

Ввесь, до найдальших осель, заслухавсь здивований Тартар,
Сірі вужі Евменід – тії коси страшні – не сичали;
Цербер не смів роззявляти потрійної пащі своєї,
І Іксіонове колесо, гнане вітрами, спинилось...

І вже вертався співець, підіймаючись вгору, до сонця,
Муки пекельні пройшовши, здобувши свою Еврідіку,
Що поспішала позаду, покірна словам Прозерпіни,
Як, перейнятий нараз напівбожевільним бажанням
(О, коли б чорний Аїд міг прощати такі почування!..),
Він зупинивсь і, знеможений духом, забувши умову,
На Еврідіку поглянув, уже на порозі ясному.
Жаль невимовний! Розбито угоду з царем попідземним!

Тричі нечуваний грім прокотився над плесом Аверну.
«Леле! – озвалась вона. – Хто нас губить, Орфею нещасний,
Хто прогнівився на нас?.. Недоля мене повертає
В темрявий Орк, і ніч налягає на зір мій померклий...
Любий, прощай! Я уже не твоя і даремне до тебе
Я простягаю долоні, пойнята підземною ніччю».
Так промовляла вона і раптом, як дим у повітрі,
Щезла з очей... І даремно він мчить, розпростерши обійми,
Тільки повітря він ловить руками. Даремно він рветься
Щось наостанку сказати їй, крикнуть, – весляр невблаганний
Вдруге його не бере на той бік багнистої хвилі...
Що йому діять, як знову благати йому за дружину,
Слізьми якими, якими словами й до кого молитись?..

Сім, переказують, місяців він побивався і, тужний,
Попід бескетами в горах і над течією Стрімону,
Горе своє повідаючи зорям півночі холодним,
Лютих зворушував тигрів, дуби поривав за собою.
Так Філомела в кущах, під широким наметом тополі,
Ніжне поріддя шукає своє молоде і безпере,

Як, постерігши гніздо, хто жорстокий поб'є пташенята.
Плаче щоніч на гіллі, незрівнянну виплакує пісню
І поновляє її, навіваючи тугу щемлячу.
Серце співцеві не вабить ні шлюб, ні солодке кохання, —
Гіперборейські льоди, Танаїду засніжені луки,
Ниви ріфейські, морозами куті, обходить, самотній,
В скаргах своїх поминаючи Діта змарновану ласку
Та незабутнє подружжя. Ціконські жінки, розлютившись
За повсякчасну зневагу, на оргії Вакха всенощній
Вбили Орфея і тіло його розметали по полю.
І як, білішу від мармуру, мчав його голову стяту
Гебр Еагрійський по вирах найглибших, уста похололі
Все вимовляли ім'я Еввідіки. Тебе, Еввідіко,
Кликала вірна співцева душа, покидаючи тіло,
І «Еввідіко» луною той клич береги повторяли.

Квінт Гораций Флакк

(65–8 до н. е.)

Оди

До Пірри

(I, 5)

Який ставний юнак серед троянд, в альтані,
О Пірро, обійма тебе на самоті?
Для кого ти, ясна і в світлому убранні,
По плечах кучері пустила золоті?

Ох, скільки, скільки раз заведені надії –
Незвиклий, молодий – оплаче гірко він,
Побачивши нараз, як море почорніє
Під подихом вітрів і переплеском пін.

Хто звірився тобі, ласкавій і прозорій,
Хто сподівається на щедрі й теплі дні –
О, той не знає ще, яке облудне море,
Яка в твоїх очах погибель спить на дні.

Та я, я знаю все. Таблиця і присвята
На храмовій стіні показує моя,
Що я терпів не раз і потопельні шати
Морському богові віддав на жертву я.

До Левконої

(I, 11)

Негоже нам, о Левконоє, знати,
 Яку нам суджено в житті наземнім путь.
 Халдейських віщунів не будемо питати:
 Халдейських чисел нам ніколи не збагнуть.

Чи довго житимем, чи скоро час розстання,
 Приймаймо з дякою, що доля нам дає,
 Хоч, може, ця зима — для нас зима остання
 І вже не чутимем, як море в берег б'є.

Тому розумна будь: важкий і пінний келих
 До вогких уст своїх бездумно піднімай,
 І безліч днів живи безжурних і веселих,
 І лиш на це життя надії покладай.

Минає хутко час: лови, лови хвилини!
 Не вір прийдешньому, що нам назустріч лине!

Офіра

(I, 19)

Жаги й бажань сувора мати
 Та легковажний Вакх, Семели дивний плід,
 Велять душі мої палати
 Коханням пристрасним давноминулих літ.

Ясна, як мармури Пароса,
 Гліктери красаота принадила мене:

Той сміх – такий дзвінкоголосий,
 Таке в очах її зухвальство чарівне.

Кіпріянка грізнá, неси́та
 Вже поїняла мене і хист підбила мій:

Не йдуть на мисль мені ні скити,
 Ні вершник парфянський, у битві запальний.

Зелених трав сюди, хлопчино,
 Гілля і ладану, дволітнього вина...

Ачей на поклик наш уклінний
 Жертовний прийме дар – і зглянеться вона.

До Арістія Фуска

(I, 22)

Той, чиє життя непорочне й чесне,
 Ні списа злих маврів, ні пружних луків,
 Ні сайдака, повного стріл отруйних,
 Не потребує.

Чи лежатиме його путь в палючих
 Пісках Сіртів, чи в глушині Кавказу,
 Чи по тих місцях, що Гідасп прекрасний
 Зрошує щедро.

Так, коли блукав я в Сабінським лісі
 І складав свою для Лалаги пісню —
 З хащ від мене втік, хоч я був беззбройний,
 Вовк найлютіший.

Звірище таке не ростила зроду
 Ні Апулія у галях дубових,
 Ні пустиня та, що всіх левів живить
 Груддю сухою.

Кинь мене в той край, де весни немає
 І поля у кригу закуті вічно, —
 В ту країну, де Юпітер туманом
 Небо вкриває;

Кинь мене туди, де біг сонця близький
 Жаром променя обезлюдив землю, —
 Буду й там любить я Лалаги голос,
 Д. 391 Ніжну усмішку.

Тонж оД

(23 J)

До Хлої

(I, 23)

Чому від мене так ти утікаєш, Хлоє,
Мов сарна молода, що в горах, боязка,
Страшиться вітерцю і тиші лісової
І матері шука?

Відновлена весна прогомонить гаями,
Зелена ящірка в куцах зашелестить —
Вона жахається і дивиться без тями,
І вся вона тремтить.

Таж я не лютий тигр і вийшов не на згубу,
Я не гетульський лев, щоб сарни розривать...
Пора вже дівчині, що виросла для шлюбу,
Від нені відставать.

До Ікція

(I, 29)

Мій добрий Ікцію, що сталося з тобою?
Ти на Аравію збираєшся війною,
На неподоланих сабейських королів,
На перса кінного твій красномовний гнів

Гримає кайданами?.. Яка з дівчат тубільних,
Позбувшись жениха і світочів весільних,
Служитиме тобі?.. Який хлопчак двірський
Прислужником твоїм на учті голосній

Забуде край стола отецький лук і стріли?..
Як не повіриш тут, що хвилі мають силу
Угору потекти, що Тібр – несвітська річ! –
Подався вже назад, до власних верхоріч, –

Коли ти, друже, ти, що втіху мав єдину –
Книжки Панетія, Сократову родину, –
Ти всіх філософів одразу і гуртом
Міняєш без жалю на бойовий шолом?!

До Ліри

(I, 32)

Просять нас і ждуть, і коли немарно
Награвали ми, коли рік і більше
Житиме наш спів – на латинський голос
Грайте мені, ліро!

На Лесбосі вперше озвався спів твій:
Там Алкей, співець і невтомний воїн,
Як пригонить часом на вогкий берег
Човен розбитий, –

На твоїй струні Афродіту славив,
Славив Вакха й муз, пустуна Ерота
Й Ліка-хлопчака темнооку вроду
Й кучері чорні.

Феба дивний дар, на бенкетах Зевса
Всім бажаний гість і в трудах щоденних
Пільга й супокій, – на моє благання, –
Ліро, озвися.

До себе самого

(I, 34)

Богів почитувач нещирий та повільний,
 Я мушу кинути свою неправу путь
 І, заблукавшия у мудрості омильній,
 На шлях перейдений звернуть.

Бо ж сам Дієспітер, що током блискавиці
 Громаду чорних хмар раз по раз проривав,
 По небу я́сному летючу колісницю
 І коней буряних промчав:

І хвилі рік хиткі, і сталі суходоли,
 І весь підземний край, від Стіксових дібров
 До Тенарових війсть, і Атлас білочолий —

Все потряслося до основ.

Бог милує малих, для гордих має кару,
 А славу сильних тьмить. Так Доля б'є крилом
 І з хижим посвистом зриває тут тіару,

Щоб с्याть над новим чолом.

До товаришів

(I, 37)

Тепер давайте п'ємо і в танці круговому
П'ятою – по землі. Тепер до речі нам

На постелінні дорогому
Самійських страв поставити богам.

Так! Досі не могли ми, зганьблені і ниці,
Старого Цекуба викочувати кадь,

Бо ж... Капітолій нам цариця
Хвалилася до краю зруйнувать.

У гурті євнухів, в тім безсоромнім колі
Жила надіями безумними вона,

Нестямна від п'яної долі, –
І враз упала злуда і мана.

Один лиш корабель утік їй від розгрому,
І серце, стомлене від пестошів і втіх,

Забилося в чутті жаскому.
А Цезар веслами її настиг.

Немовби горлицю шуліка гострозорий,
Мов зайця, що біжить по наморозі в ліс,

Ловець досвідчений і скорий –
І мав уже завдати до заліз

Потвору навісну... Та ні! – Вона не хоче
 Без слави гинути: їй лезо не страшне,
 І суден не шукають очі,
 Щоб запливти у місце затишне.

Зорить на свій палац, руїною діткнутий,
 І, вдачею тверда, ненатлих пестить змій,
 Щоб, спивши чорної отрути,
 Наруги вже не зазнавати їй.

І, смерті тінь сама прославши над собою,
 Не віддалась до рук лібурнським веслярам
 І в Римі не пішла рабою
 Вслід тріумфальним лавам і пісням.

До прислужника

(I, 38)

Не люблю я, хлопче, розкошів перських,
 Не кохаюсь я в тих вінках квітчастих, —
 Не шукай по саду; де ще лишились
 Пізні троянди?

Досить, хлопче, з нас і простого мирту:
 Миртовий вінок тобі личить, слуго,
 Личить і мені, коли п'ю в садочку
 Кубок веселий.

До Деллія

(II, 3)

В години розпачу умій себе стримати,
 І в хвилі радості заховуй супокій,
 І знай: однаково прийдеться умирати,
 О Деллію коханий мій,

Чи весь свій довгий вік провадитимеш в тузі,
 Чи, лежачи в траві, прикрашений вінком,
 Рої понурих дум на затишному лузі
 Фалернським гнатимеш вином...

Для чого ж нам сосна й тополя білокора
 Прослали на землі гостинний холодок?
 Пощо на лузі нам наспівує прозорий
 І гомонить дзвінкий струмок?

Вина, і пахоців, і ясних рож без краю –
 Короткочасний цвіт! – несіть туди, несіть,
 І хай дзвенить бенкет, поки твій вік буяє
 І невблаганна парка спить.

Бо прийде, прийде час: покинеш поле, й луки,
 І віллу, і сади, де Тібр тече мутній,
 І на усі скарби пожадливії руки
 Наложить спадкоємець твій.

І чи в достатку жив, а чи, не мавши дому,
Тяжким шляхом тобі судилося пройти,
Кінець однаковий: Плутонові грізному

Рокований на жертву ти.

І всі ми будем там. Надійде мить остання
І в човен кине нас, як діждемо чергі,
І хмуρο стринуть нас довічного вигнання

Безповоротні береги.

На поворот друга

(II, 7)

Мій вірний спільнику, в ті многотрудні літа,
 Як воєвода Брут у похід нас водив,
 Який це добрий бог вернув тебе, квірита,
 До неба рідного і рідних берегів?

Помпею, друже мій! Як часто ми при чаші
 Вкорочували дні немішаним вином,
 І кучері буйні тоді пахтіли наші
 Під миром дорогим і запашним вінком!..

І день Філіпп настав. Без честі і без слави
 Покинув я свій щит і з бойовища втік,
 Там мужність зламано, там щонайкращі лави,
 Наш щонайкращий цвіт там головою ліг.

Та крізь ворожий тиск мене промчав Меркурій,
 Він хмарою повив і врятував мене,
 Тебе ж, коханий мій, знов підхопили бурі
 І в море понесли, розгніване й гучне.

І нині ти вернувсь. Обіцяним бенкетом
 Вшануй Юпітера: скінчилася війна, –
 І в сад мій завітай – лавр тінявий росте там, –
 Лягай у холодку і не жалій вина.

В різьблений кубок лий масійського старого

І знайдеш забуття від смутку і трудів.

Гей, слуги, хто пролле нам пахощів із рогу?

Хто зелені подасть і мирту для вінків?

Кого з нас жеребок кіпріянки позначить,

Щоб нам господарем на учті величать?

Як радісно мені, як весело пиячить

І друзів поворот безумством зустрічать!

До Вальгія

(II, 9)

Не вік із темних хмар у безупинній зливі
Потоки дощові на чорні ниви йдуть;
Не вік над Каспієм бурхливі
Вітри поривчасті гудуть.

Не цілий рік стоять і крижані кайдани
Край негостинних скель вірменських берегів,
І стогне лісом шпиль Гаргану,
І лист спадає з ясенів.

І тільки, Вальгію, ти оплакаєш Місто,
Із пам'яті тобі не йде його краса, –
Чи сходить Веспер променистий,
Чи в сяйві сонячнім згаса.

Згадай про Нестора, що людський вік потроїв, –
За Антілохом він не плакав без кінця;
Сестер Троїлових у Трої
Смутні розважились серця.

Покинь же жалощі і печені знемоги,
Та й заспіваймо вдвох на веселіший лад
Про Цезареві перемоги,
Про завойований Ніфат,

Про мідян і ріку, що по гірських долинах
Несе вгамовану віднині течію,
І про біду гелонів кінних,
Потиснених в своїм краю.

До Постума

(II, 14)

О, як же хутко, Постуме, Постуме,
Спливають роки! Як не служи богам,
А прийдуть зморшки, прийде старість,
Смерть невблаганна тебе настигне.

Дарма Плутона ти гекатомбами
Щодня благаєш немилосердного —
Його ж підземних пут не зірвуть
Велет лихий Геріон і Тітій, —

А всі ми, смертні, щедро згодні
Землі дарами, маєм до хвиль зійти,
Чи берло в світі ми носили,
Чи хліборобське тримали рало.

Даремно бою ми уникатимем
І буйно збитих хвиль Адріатики,
Даремно будем в дні осінні
Вітрових змін стерегись облудних, —

Однак побачим мляво розгойдані
Коціта хвилі, і Данаїд-сестер
Безславну долю, смутку повну,
І ненастанну Сізіфа муку;

Однак покинем землю і власний дім,
Дружину вірну, і з усього добра
Самий тобі повік лишиться
Смутку віщун, кипарис жалібний.

А твій наступник, мудро розтратливий,
Добуде Цекуб із-під семи замків,
І марно піде плин кошовний,
Гідний найкращих бенкетів жрецьких.

До Мецената

(II, 20)

На надзвичайному, на дужому крилі –
Співець двообразний – я в небеса полину;
І, звившись понад заздрістю землі,
Оселі людські і людей покину.

Батьків убогих син, нащаддя їх дрібне,
Я твій улюбленець – ти свідчиш, Меценате! –
І смерті вже не погинуть мене,
І хвилі стіксовій не обіймати!

Вже тіло у рубці взялося на ногах,
Вже наростає пух на пальцях сніжно-білий,
І весь я став співучий білий птах,
І чую: за плечима плещуть крила.

Світами лину я, немов Дедалів син,
І бачу я Босфор і береги бентежні,
Піски гетульських спалених рівнин,
Гіпербореїв займища безмежні.

Колх пізнає мене, і наддунайський дак,
Нестямний у бою, і кінники-гелони,
І люд освічений, де плине Таг,
І галл, що п'є із голубої Рони.

На марний порошок мій не проливайте рік,
Вгамуйте, заглушіть непрошене ридання.

Довшу Тут не потрібний плач, даремний крик,

Висшу Тут не до речі шана вся остання.

До римлян

(III, 6)

Покутувати нам смертельний гріх батьків,
Поки, о римляни, руїнами німими
 Лежать у нас храми богів
І статуї брудні від чаду-диму.

Богам корились ми, і нам корився світ,
Від них початок наш, і з ними йдім до краю, —
 Не то — грозою чорних бід
Нас божество зневажене скарає.

Вже двічі сталося, що напад наш назад
Владики парфянські ганебно відбивали
 І простоту вояцьких шат
У римське золото приоздобляли.

Не раз у чварі злій великий Рим тремтів
Перед орапською, дакійською ордою:
 Орап — стягою кораблів,
А дак — страшив летючою стрілою.

Усе злочинний вік споганив: шлюб, сім'ю...
Посіяв всюди він мерзоту і трутизну
 І горя чорну течію
Наслав на місто і на всю отчизну.

Дівча у нас мале, лише побачить світ —
На танцях знається, навчається зарання,

Ще не дійшовши повних літ,
Про соромітне марити кохання.

Допіру замужем — перелюбом живе...

Вином упившись, не добирає навіть,

Із ким на ложе йде нове,

З ким і коли священний шлюб неславить.

З подружжям змовившись, у гостя на очах

Встає за учтою, щоб пристрасті годити,

Чи мандрівний її моряк,

Чи то гендляр покличе грошовитий.

Не від таких батьків походив той нарід,

Що море вчервонив пунійською рудою,

Що Піррив зупинив похід

І Ганнібалову знесли зброю.

То діти ратаїв і пастухів були,

Що в поті билися, робивши бідну різу,

І з гаю надвечір везли

На розказ матері трісок і хмизу, —

Як сонце на шпелях гасило промінь свій

І тихо йшли воли, не корячись занозам,

І, навіваючи спокій,

Ступала ніч за їх повільним возом...

Яке ж безчестя нам приніс злочинний час,

Пора та одійшла... Батьків святе насліддя

Ми змарнували, — а по нас

Настане ще мерзотніше поріддя...

До джерела Бандусії

(III, 13)

Красо Бандусії, прозоре джерело,
Назавтра вод твоїх я пошаную скло
Вином незмішаним, квітками
І козяням, що першими ріжками

Доходить мужності і битись має хіть.
Даремно: кров його повинна окропить,
Кров пурпурова первоплоду,
Мурав твоїх солодку прохолоду.

Не висушать тебе пекучі літа дні,
І втіху нестимуть потоки крижані
Волам, що йшли з марудним ралом,
Отарам кіз і вівцям захожалим.

Довіку станеш ти славу в джереліх,
Тебе прославлю я: дубів зелений дах,
Печери і навислі кручі,
Відкіль біжать струмки твої співучі.

До Фавна

(III, 18)

Фавне, коханче німф прудких і полохливих,
 На сонячних моїх і благодатних нивах
 Ретельно наглядай годованців брикливих,
 Останній плід моїх отар.

Бо ж обертає рік свої чотири зміни —
 І жертва в честь тобі приноситься цапина,
 Венері приязні, у кубки ллються вина,
 І дише ладаном вітвар.

Минають радісно свята твої у грудні.
 Гуляє череда. Лани, уже безлюдні,
 Рясніють натовпом; по оранці марудній
 Робучий віл уже спочив.

І вовка не тремтять наслідені ягнята,
 І стелить жовтий гай убір тобі багатий,
 І в танці з притоптом немов збиває ратай
 На ґрунті ріднім лютий гнів.

До амфори

(III, 21)

Моя однілітко додержана і п'яна,
Що б не таїла ти, утіхо череп'яна:
Любов, безумство, гнів, чи скаргу голосну,
Чи радощі легкого сну –

І для якої б там високої причини
Приховувала ти свій масик многоцінний –
Корвін наказує: лишивши захист свій,
Подай добірний нам напій.

Бо хоч Корвін до дна наповнений Сократа,
Він не злякається твого аромата:
Бо ж і старий Катон (та хто ж того не зна?)
До цноти додавав вина.

О Вакху, ти несеш натхнення ніжну муку,
На раді мудреців ти підймаєш руку
І таємницям їх – правдивий чарівник –
Тугий розв'язуєш язик.

Душі пригнобленій ти подаєш розвагу,
Ти зброїш кволого в рішучість і одвагу,
І сміливо іде з тобою войовник
На трон царя і збройний шик.

О амфоро! Хай Вакх, Венера і Харіта
Пробудуть з нами ніч, ласкаво й призвоїто,
Поки не збліднуть нам веселі ліхтарі
У сяйвах ранньої зорі.

До Венери

(III, 26)

Чи то ж давно дівчат я чарував собою
І добрим вояком в безкровнім був бою?

А нині вислужену зброю
І б́арбітон богині оддаю.

Сюди, сюди, до ніг народженої з піни,
Складайте, браття, з лівої руки —

Ліhtar мій, що розгонив тіні,
І славний кий, що розбивав замки,

А ти, прославлена в південному Мемфісі,
Перед твоїм ясним схиляюсь я лицем,

Молю, кіпріянко, діткнися
До Хлої непокірної бичем.

До Мельпомени

(III, 30)

Мій пам'ятник стоїть триваліший від міді.
Піднісся він чолом над царські піраміди.
Його не сточить дощ уїдливи, гризький,
Не звалить налітний північний буревій,

Ні років довгий ряд, ні часу літ невпинний;
Я не умру цілком: єства мого частина
Переживе мене, і від людських сердець
Прийматиму хвалу, поки понтифік-жрець

Ще сходить з дівою в високий Капітолій,
І де шумить Авфід в нестриманій сваволі,
І де казковий Давн ратайський люд судив —
Скрізь говоритимуть, що, прбстих син батьків,

Я перший положив на італійську міру
Еллади давній спів. Так не таїсь від миру
І лавром, що зростив святий дельфійський гай,
О Мельпомено, ти чоло моє звінчай.

До Мельпомени

(IV, 3)

На кого, музо, погляд твій
В колиці упаде, ласкавий та погідний,
Того уже кулачний бій
Не вкриє славою, і кінь того побідний —

У дикім шалі та в пилу —
Ніколи не помчить на олімпійським полі,
І не приймать йому хвалу
В вінку лавровому, вступивши в Капітолій,

По вдатно скінченій війні,
Зате густі гаї, зате тібурські води
Вітатимуть його пісні
Та пам'ятні вовік його лесбійські оди.

Так і мене великий Рим,
Вся молодь нинішня узнала-привітала
Співцем улюбленим своїм, —
І заздрощів мене не зранять труїні жала.

О піеріянко, я твій...
Ти, що полониш нас зітханнями кітари,
Що владна рибі дати німії
І голос лебедя, і слова дивні чари, —

Ти захист мій, ти мій покров,
І як на мене люд указує щоденно:
«Глянь, славний наш поет пішов!»
Та слава, те чуття — твій дар, о Мельпомено!

До Торквата**(IV, 7)**

Збігли струмками сніги... Уже зеленіють долини,
Закучерявився гай.

В свіжій убранні земля, і ріки, що в повідь гриміли,
В ложе вертаються знов.

Грації й німфи, одкинувши шати й серпанки прозорі,
Йдуть у веснянім танку...

Все на землі перемінне – так кажуть нам роки текучі
Й сутінь померклого дня.

Тільки повіє весною – і літо уже на порозі;
Літо перейде – і глянь:

Осінь розсипала овочі стиглі; за осінню слідом
Мертва ступає зима.

Місяця круг защербиться і знову пливе, повновидий, –
Смертним віднови нема.

В темнім житлі, де владика Еней, де Анк і Гостілій,
Будем ми – порох і тінь.

Хто тобі скаже, докинуть чи ні тобі боги всевишні
Ще один, завтрашній день?

Тож потішай свою душу! Не хочеш, то візьме нащадок
Спадки незбуті твої.

А як умер ти і Мінос-суддя проказав урочисто
 Праведний присуд тобі,
 Вже не воскреснеш, Торквате! Безсила побожність,
 і рід твій,
 І красномовство твоє!

Бо від підземної тьми не звільнила свого Іпполіта
 Навіть Діана сама,
 Навіть могутній Тесеї не подужав зірвать з Піріфоя
 Вічних Аїдових пут.

Еподи

На Альфія

(2)

«Блажен, хто оддалік від гомінких турбот,

Як людський щонайперший рід,

На батьківським лану лишився ратаєм,

Грошовий занедбавши зиск.

Його не будить таборових сурем звук,

Ні моря рев бурхливого...

Він уникає Форуму, не знається

З порогами вельможними,

Зате лози виткої ніжні парості

Він край тополь висаджує;

Зате в долині затишній милується

На череду розсипану,

То всохлий сук обріже десь на дереві,

То щепі дасть бросток новий.

То жовтий мед із щільників викачує,

То вівці підстригає він.

Коли ж садами осінь пройде радісна,

Достиглим красна овочем, —

Яка утіха рвати груші щеплені

Або винові китиці,

Тебе, Пріапе, жертвою шануючи,

Тебе, Сільване, славлячи...

А там, під дубом, на траві розляжеться,

В густій потоне зелені;

Струмок йому рокоче поміж скелями,
Пташки в гаю виспівують,
Джерельце тихо шепчеться, блаженний сон
На вії навіваючи,
Коли ж Юпітер зиму нам пришло лиху
З снігами та негодами,
Уже на полі він хортами бистрими
Доймає вепра дикого.
Або тенета ставляє, полюючи
На зайця полохливого,
На птицю важить: журавля із півночі,
На ситих та смачних дроздів.
Які турботи-прикросці в забаві тій
По полю не розвіються?
А ще як господиня розпорядлива
З дітками найлюбішими –
Сабінянка яка або засмалена
На сонці апуліянка –
Тебе стріває огнищем розпаленим,
Докинувши сухих дровець,
По загородах скрізь та по хлівах усіх
Коло худоби впоравшись.
Винцем тобі домашнім підкріпить новим
Вечерю некуповану, –
Не хочу я тоді ні устриць із Кампанії,
Ні камбали, ні інших риб,
Що бурі їх, із сходу налітаючи,
Пригонять до тірренських вод...
Не йдуть на душу куріп'ята Лівії;
Та й іонійські рябчики
Мені не кращі, як маслини з дерева
Рясного та розлогого,

Або щавель із лугу рідного, або
Легка мальво́ва закуска.
Чи святковé ягня, чи козеня мале,
Від вовка урятоване...
А як приємно із-за столу бачити,
Як, з поля повертаючись,
Воли ступають, а за ними тягнуться —
Зубцями вгору — борони;
А молоді раби веселим виводком
Довкола ларів товпляться...»
Так каже Альфі́й, хижий і меткий лихвар...
Він хоче стати дідичем...
А сам, проте, всі гроші, в іди справивши,
В календи знов дає на ріст.

До римського народу

(16)

Друге уже покоління в війні громадянській конає,
Від власної руки занепадає Рим.
Рим, що його не змогли подолати ні Марси сусідні,
Ні царське військо грізної Етрурії,
Ні капуанців звитяжне змагання, ні зброя Спартака,
Ні нещодавнє зрадництво аллоброгів.
Нині цей Рим, що його не збороли ні орди германців,
Ні Ганнібал, погроза наших прадідів,
Згине, зітреться від нашого ж кров'ю заклятого роду,
І де був город, дикий звір оселиться,
Варвар тут ступить на порох священний, тут кінь переможця,
Б'ючи копитом, вчвал промчить по звалищах,
Ромула кості, побожно укриті од вітру і сонця,
Рукою порозмітує зухвалою.
Але спитаєте ви — усі разом чи, може, найкращі, —
Де від нещастя і горя порятунок вам?
Кращої ради немає: зробіть, як зробили фокейці,
Що рідну землю кинули з прокляттями,
Ниви, і отчі оселі, і храми на здобич оддавши
Кривавим вепрам та вовкам-драпіжникам.
Так попростуйте і ви, куди очі покажуть, куди вас
Помчить сваволя лютих бур морських.
Згода, братерство, рушаймо? Чи ждатимем ліпшої ради,
Чи, може, — в добрий час! — пливім, не гаймося?
Тільки присягу зложимо, що, поки не вирне каміння
З глибин морських, втеравши всю вагу свою,

Поки потворна жага не з'єднає оленицю з тигром,
А з шуляком покірну й тиху горлицю,
Поки матінські шпилі не скупаються в падовій хвилі
І Апеннін до моря не присунеться, —
Ми не поставим вітрил, не помислим назад подаватись,
Поти нам гріх до краю плисти рідного.
З цим закляттям страшним, що зав'яже нам день повороту,
Всею громадою чи, може, тільки часткою —
Кращою часткою — в путь! Хто, зборений, втратив надію,
Хай застається в ліжковій ганебному.
Ви ж, непохитні серця, не зважайте на лемент жіноцький,
І в путь, і в путь повз береги Етрурії!
Нас океан дожидає. І, плесом омиті широким,
Нас ваблять острови щасливі,
Де й непоораний лан буяє Церериним даром,
І непідчищена галузка — виногородами;
Де плодovита маслина надій хлібороба не зводить,
І смоква стиглим зеленіє овочем;
Мед витікає з дуплистого дуба, де з верхогір'я
Струмки прозорії мчать водоспадами.
Там до дійниць самохить наближаються кози і вівці
Приходять радо з вим'ям переповненим;
Там вечорами ведмідь не обходить кошари з ричанням,
І гадина в землі плідній не кублиться...
Див не злічимо там: Евр бурхливий ланів-перелогів
Не розмиває зливами могучими;
Але й посухи нема, в борозні там і зерно не гине,
Бо мудро дощ і спеку там розмірено...
Там аргонавтів весло не плескалось в нерушеній хвилі,
Не мандрувала там Медея-зрадниця,
Не привертали туди ні сідонські купці свого човна,
Ні змучена ватага Одиссеєва.

Ті береги призначив для побожного люду Юпітер,
 Як опорочив вік ясного золота.
 Мідь і залізо правують тепер, та праведним людам
 Є порятунок на блаженнім березі.

Сатири

(II, 6)

Тільки і мрії було, щоби клаптик малесенький поля,
Дім, та город, та криниця з веселим струмком біля дому,
А на узгір'ї, над домом, лісок... Та боги милосердні
Більше і краще послали, і ліпшого я не жадаю,
Тільки, Меркурію, ти закріпи мій маєток за мною:
Я-бо не збільшив його ні крутіством, ні здирством безбожним,
Я і не зменшу його марнотратством та власним недбальством;
Я ні хвилини не думав, щоб той або інший куточок
До володіння свого приорати і вирівнять межі;
Жодних скарбів не збираю, не мріяв: «От горщика з сріблом
Випадком в полі знайти б і, Геракла приязнь здобувши,
Стати як власник он той, що у наймах колись побивався».
Я задоволений з того, що маю; прошу одного я:
«Боже, пошли, щоб худоба моя (аби тільки не розум!)
Сита була, і гладка, і ласкою щасна твоєю».
Наче в твердині якій, я на хуторі в горах укрився.
Що ж тут знайти для сатир і для пішої музи моєї?
Не дошкуляють тут нам ані Австр, ані те честолобство,
Ані пропасниці люті, ні смерті осінній ужинок.
Боже досвітніх годин, ти, що Янусом зватись волієш!
З тебе веліли безсмертні всі справи й труди починати,
З тебе щоденна моя починається пісня в столиці.
Вдосвіта ти коло ліжка: «Вставай, ти ж, здається, за когось
Маєш ручатись в суді, поспішай, щоб тобі не спізнитись».
І чи то там Аквілон розлютився, чи то в сніговиці
День найкоротший світає поволі, а треба вставати,
Бігти, розштовхувать натовп, плечима і ліктями діять,

Щоби, добувшись до суду, виразно зложити заяву.
Тут і на мене гукають прохожі: «Чи ти божевільний,
Чи в невідкладній потребі спішиш – на людей не зважаєш?
А чи ти думкою вже в Меценатових світлих хоробах?»
Меду солодші для мене слова ті... Та тільки зійду я
На Есквілін, як одразу ж, мов хвилі, і в боки заб'ються,
І полетять через голову тисячі справ... «Постривай лиш,
Росцій просив тебе бути у претора... завтра, о другій»,
«Скриби на збори тебе закликають... є справи важливі;
Квінте, гляди ж не забудь і не спізнюйся!», «Любий!
Ти ублагай Мецената, нехай лиш печатку поставить!»
Скажеш: «Ну, добре, я спробую». Ні! Він настоює, молить.
Сьомий минає вже рік з того часу, як ти, Меценате,
Вперше зачислив мене до свого найтіснішого кола:
Подорожуючи, став запрошати до власної реди,
Щоби було з ким в путі незначним перекинутись словом:
«Котра година?» – спитати, чи «хто з гладіаторів кращий?»
Або згадати, що «ранком годиться тепліш одягатись».
І хоча речі такі ти довірити всякому можеш,
Я відтоді і донині, щодня, щогодини, то більше
З заздросців клятих не маю спокію. На Марсовім полі
Грав ти зо мною в м'яча: «Щасливий!» – зітхають навколо.
Пройде по ринку яка поголоска, аж жах розбирає,
Всяк, хто не стрінеться, зразу ж до мене, питається:
«Друже! Ти в тім вельможному колі як свій, ти знаєш напевно,
Що там чувати про даків?» – «Не знаю». – «Ах, завжди ладен ти
З нас глузувати». – «Та хай мене бог покарає, не знаю».
Стрінеться другий: «Не чув ти, де має нарізати Цезар
Землю своїм ветеранам: в Італії а чи деінде?»
Я присягаюсь, не вірять: ззираються, мовби на диво.
Он вам, погляньте, зразок, як уміють ховать таємниці.

Так і марнується день. А щовечора в серці молитва:
Хуторе мій, та коли ж я вернуся до тебе, коли ж я
В давніх рукописах, сні і яснім безтурботнім дозвіллі
Той пожаданий знайду відпочинок від гамору й руху?
Родичів як і коли Піфагора – боби я побачу
І біля них на столі – городинку, салом прилиту?
Ночі блаженні, вечері богів, коли давнім звичаєм
Я й мої гості їмо перед ларом, а челядь моторна
Живиться тим, що зосталось. П'ємо, та немає ніяких
Правил у нас, божевільних, і кожний з нас п'є як захоче.
Чує на силі себе цей – міцніше вино вибирає,
Той попиває легеньке. Помалу зринає розмова,
Та не про те, що там діється в нас, по сусідніх господах,
І не про те, як танцює Лепор. Обмірковуєм завжди
Речі поважні, що всіх нас цікавлять і завжди на мислі:
В чому покладено щастя, в чеснотах душі чи в маєтку;
Що нас принаджує в дружбі: правдива любов чи вигоди;
Що є найвищим добром і де межі для доброго й злого?
Цервій, мій добрий сусіда, при кожній щасливій нагоді
Нас навчає байками. Як стануть Ареллія славить
За незліченні скарби, він подумає й так починає:
«Раз мишенятко сільське, повідають, приймало міського
Й щиро його, по-хазяйськи, в убогій норі частувало.
Завжди ощадне, скупе, воно ухвалило цим разом
Справити бучний бенкет і для гостя свого дорогого
Не пожаліло ні зернят вівса, ні запасів гороху,
Витягло навіть родзинки й надгризений сала шматочок,
Різноманітністю страв догодити бажаючи гостю,
Що доторкався ледь-ледь сільських ласощів тих. Гордовитий
Гість гидував, а господар, на свіжій прилігши полові,
Ввічливо сам споживав лиш кукіль та ще полбу голодну.
Зрештою гість не втерпів: «Скажи, що тебе спокушає,
Брате мій, жити отут, на узліссі, в ярах та по горах?»

Чи ти волієш звірів лісових, ніж міське товариство?
Слухай, ходімо зо мною: наш вік, сам знаєш, короткий,
І нічому́ земнородному не врятуватись од смерті,
Тож хоч живімо як слід: поки нашого віку, втішаймось
Скороминущим життям; пам'ятаймо, що далі – могила».
Ці красномовні слова прийшлись до вподоби сільському, –
Помандрувало за гостем у світ той принадний. Чималу
Путь перейшли вони, поки, захоплені, раді, спинились
Перед міською стіною. Вже ночі хмурна колісниця
Стала якраз на середині неба, коли мишенята
Розташувались в заможному домі, де килими пишні
Пурпуром я́сним горіли по ложах слонової кості.
Сила недоїдків там по мисках від вечері лишилась,
Що оддалік визирали з кошів так ласкаво і смачно.
Посадовивши сільське мишеня у червленім покрові,
Ніби той раб підперезаний, заметушився господар,
Страви без краю почав подавати і, зовсім як слуги,
Навіть прилизував їх крадькома, несучи до їдальні.
Тішитись наше село, що дізналося щастя такого;
Весело й чемно сидить, мов на справжнім бенкеті, – аж раптом
Скрип: одчинилися двері, і миші летять на підлогу.
І... як умерли нараз: у дворі обізвались вівчарки.
Ледве прийшовши до тями, сільське мишенятко сказало:
«Ні, не для мене цей дім і життя... Прощавай! Я волію
Жити в безпечній норі і злиденним живитись горохом».

Альбій Тібулл

(близько 50—19 до н. е.)

Війна і мир

(I, 10)

Хто, розкажіть ви мені, хто вигадав меч смертоносний?
Що то за серце було? Криця холодна, тверда.
Хто поміж людом посіяв незгоду, хто війни накликав?
Хто до загибелі нам путь найкоротшу вказав?
Ні, не винуймо його: на дикого звіра скував він
Те, що у злобі своїй ми на братів занесли.
Золото нас порізнило, — хто чув про війну та грабунки,
Як на бенкеті шумним буковий кубок ходив?
Замків і веж у ті дні не було, і пастух безтурботний
Любо і солодко спав серед безпечних отар...
От коли б жити я мав, щоб не бачить ганебної зброї,
Мідноголосих рогів, сурем не чуть бойових...
Нині ж рушай на війну, і спис уже десь наготові,
Що в неминучім бою віку вкоротить мені.
Батьківські лари, врятуйте мене: ви мене доглядали,
Як малолітнім хлоп'ям я пригортався до вас.
Згляньтеся й нині, старі й дерев'яні, як досі зглядались
На старосвітський поріг прадідів давніх моїх.
Правда і честь не хитались тоді, як без розкошів зайвих
В хаті сільській пробував простого дерева бог.
Він вислухав молитви, коли хто виногрона приносив
Або вінок польовий клав на волосся йому.

Він вдовольнявся малим: короваєм од власника дому
І золотим стільником від помічниці-дочки.
Тож одверніть мідноковані стріли, благаю, від мене:
Кращих ягнят із хліва я на офіру віддам,
Сам я за ними піду в найчистішім убранні своєму,
Кошики миртом пов'ю, миртом прикрашу чоло.
Жертвами вам догоджу я; хай інші беруться до зброї
І побивають грізних у лютім бою ворогів, –
Я про ті подвиги й січі волю на учті послухать,
Як красномовний вояк табори креслить вином.
Чорную смерть закликати війною, скажіте, для чого?
Всюди і так стереже, всюди чигає вона.
А під землею ж немає ні лук, ні садів-виноградів, –
Цербер лише навісний та осоружний Харон
І невимовно смутні, обгорілі в огні похороннім,
Там, коло темних озер, тіні никають бліді.
Краще прославмо того, хто серед дітей та онуків
Стріне у хатнім теплі старість повільну свою.
Хто за отарою в горах блукає і певен, що вдома
Вірна дружина йому теплу зготує купіль.
Так би пожить і мені, щоб і в мене посивіли скроні
І пережиті літа в пам'яті встали моїй.
Мир би тим часом обходив поля... Осяйний, благодатний,
Ти нам у ярма криві впріг непривичних волів,
Ти насадив виноград і соком міцним бурштиновим –
Батьківським давнім добром – серце дітей звеселив.
Тільки з тобою в шанобі трудівницький заступ і рало,
А войовницький шолом їсть невідступна іржа...

Віншування

(II, 2)

Слушне вітання зложімо: народження день наступає,
Всяк, хто надійде сюди, серцем до нас прихились!
Ладан горить на жертovníку, смоли горять запахущі,
Що з полудневих країн нам посилає араб.
Геній нехай би злетів і на почесьт свою подивився,
Хай би прикрасив вінком кучері ніжні свої.
Нардом нехай найчистішим йому б оросилися скроні,
Хай би вина й пиріжків жертву від тебе прийняв.
Хай би зичливо кивнув на благання твоє, о Корнутае...
Що ж отягаєшся ти? От він киває – проси!
Передчуваю: багатимеш ти про подружжя кохане –
Десь-то напам'ять боги знають молитву твою.
Ти ж не молитимеш жизних ланів, щоб по цілому світу
Люди орали тобі на здоровенних волах.
Ти ж не проситимеш перлів, що родяться в морі Індійськiм,
Де від проміннів зорі води рожево горять.
Впало моління твоє. Стривай-но, крилом прошумівши,
Син Афродітин тобі пута несе золоті,
Пута, що вік на тобі, аж поки запізнена старість
Чисте поморщить лице і на волосся впаде.
Радісно дідом зустріти народження день і побачить,
Як породіння твоє прийде вітати тебе.

З приписуваного Тібуллові

Матроналії

(IV, 2)

Як на календи твої Сульпіція красно убрана!

Марсе великий, з небес глянуть на неї зійди.

Знаю, Венера пробачить тобі. Одного тільки страшно –

Щоб, дивувавшись, ти якось не збувся меча.

В неї в очах, як захоче кого із богів розпалити,

Два смолоскипи жаркі світить жорстокий Амор.

Що б не зробила вона і куди б не ступила ногою,

Бачиться, врода сама потай за нею іде.

Кучері буйно розпустить – їй личить розпущений волос,

В зачіску коси збере – гарно і в зачісці їй.

Серце чарує вона, виступаючи в паллі червоній,

В шаті, як сніг, ідучи, серце чарує вона.

Іншої в Римі немає красуні, щоб вовну найтоншу

Двічі вмочав у багрець їй фінікійський гєндляр,

Щоб володіла усім, що в своїх квітниках ароматних

Нам для химер дорогих сіє багатий араб,

Що понад морем рожевим, в світанковім краї далекім

Чорний індієць зібрав із самоцвітних оздоб.

Ви, пієриди, прославте її в ці календи святочні,

Гордою лірою ти, Фебе, її привітай.

Хай вона довгі літа відбуває цей день урочистий

Кращою серед жінок в вашому крузі святім.

Полювання

(IV, 3)

Дику кривавий, минай юнака, чи в долині розлогій,

Чи в непроглядних гаях в зарості стрінеш його,

І не точи на коханого ікла свої блискавичні,

Хай задля мене його гожий рятує Ерот.

Що то за намір, що то за безумство: облавою ставши,

Круг чагарів, по горбах ранити руки міцні?

Що за приємність у темні логовища гнати за звіром

І по ожинах цупких ноги у кров роздирать?

О, коли б я при тобі полювати могла, о Церінте,

Плетені сіті сама б радо у ліс понесла.

Я б розпізнала чуттям сліди бистроногої сарни,

Я б із тугого смича бистрих спустила хортів,

Тут мені, світе мій, тут до вподоби ті дебрі припали б.

Хай дорікають мені: в лісі була б я твоя!

Тут би і вепр підійшов до тенет і вернувся безпечно,

Не перебив би і він пестощів нам запальних.

Нині ж далекий од мене, Діані служи непорочній,

Ніжних не знаючи втіх, пастки лихі наставляй.

Як же до серця твого у цю пору скрадається інша,

Хай до неситих звірів у пазури трапить вона.

Ти ж облишай свої лови, на батька завзятого здайся

І повертайся мерщій знову на серце мос.

(IV, 4)

Зглянься і біль оджени од коханої дівчини, Фебе,
 Зглянься ласкаво і стань край приголов'я її.
 Зваж на благання моє: не будеш об тім жалкувати,
 Що на красуні з'явив міць чарівницьку свою.
 Не дозволяй, щоб без сил і снаги вона худнула далі,
 Щоб чорнотою взялось тіло її осяйне.
 Хай же те горе гірке, усе те, чого боїмося,
 В море на хвилі пливкій зносить текуча вода!
 Стань же над нею, могутній, і зілля подай одворотне,
 І замовлянням грізним вижени хворість гірку.
 Не долягай юнака, що боїться за дівчину любу,
 Що обітниці богам зносить без ліку й кінця,
 Та обітницям услід вирікає нестримні прокляття:
 Геть збожеволів юнак, бачачи кволість її. Острах,
 Церінте, і муку жени: бог не скривдить коханців!
 Ти лиш кохай, як раніш, — діва одужає знов.
 Сльози втримай недолугі; вони ще тобі придадуться,
 Як неприхильна колись стане для тебе вона.
 Нині ж до тебе, до тебе лише вона горнеться серцем,
 Марно про ласку її марить юнацтво у нас.
 Зглянься ж, о Фебе, і матимеш честь поміж людом і шану, —
 Урятувавши одну, двом би вернув ти життя.
 Стрінеш прославлений, радісний стрінеш, як стануть коханці
 Перед твоїм вівтарем жертву зложити святу,
 І нескортельні тебе щасливим назвуть, і захоче
 Кожне узяти на пай славне мистецтво твоє.

Доміцій Марс (I ст. до н. е.)

(Ф. VI)

На смерть Вергілія і Тібулла

От і тебе за Вергілієм хутко, юначе Тібулле,
Смерть невблаганна взяла на Єлісейські лани,
Щоб не було кому в дистихах плакати про муки кохання
Чи в героїчних рядках славить царів та війну.

Секст Проперцій

(близько 50–15 до н. е.)

Цінтії

(I, 3)

Мовби царівна кносійська, як човен Тесея відчалив,
Сонна зосталась сама на узбережжі глухім;
Мов Андромеда, Цефеєва кров, у дрімоту запала,
Скоро відкуто її від неподатливих скель;
Або, натомлена смертно нестямним кружінням танечним,
Млосно фракіянка спить на апідонських лугах –
Так уявилась мені, супокоєм якимсь оповита,
Цінтія (біле чоло в плетиві зламаних рук).
Як повертав я додому, обтяжений Вакхом, і слуги
В сірий світанок несли факели димні свої,
Ще не до краю сп'янілий, не всі почуття загубивши,
Спершись на ложе м'яке, хочу край неї лягти;
І хоч подвійним огнем спонукали мене безнастанно
Звідси Амур, а там Вакх – дужі обидва боги,
Щоб підступив я, і руки простяг, і лагідно обнявши,
На мармуровім чолі ніжний цілунок поклав, –
Втім, не наважився я потривожити сон господині,
Бо вже не раз зазнавав вибухів гніву її.
То лиш в'язався до неї очима нестямними, ніби
Аргус до рогів чудних доні Інаха Іо.
Тільки й надумався я, що знімати вінки свої в'ялі
І у гірлянди з квіток скроні вбирати твої,
Та порозкудлані кучері в зачіску знов укладати,

І у долоні тобі яблука класти важкі.
Тільки ж невдячному Сну подарунки мої діставались
І, не втримавшись в руках, круто котилися з перс.
Інколи груди кохані в зітханні легкому здіймались,
І забобонним, сумним мучився я почуттям,
Що у нічниці важкій її марище зле непокоїть
Або що нелюб лихий силує серце її,
Поки світило нічне, перейшовши по вікнах помалу,
Сяйвом, що в дівочій млі ще не хотіло згасать,
Променем пізнім очей не розплющило їй невпокійно
І не сказала мені, спершись на лікоть, вона:
«От коли лихо тебе привело до постелі моєї?
Інша коханка, либонь, двері замкнула тобі?
Довгої ночі моєї ти марно години розтратив
І повернувся без сил з першим аж сяєвом дня.
Сам ти, безсовісний, сам заробив на ці ночі самотні,
Що через тебе всякчас мушу висиджувать я.
Прядивом я намагалась дрімоту важку розігнати,
Втомлена, брала до рук ліру Орфея дзвінку;
Плакала потім, що ти на недолю мене прирікаєш,
В інший попавши полон і призабувши мене,
Поки солодким крилом не укрив мене сон легковіяний
І на скорботу важку пільги мені не подав».

Туллові

(I, 14)

Хай у легкій насолоді над жовтими хвилями Тібру
Вина лесбійські міцні п'єш ти із чар дорогих
Та поглядаєш довкола, як бистрі човни пропливають,
Як вантажеві плоти важко на лямках ідуть,
Як садове верховіття густе підіймається струнко
Вгору – немовби ліси, що прикрашають Кавказ:
Все те не може, проте, дорівнятись утіхам кохання.
Знай, не зважає Амур навіть на цінні скарби.
Чи супокою нічного приділить мені моя люба,
Чи насолоді віддасть довгий і радісний день –
Що мені справжній Пактол (він пливе під дахами моїми!),
Що мені перлів разки, зібрані в дальніх морях!
Втіхи сердечні мої підносять мене над царями.
Хай же тривають вони, поки живу і люблю.
Що за утіха скарби, як Амур неприхильний до мене,
Як непривітно зорять очі Кіпріди грізні!
Владна зламати вона велетенську потугу героїв
І найтвердішим серцям ладна завдати жалю,
І не страшиться вона на пороги ступить аравійські,
І на багрець укривал сміливо важить вона.
Як вона, Тулле, коханця на ложі розкішному мучить,
То кольоровість тканин – не порятунок йому,
Дай мені усміх її золотий – і зневажливо гляну
Я на могутність царів і на коштовні скарби.

Пам'ятник

(III, 2)

Кажуть, Орфею, що ти звірів зачаровував співом
І зупиняв течію диких фракійських струмків;
Скелі з гірських верховин, порушені струнами ліри,
Йшли у долину до Фів – скласти там підмурок стін;
Навіть на голос твоїх, Поліфеме, пісень Галатея
Гнала з блакитних глибин коней до Етни морських,
Тож не здивуймо і ми, що, надиханий Вакхом і Фебом,
Натовпи ніжних дівчат спів зачаровує мій.
Вбога оселя моя; там не знайдеш колон тенарійських,
Ні сволоків кістяних, ні золочених склепінь;
Сад мій, малий і звичайний, не рівня гаям феакійським:
Штучних нема там печер, ні водограїв дзвінких, —
Музи, проте, не тікають від мене, читач мій зо мною,
І Каліопі самій хори мої до душі.
Дівчино, щастя твоє, що прославлена ти в моїй книзі,
Кожна-бо пісня моя — пам'ятник вроді твоїй!
Бо ж піраміди царів, що до зір досягають високих,
Зевса Елейського храм — наслідування небес —
І незрівнянна краса надмогильного дому Мавзола
Мають зазнати на собі смерті суворий закон.
Доц та палючий вогонь підточать їх славу всесвітню:
Роки ударять на них — порохом стануть вони,
Та не загине вівек та слава, що геній придбає,
Подвигів духу вівек сяє нетлінна краса.

Втеча

(III, 21)

В подорож я до Афін, до учених Афін вирушаю,
Хай від любові та путь визволить душу мою.
В любої тут на очах невпинно вона виростала:
Щедру поживу собі – муку – Ерот постачав.
Все перепробував я, щоб од серця його одігнати,
Але зусюди мене бог невблаганний тіснив.
Рада лишилась одна, о Цінтіє, – землю змінити:
Зникне далеко з очей, зникне і з серця любов.
Гей, товариство веселе, женім корабель на простори,
Весла легкі раз у раз в темну пускаймо глибінь.
В добру годину напнімо вітрила на щоглі високій;
Чуєте: віє на нас вітер уже ходовий.
Вежі столичні, прощайте! І ви, мої друзі недавні,
Ти – невблаганна, черства – діво моя, прощавай!
Поколихають мене Адріатики води суворі, –
Буду благати не раз я бурепінних богів;
А як блакить іонійська мій човен домчить до Лехею,
Там, на спокійній воді, білі вітрила впадуть;
Трохи зостанеться ще суходолом себе потрудити,
Де розмежовує Істм води блакитних морів.
А наостанку Пірей привітає нас берегом славним,
І довгоруким шляхом підемо ми до Афін.
Там я віддамся душею Платоновій дивній науці,
Там завітаю в твої, о Епікуре, сади;
Там я до мови візьмусь, що дзвеніла, як меч, в Демосфена,
Дотепом, сіллю була в творах, Менандре, твоїх.
Там живописці славетні мистецтвом мене причарують,

Славні різьбярські дива очі мої прикують...

Так пропливатимуть роки; і час, і віддалення наше

Вигоять серце трудне, болі нестерпні твої.

А як судилася смерть – не від муки любовної згину:

Гідно – без туги й бажань – стріну останній я день.

Публій Овідій Назон

(43 до н. е. – 17 н. е.)

ЛЮБОВНІ ЕЛЕГІЇ

Полудень

(I, 5)

Спека була. Полуднева уже довершилась година.
Зморений жаром сухим, я на постелю приліг.
Крізь піввідкрите вікно тьмяне пробивалося світло,
Що під наметом дерев завжди буває в гаях.
Так сутеніє повітря, як сонце пішло на спочинок,
Так по нічній темноті сірий займається день.
Присмерки ті до вподоби дівчатам усім обичайним:
Сором у затінках тих любого жде укриття.
Бачу: Корінна іде. Розперезано туніку білу,
Шия біліє ясна в струмі розплетених кіс.
Семіраміда отак наближалась до шлюбного ложа,
Кажуть, Лаїса колись так чарувала серця.
Туніку я зірвав. Не дуже вона й заважала,
Втім, щоб зірвати її, мусив боротися я.
Діва моя опиналась, але перемоги не хтіла –
Легко було побороть ту, що давалась сама.
Як же на очі з'явилась вона без найменшої шати –
Перед видовищем тим в захваті я занімів.
Що то за плечі були! Як рамен струнких доторкнувся,
Так і вкладались до рук пагорби ніжних грудей.

На смерть Тібулла

(III, 9)

Мати Ахілла й Мемнона — обидві дітей оплакали:
 Навіть великих богинь горе стріває в житті, —
 Так розпускай же і ти, жалібнице Елегіє, коси:
 Надто правдиво звучить нині наймення твоє!
 Вмер твій коханий співець, твій Тібулл, твоя слава й прикраса,
 Он на високім кострі тіло бездушне його.
 Син Афродіти за ним з сагайдаком ступає порожнім,
 Зламаний лук у руці і смолоскип без огню, —
 Бачиш, як сумтно іде, опустивши знесилені крила,
 Як його ніжна рука в груди розпачливо б'є;
 Як поспали з чола його кучері ніжні на шю
 І на рожевих устах стогін одчаю завмер.
 Так, повідають, тужив він, як брата Енея ховали;
 З жалібним вийшов плачем з дому, луле, твого.
 Мати Венера сама, повідають, отак не тужила
 З часу, як любий юнак, вепром поранений, впав.
 Кажуть: «Безсмертні співці... Богове піклуються вами,
 Божеська влада і міць в вашому слові живе».
 Але з'являється смерть, і дочасно руйнує святиню,
 І накладає на нас руки невидні свої.
 Не врятували Орфея-співця ні батько, ні мати,
 Ні незрівнянний його дар чарувати звірів;
 В нетрях загинув і Лін, його брат по мистецтву і крові,
 Й довго звучала в гаях Фебова пісня по нім.
 А Меонід, Меонід, джерело невсихаюче співу,
 Роси святих пієрід, спраглих утіха сердець!
 В чорнім Аверні й його поглинула година остання,

Тільки й лишивсь на землі спів невмирущий його.

В людському серці живе бідування нещасної Трої

І Пенелопина шерсть, наново ткана удень.

Так Немезіда твоя, твоя Делія житимуть вічно,

Пам'ять про першу твою і про останню любов.

Їх не розважать ні жертви, ні звуки єгипетських сестрів,

Вже не потішить ніщо ложа самотнього їх.

Але як гине отак все найкраще у нас, найдорожче —

В серці розпука встає: «Де ви, безсмертні боги?»

Свято живеш — умираєш, шануєш богів милосердних —

А невблаганна уже смерть розкладає вогонь;

Можеш віддатись пісням, але тільки поглянь на Тібуллу:

В урні тісній і малій ляже великий співець!

От вже, поете, тебе схопило те полум'я люте:

Вже не страшиться воно вихерти серце твоє!...

ФАСТИ**Вінець Аріадни**

(III, в. 459–516)

Ніч упаде – в небесах ти побачиш вінець Аріадни.
Злочин Тесеїв її в божеське лоно привів.
Вже проміняла на Вакха коханця вона голосного,
Що до потвори дала нитку йому провідну.
Щасна подружжям новим, говорила: «Пощо я ридала?
Чей же на щастя мені випала зрада його».
Лібер тим часом, на Інді розніжений люд перемігши,
Здобич привіз дорогу від узбережжів Зорі.
Серед індійських красунь-полонянок при нім щонайкраща,
Божеським люба очам, донька самого царя.
Плаче ізнов Аріадна, блукаючи берегом моря,
І, незачісана, так скаржитья словом гірким:
«Знову почуєте, хвилі, колишні жалі-нарікання,
Знов, надбережні піски, приймете сльози мої!
Я нарікала раніше: “Кривоприсяжний Тесею!”
Але тим самим і Вакх – горе моє! – завинив.
Нині скажу я: жінки, не звіряйтесь на власне подружжя, –
Уділ занедбаний мій – все, що спіткається й вам.
О, коли б доля моя простувала тією ж тропою,
Що на ній стала колись, я б уже з світу зійшла.
Вакху, для чого мене ти знайшов на тих пісках безлюдних?
Хай би я вмерла тоді, догорювавши вкрай.
О легковажний, ще легший, ніж кучері власні на скронях,
Вакху, якого тепер в горі я знаю до дна!
Як же наважився ти, привівши наложницю-бранку.

Шлюбне, таке дороге, ложе своє захитать!
Де ж твоя вірність? Твої обітніці? Твоє присягання?
Лихо моє, скільки раз маю я те повторять?
Ти ж винуватив Тесея, його ошуканцем назвавши, —
Присуд самому собі виніс еси у той час!
Хай же не визнає ніхто, хай у тузі німій догорю я,
Хай не подумают: я варта зневаги була.
Надто Тесею! Хай ніколи не визнає про Вакхову зраду,
Хай не вважає тебе спільником діла свого...
Хоч би віддав ти свій запал якійсь білотілій коханці;
Часом бувають такі серед чужинних людей.
Але даремно кажу... вона мила тобі і смуглява...
Як не замажуть тебе чорні обійми її!
Вакху! Знайди свою вірність! Вернись до подружніх обіймів!
Я ж тобі вірна була! Мужа я звикла любить.
Матір ганебно колись принадили роги бичачі.
Я полюбила твої — шана мені і хвала...
Хай же мене обмина теє лихо. Ти ж сам признавався,
Що невитравним чуттям завжди до мене горів.
Чи ж дивуватись, що ти мене палиш? В огні народившись,
В отчій правиці твердій ти врятувався з огню.
Ти мені небо колись обіцяв і чертоги нагорні,
Нині ж — які з твоїх рук маю я взяти дари?!»
Вилилась скарга до краю. А ззаду, йдучи узбережжям,
Лібер давно наслухав ті безнадійні слова.
От у обійми бере її, сльози цілунками сушить...
«В небі ми будемо вдвох! — каже дружині своїй. —
Ложем поєднані спільним, поєднані будем найменням:
Лібера — маєш навек зватись, кохана моя!
От запорука тобі: поглянь же на цю діадему, —
Дивний Вулканів утвір, дар Афродіти тобі...»
Так він мовляє і дев'ять перлин на вогні обертає;
В небі вінець золотий сяє дев'яткою зір.

МЕТАМОРФОЗИ

Створення світу

(I, в. 5–88)

Перше, як море, й земля, і небо з'явилось широке,
Всесвіт, природа уся однакове мала обличчя
І називалася Хаос: важка несформована брила,
Мертвий тягар нерухомий, помішані в купі безладній
І в ненастанній борні розмаїтих речей елементи.
Світла свого ще не лляв над світами Титан Злотозорий,
Сяйвом новим не пишалась, вгорі наростаючи, Феба;
Незрівноважена, темна, в обіймах легкого повітря
Не красувалась Земля, і рук своїх, хвиль лазурових,
Не простягала ще вздовж суходолів ясна Амфітріта.
А як у масі одній зустрічались Земля і повітря,
Ще й перебіжна вода, то Земля була надто хисткою,
Хвилі занадто в'язкими, безсвітним і темним повітря.
Власної форми не мавши, у тілі одним сполучившись,
Вічне змагання провадили: все, що холодне, – з гарячим,
Все, що важке, – те з легким, все тверде – з рідким і текучим.
Бог – чи найкраща з стихій – втихомирили ту ворожнечу,
Розмежувавши повітря з землею і землю з водою
І над повітрям наземним етер утвердивши небесний.
Потім, рознявши її на частки, мішанину всесвітню,
Всі ті частки пов'язали законом гармонії й згоди.
Ясно заіскривсь-зайнявся вогонь у легкому етері,
Місце знайшовши собі на верхів'ях ладу світового,
Зразу під ним розлилось етероподібне повітря.
Нижче прослалась земля густа, вся з важких елементів,

Власним своїм тягарем переможена, і, наостанку,
Просторинь вод голубих тверді суходоли обмила.

Так світову впорядивши будову, творець невідомий
Кожній частині знаходить належні їй місце і вигляд;
І щонайперше Землі, щоб зусюди була однастайна,
Він надає заокруглої форми; наказує водам
Плесом широким розлитись по ній і бурям назустріч
Хвилі здіймати страшні і в камінь дзвонить надбережний.
Вихід дає джерелам, болота розливає, озера
І понад ложами рік підіймає заломами берег.
Дещо з тих вод випиває земля і потужніші ріки,
Дещо доходить до моря і там, на просторі розлившись,
Замість тісних берегів гомонить у віддалені скелі.
З того ж веління прослались гаї, запали долини,
Вкрилися листом гаї і шпилі піднеслися камінні.

А як небесний простір, що п'ять у нім смуг неоднаких
(Справа і зліва по дві, посередині п'ята, пекуча),
Так і огорнену небом твердиню земну розділила
Мудра творцева рука на п'ять поясів розмаїтих:
Осередковий – гарячий, від спеки і сонця безлюдний,
Крайні укриті снігами, а два – поміж кригою й жаром –
Мають у всьому помірність, морозу й тепла рівновагу.

Вище над ними повітря, легке і рухливе, – повітря,
Легше лише від огню, як огонь – від текучої хвилі.
Там наказав сотворитель туманам осісти, і хмарам,
Та громовицям страшним, що людські серця потрясають,
Та подошевим вітрам, що з собою несуть прохолоду.
Але бурхливцям не всюди премудрий звелів пробувати:
Тож і тепер їхній силі опертись нелегко, хоч кожен
Має свій повів в однім лише напрямі гнати, – інакше

Всесвіт вони б рознесли у братній своїй ворожнечі.
Евр оселився в країні Зорі, від земель набатейських
І аж до Перських хребтів, осяяних ранішнім сонцем;
Західний берег, де сонце промінням сіяє вечірнім,
Рідний Зефірові став. На півночі, в Скіфії дикій,
Має домівку Борей. В протилежному краї, на півдні,
В хмарах і буйних дощах царює нестриманий Австер.
Вище, над царством вітрів, етер спочиває блаженний,
Чистий, ясний, від болота земного і пороху вільний.
Ледве усталилось все і знайшло собі певні границі,
Зразу ж, притиснені доти навалою темної маси,
Зір променисті огні розжеврілись в небі широкім.
А щоб усюди живе буяло життя і дихання,
В небі боги і божественні Зорі тоді оселились,
Хвиля принадила риб блискучу сріблясту породу,
Звір уподобав гаї, а птиця – рухливе повітря.
Тільки найвища з істот, найгостріша, найтонша на розум,
Ще не з'явилась, щоб світ покорити й держати у владі.
Звідки постала людина – хто скаже: чи з божого сім'я
Вивів створитель її, як кращого світу початок,
А чи Земля молода, допіру розлучена з Небом,
В матернім лоні своїм затримала первісток Неба,
А папетів нащадок, змішавши і землю, і воду,
Форму для нього знайшов, – богів міцновладних подобу,
Тож усі інші звірі з понурими лицами ходять.
Людський тим часом кістяк поставлено стрімко і просто,
Очі піднесено вгору, до зір і високого неба.
Так з недоладної купи Земля сформувалася й стала
Матір'ю всього живого і людського роду початком.

Чотири покоління людські

(I, в. 89–150)

Перше поріддя було золоте: без бича і спонуки,
З власної волі воно Правоту шанувало і Чесність.
Кари і страху не знало. Погрозливе слово закону
Ще не читалось на мідній таблиці, і люд не страшився
Вирок почути судді, без суду й опіки безпечний.
Сосни з гірських верховин ще не сходили в діл на потоки,
Щоби легким кораблем незнані одвідати землі:
Жодні надмор'я чужі не манили щасливого люду.
Мури, глибокі рови не були ще для міст поясами;
Проста сурма і покручений ріг не співали до бою;
Меч і шолом не служили нікому. Без зброї, без війська
Мирні народи жили в непорушнім і любім дозвіллі.
Щедра земля самохіть, ще не знаючи пут обов'язку,
Ралом не ткнута залізним, не зранена ще бороною,
Гойний приносила дар, поживу, легку і корисну.
Люди збирали тоді дику вишню й суниці по горах,
Терен з занозистих віт, шовковиці ягоди стиглі
Та жолуді, що зронило Юпітера древо розлоге.
Вічна стояла весна, і подувом ніжним зефіри
Пестили цвіт луговий, що пишався і ріс, самосійний.
Втім і незораний лан половів – нахилився хлібами
І, не лежавши в пару, наливав своє стигле колосся.
Ріки текли молоком, струменіли скрізь нектаром ріки,
І темнолисті дуби золотими точились медами.
З того ж часу, як, заславши Сатурна у Тартар темничний,
Владу Юпітер посів, то вже срібна пора та настала,

Гірша від золота, але цінніша від темної міді.
Владар новий скоротив цілорічну Сатурнову Весну,
Літо додавши до неї, непевну Осінь і Зиму
І на чотири доби річний кругобіг поділивши.
Вперше тоді затремтіло повітря від суші та спеки
І від холодних вітрів крижані позвисали бурульки.
Вперше тоді знадобились оселі; оселі знайшлися
В сховах печер, у кущах верболозу, поплетених ликом.
Вперше Церериним зерном засіяно ниву родючу
І під ярмом заревла-застогнала покірна худоба.
Третя доба – мідяна – за срібною хутко настала;
Люд войовничий, суворої вдачі, до зброї охочий,
Але ж іще не злочинний. Остання порода – залізна.
Тож як настала доба найгіршої тої породи,
Зразу ж з'явилася Кривда, минулися Чесність і Правда;
Хитрість, Брехня і Підступство посіли їх місце спустіле;
Зрада прийшла і Насильство, Жадоба на гроші і статки;
Вплив на море плавець, хоч на вітрі ще був безпорадний.
Сосни, що досі по горах шпилястих росли безтурботно,
Нині по хвилі незнаній помчали в світи кораблями.
Землю, що спільна була, як повітря, як сонячне сяйво,
Нині пройшов землемір, обніжки і межі поклавши.
Стали від неї тепер вимагати не тільки ужинків,
Але й скарбів, що від людського ока вона приховала.
В надра, в глибини підземні ідуть; від стігійської хвилі
Видобувають скарби, усякого лиха початок;
Вийшло Залізо на світ і Золото, ще шкідливіше,
Вийшла на люди Війна, що живиться ними й лютує,
В хижих, кривавих руках брязкучу стискаючи зброю.
Люд животіє з грабунку, на зятя не звіриться тесть вже,
Гість на господаря також – і братня любов потьмарілась;
Жінка грозить чоловікові, той ворогує на жінку;

Мачухи зводять дітей смертельно-блідим аконітом;
Син нетерплячий про батькову смерть дізнається в ворожки.
Никне Побожність і Віра, і діва небесна Астрея
Землю, сплямовану кров'ю,— остання з богів, — покидає.

Гіганти

(I, в. 151–162)

Навіть високий етер, як то кажуть, не знав супокою,
Велетні, діти Землі, запрагнули влади над Небом
І, нагромадивши гори, до зір намагались сягнути.
Та найміцніший Владика, Олімп розколовши перуном,
Скинув у діл Пеліон, навалений зверху на Оссу, –
Впали шпилі кам'яні, розчавивши всіх змієногих.
Але Земля, перейнявшись кров'ю свого породіння,
Знов оживила ту кров і душу у неї вдихнула.
А щоби пам'ять якась від нащадків її збереглася,
Перетворила дітей подоланих на людську подобу;
Але нове покоління зухвале було й кровожерне
І зневажало богів: покоління, народжене з крові.

Лікаон

(I, в. 163–251)

Все те з високого неба побачивши, батько Сатурній
Тяжко зітхнув, застогнав і, недавню неславу згадавши,
Ще не відому богам, — гідку Лікаонову учту, —
Гнівом пойнявся страшним, всесвітнього владаря гідним,
І не смертельних богів на пораду до себе скликає.

В небі високім проходить, безхмарними зримий ночами,
Шлях, що за білість свою споконвіку зоветься Молочним.
Шляхом тим ходять всевишні до царського дому владики.
Справа від нього і зліва оселі богів визначніших:
Гомін навколо, юрба, і двері відчинені навстіж.
Далі від шляху по різних місцях оселилось простацтво;
Тут же, при самій дорозі, здіймаються лари вельможних.
Цю-от дільницю, як можна небесне рівнять до земного,
Я б не боявся назвать Палатіном високого неба.

Скоро зійшлися всевишні в покої усі мармуровім,
То Громовержець на скіпетр слонової кості обперся,
З трону високого встав і тричі струснув головою,
Землю простору, і місяць, і зорі подвигши далекі.
І полилися із уст його гнівних слова за словами:
«Так, я не більше тоді за царство своє турбувався,
Як змієногі злочинці до неба тяглися, сторуки,
Щоб підгорнути його під своє керування та владу,
Бо хоча ворог був злий і жорстокий, та люте змагання
Тільки з одним поколінням, з одною сім'єю точилось.
Нині ж належить мені геть знищити людське насіння

Всюди, де тільки Нерей обмиває земні суходоли,
Ріками я присягну, що підземними плинуть гаями, —
Все перепробував я... Та рану гнійну сукровичну
Гоїти треба ножем, щоб решта лишилась здорова.
Єсть у нас всякої сили в лісах, на полях і по водах:
Німфи, Сатири, і Фавни, й лісів охоронці Сільвани;
Не ушановані правом з богами селитися в небі,
Мають від нас на землі оселю вони і притулок.
Як же ми можем, всевишні, за них на землі не боятись,
Скоро на мене самого, що вами і світом владаю,
Знаний дикунством своїм Лікаон замишляє злочинство».
Всі затремтіли і сповнилися гніву. Усі вимагають
Кари злочинному. Так у годину, як змова безбожна
Хтіла в крові імператора римську потугу втопити,
І перед смертю такою, грізної ждучи руїни,
Вражений світ затремтів, у годину оту вікопомну,
Августе, ти утішався побожністю люду не більше,
Як Громовержець покірністю неба. От руку підніс він,
Тиша нараз залягла, заспокоївся гомін довкола,
Всі олімпійці примовкли, скорившись волі владичній.
Знову Юпітер уста відкриває для владної мови.

«Хай Лікаонові вчинки безсмертних богів не лякають.
Тяжко спокутував він своє непростенне злочинство.
Здавна до слуху мого про ганьбу ту людську долітали
Дикі чутки: щоб їх перевірить, я сходжу з Олімпу,
Подорожую між людьми, людський запозичивши образ;
Довга то річ переказувать вам все потворне й огидне,
Що я між смертних знайшов: чутки були кращі за дійсність!
Вже поминув я Менал, пристановище дикого звіра,
Темні кіленські гаї і Лікея вершини холодні, —
В землю приходжу аркадську. Вже пізно було, сутеніло,
Як повітав я царя Лікаона житло негостинне.

Зразу ж я дав зрозуміти, хто я, і тиранові слуги
Переді мною схилились. Та сам Лікаон не схилився.
Мовив зухвало: «Стривайте! Я мушу дізнатися правди.
Може, це смертний який називає себе олімпійцем?»
Сам же намислив убити мене серед ночі, в постелі, —
От вам, безсмертні, що значило в нього дізнатися правди.
Та ще не досить йому. Він наказує челяді взяти
Бранця-молосса і, горло йому перерізавши, м'ясо
Варить: частину в окропі, частину ж, посікши надрібно,
Смажить мені над огнем, щоб бога чесніш привітати.
Тільки ж поставив на стіл він таку ще не чувану страву,
Кинув я блискавку й грім і житло розвалив людожерне.
Втік переляканий цар. Серед нив опинившись безлюдних,
Вимовить щось захотів, та лиш вовчим виттям прохопився.
Паща несита його і крові хижацька жадоба
Проти худоби віднині звернулася. Царське убрання
Шерстю його облягло, і руки змінились на лапи.
Але й у вовчому тілі зберіг він первісну вдачу:
Та ж сивина, як була, і лють на обличчі та сама;
Очі хижацтвом горять, і погляд, як перше, нахабний.
Так я скарав одного. Але всіх я прирік на загибель:
Скрізь, де лиш люди живуть, панувати Ерінія має.
Мов присяглися вони саму лиш неправду чинити, —
Кару за те понесуть усі разом. Так ухвалив я». —
Батькову волю частина підтримує словом, частина ж
Голос лише подає, роз'ятрує гнів у владики.
Але й недоля людська починає богів непокоїть:
«Що то з землею, — питають, — без смертного станеться роду?
Хто нам палитиме ладан і жертви складатиме ситі,
Може, на здобич звірам віддаси її, Владарю Правий?»
Батько Юпітер втішає їх клопіт: «Нове покоління
Має постать на землі, не подібне до давніх злочинців».

Потоп

(I, в. 253–312)

Він вже хотів розметати вогні над людьми і землею,
Та побоявся, щоб часом священний етер не зайнявся
І від стількох блискавиць не стопилася вісь світова.
Спало на пам'ять йому й рокування нехибної Долі:
«Прийдуть часи, коли море, й земля, і небесна твердиня
Раптом поймаються вогнем і зруйнується всесвіт прекрасний».
Набік одкладено стріли – Циклопів жахливе знаряддя, –
Іншу призначено кару – у поведях ріки розлити
І з неозорого неба наслати дощі ненастанні.
Так ухваливши, замкнув Аквілона в печери він темні,
З ним і всі інші вітри, що хмарища й дощ розганяють.
Нота лише випускає, і Нот вилітає на крилах
Вогких, грізних, обважнілих. Обличчя туманами вкрите,
Падають краплі роси з бороди і волосся у нього;
Хмари сидять на чолі, і одяг струмиться на грудях.
А як потисне нараз рукою могутньою хмари –
Грім вибухає і зливи потоками ринуть на землю.
Служка Юнонина вірна, Іріда семикольорова,
Воду тим часом збирає і хмарам її постачає.
Вилягли в полі хліба, хліборобова гине надія,
І, неблаганно важка, цілорічна марнується праця.
Але Юпітеру мало цієї небесної кари –
Кличе до помочі він і блакитного брата морського,
Той же збирає на раду потоки й, зібравши, говорить:
«Вас переконувать довго не треба – ви знаєте справу:
Вилийте всі свої води, що маєте владу над ними,
Схованки всі відчиніть, одваліте каміння та скелі

І попустіте своїй течії розливатись дозвільно».
Ріки, вернувшись додому, уста джерелам роздирають
І, розгнуздавши потоки свої, поспішають до моря.
Сам же владика морський, потрясаючи землю тризубцем,
Ім простеляє широкі усюди дороги, і ріки,
Вийшовши геть з берегів, заливають розлогі рівнини,
Мчать на собі хліба і куші, людей і худобу,
Цілі будинки з божницями предків і статком хазяйським.
Як же й зосталася де не зруйнована повіддю хата,
Хвиля поймає її, аж із дахом вкриваючи раптом,
І щонайвищі міські затопляє муровані вежі.
От уже море й земля ані в чому не мають відміни:
Море, куди не поглянеш, і берега в моря немає.
Люди, втікаючи згуби, одні по горах притулились;
Інші човнами плывуть, де недавно ще землю орали;
Треті щосили веслюють над дахом затопленим вілли
І натрапляють на рибу в густім верховітті в'язовім.
Кинений якір не раз зав'язує в гірських сіножатях,
Об виноградні куші зачіпляється дно корабельне.
Там, де лиш кози тонку між каміннями скубли травичку,
Нині лежать, розіславшись, незграбні і ситі тюлені.
Діви морські, нереїди, дивуються чудам підводним:
Храмам, палацам, містам. Гаї запасили дельфіни,
В'яжуть серед верховіть, дерева стрясають хвостами.
Вовк поміж вівці попав і пливе, і лева рудого
Хвиля несе без опору, і тигрові ради немає.
Вепрові ікла страшні ні до чого, і оленю — ноги;
Марно шукаючи місця, де б можна було відпочити,
В море знесилений птах, не втримавшись, падає й гине.
Море в сваволі нестримній горби затопило, а хвилі
Все прибувають, в гірські верховини, зростаючи, плещуть.
Більшість людей поглинула вода; кого ж пощадила,
Тих доконала нестача нужденної навіть поживи.

Девкаліон та Пірра

(I, в. 313–415)

Край беотійський від Ети-гори відділяє Фокіда,
Щедра родюча земля, як була ще землею, а нині –
Моря розлогого води та хвиль неоглядних бурхання.
В цій-от землі височіє гора під зорі високі,
Зветься Парнас і двома головами у хмари заходить.
Тільки сюди прибули (бо все інше вода укривала)
Девкаліон і дружина його, його вірная Пірра,
То щонайперш до богів тих нагірних, до німф корікійських,
Та до Феміди, що мала оракул, вдалися з благанням.
Бо ж не було чоловіка, хто був би, як він, правдолюбний,
І не було між жінок, хто б побожністю їй дорівнявся.

Глянув Юпітер униз і побачив, що все – під водою,
Що з-поміж тисяч мужів лиш один не втонув у безодні,
Що з-поміж тисяч жінок лиш одна залишилась живою,
Ще й неповинні обоє, богам олімпійським покірні, –
Хмари прогнав дощові і, повіявши вітром північним,
Небо землі показав, а землю – блакитному небу.
Угамувалося море. Владика глибин і безодень
Осторонь гострий тризубець поклав; над морем розлогим
Виставив плечі могутні, мушлею вкриті рясною;
Кличе він бога Тритона і каже, у ріг затрубивши,
Хвилям морським та річкам до відпливу гасло подати.
Той же бере свій покручений ріг, ізнизу вузенький,
Далі все ширший і ширший, із закрутом кожним гучніший,
Щоб з-понад моря повітря набрати і звуком могутнім
Оповістити країни – на сході й на заході сонця.

Отже, як вогкі уста доторкнулися дивного рога
І на веління Нептуна заграв він назад повертатись —
Води спадають, спливають, виходять горби та узгір'я;
Море уже в берегах, повноводі на річищах ріки,
Як і раніше, течуть; наростає земля, суходоли
Ширші щоразу стають, верховіття дерев виринають,
І на високім гіллі баговиння грязьке заплелося.

Світ повернувся, як був, та тільки спустілий, безлюдний...

Вчувши, яке укриває його непорушне мовчання,
Девкаліон із слізьми на очах промовляє до Пірри:

«Ти, моя сестро, дружино моя, єдина з жіноцтва,

Ти, що тебе пов'язало зо мною походження спільне,

Шлюб, а потому і ці небезпеки жохливі потопу,

Глянь на простори землі, де встає й западається сонце,

Ми — уся людність її, — все інше покоїться в морі.

Та й не до краю я певен, що ми утекли від загину,

Хмари навислі ще й досі несміливу душу страхують.

Що, коли б Доля з тобою навіки мене розлучила,

Що б ти відчула тоді, бідолашна? І як спромоглася б

Витерпіть жах, залишившись сама? У горі тяжкому

Хто б тобі втіху подав? І я, коли б ти потонула,

Я б за тобою пішов, потонув у неситому морі.

О, коли б міг відновити я люд Прометеевим дивом

І у створіння із зёмної персті увіяти душу!

Нині судилося нам, щоб були ми останні з тобою

(Так ухвалили всевишні), останні у людському роді».

Так він сказав, і вони заридали. І спало на думку

Їм до Феміди піти, запитати у неї поради.

От незабаром вони підступили до річки Кефіса,

Ще непрозорої, темної, хоч і в звичайному ложі.

Скоро водою з ріки покропили обличчя й одержу,
Попрямували обоє до давнього храму Феміди,
Що його дах і чоло від налиплого моху сіріли,
І без вогню, без дарів запустілий жертвник холонув.
А як діткнулися сходів – руками вперед простелились
На храмовому порозі і з острахом камінь цілують.
Кажуть: «Коли молитвами правдивими маємо силу
Божеський гнів одвернути і волю святу уласкавить,
Відповідь дай нам, Фемідо, як можемо ми обновити
Людську породу, і світ урятуй, у потопі знебулий».
Зрушена серцем, богиня сказала: «Як вийдете з храму,
Голови вкрийте плащами, і розпережіте одержу,
Й вергайте там позад себе великої матері кості».

Довго стояли вони в остовпінні. Зламавши мовчання,
Пірра відмовилась перша скоритися волі Феміди,
Молить їй гріх дарувати – не може того учинити,
Щоб святокрадним образити верганням тінь найдорожчу.
І, проказавши ще раз таємничу оракула мову,
В думці глибокій розваживши добре, що може те значить,
Лагідно син Прометея дочці відрікає побожній
Епіметея: «Що сталось, не знаю: чи, горем підбитий,
Втратив давно я умілість, чи справді нам сказано інше?
Мати – то, певно, земля, а кістки – то каміння, гадаю.
Маєм каміння ми кидать назад через голови власні».
Доня Титанова, хоч і пристала на здогади мужа,
Все ще вагається трохи, чи так же їм радить богиня.
Але... що їм заважає той здогад провірити ділом?
Сходять у діл, покривають лице, розпускають одержу
І починають каміння вергать за спину. І камінь
(Хто б і повірив, коли б не переказ про те стародавній!),
Камінь почав утрачати властиву йому неподатність,
Став розм'якати, тепліти і форм набирати округлих.

Виріши потім угору, засвоївши іншу природу,
Став він поволі, помалу на образ скидатися людський,
Як розпочата у мрамурі постать, іще невиразна,
Ще не дороблена тоншим різцем. І що в тім камінні
М'якше було та вогкіше, немовби від соку якого,
Те обернулось на кров і тканину, а що було гостре,
Найнеподатніше, тяжче, те стало у тілі кістками;
Що було в камені жила, те жилою в тілі й лишилось.
Далі: каміння, яке кинув муж, обернулось на мужів,
А що розкидала жінка, набрало жіночої статі.
От тому й ми – покоління тверде і в труді витривале –
Маєм в собі не одно про походження наше свідоцтво.

Смерть Фаетонта

(II, в. 1 – 328)

Сонця високий палац на гінких підіймався колонах,
Золотом весь мерехтів, полум'ямним мінився піропом.
Гребінь блискучий слонової кості білів на покрівлі.
Срібні, важкі променіли здалека двійчасті в нім двері,
Та найдивніше – була їх робота. Сам батько Мульцібер
Вирізьбив море на них, омиті в морях суходоли
І над землею всією простелене небо широке.
В хвилях виднілись – різьблений Тритон із покрученим рогом,
Вічно мінливий Протей, з китом у руках, нездоланий
Велет морський Егеон і Доріда з своїми дочками,
Гарні всі внуки Нереея: одні викидаються в хвилі,
Другі на березі сіли і сушать волосся зелене,
Треті на рибках пливуть. І обличчя у них не ті самі,
Але подібні на вигляд, як це між ріднею буває.
По суходолах красуються села, звірі та діброви,
Ріки і німфи джерел, півбоги розмаїті сільськії,
Понад землею вгорі розпростерто блакить неосягну,
В ній же дванадцять сузір'їв, шість зліва і стільки ж праворуч.
Скоро, Кліменина парость, прийшов Фаетонт до палацу,
Скоро вступив до покоїв свого підсумнівного батька,
То, не насмілившись стати віч-на-віч з отцем найяснішим,
Він зупинивсь оддалік. Підійти не дало йому ближче
Світло, що било від бога. В убранні багрянім на троні,
Від ізмарагдів блискучому, Феб засідав світлосяйний.
Ззаду, обіруч від нього, тіснились Століття і Роки,
Місяці, Дні і на відстанях рівних тримались Години.
Тут у квітчастім вінку різнобарвна Весна виступала,

Літо стояло там голе й гірлянду з колосся тримало,
Осінь, скривавлена соком подушених грон виноградних,
І льодовита Зима з розкуйовдженим сивим волоссям.
Сонячний бог, із-за почту свого поглянувши гостро
Оком, що світ обіймає, побачив, здивований, сина:
«Що то за справа, – питає, – тебе привела до палацу,
Сину мій любий, якого повік не зречусь, Фаетонте?»
«Батьку, – сказав Фаетонт, – ти, лампадо ясна світотвору,
Батьку мій Фебе, коли так назвати себе дозволяєш,
Дай запоруку мені, що правдиво я звався і звуся
Сином твоїм, і сумніву напад розвій мені темний».
Так відповів він, і батько, вінець променистий зложивши,
Синові ближче казав приступити і, ніжно обнявши,
Мовив йому: «Так, ти мій... І годен моїм узиватись;
Мати твоя і твій рід нелукаво, і батька відкрила.
А щоби ти не вагався, проси в мене все, що захочеш,
Все тобі дам я. Хай води стігійські, довіку не знані,
Свідком моєї клятьби, до кінця непорушної, будуть».

Ще й не скінчив своїх слів, як юнак нерозважний благає
Дати йому колісницю і коней прудких, крилоногих.
Кається Феб, що присягся, похитує Феб головою.
«Сину мій, – каже, – тобі необачне дав слово. Коли б то
Міг я своєї зректись обітніці. Я все тобі дав би,
Тільки не це. Небезпеки, загибелі просиш ти, сину.
Як я тебе одхилю від наміру твого страшного?
Важко тобі, Фаетонте, несила управитись буде
З кіньми моїми та ще з колісницею, ти ж нерозсудний.
Смертного долю діставши, нелюдського прагнеш ти чину
І, нетямущий, берешся за те, чого і безсмертним
Не випадає торкатись. Бери собі все, що захочеш, –
Та пам'ятай, що ніхто на моїй огняній колісниці
Ще не наважувавсь стати, і сам олімпійський Правитель,

Що з громової десниці вогні блискавок розкидає,
Кіньми моїми не правив. А хто у нас дужчий від нього?
Путь моя спершу береться на кручу, — незмореним коням
Тяжко на неї здобутись. Середина шляху горою
Йде по висотах найвищих. Поглянувши звідти на землю,
В мене самого не раз призвичаєне серце заб'ється.
Решта дороги — з гори, і коней тут ледве тримаєш.
Навіть безсмертна Тетіда, мене дожидаючи в морі,
Часом страшиться, щоб я стрімголов не упав до безодень.
Ще ж пригадай: небеса обертаються, рухом невпинним
Зорі з собою усі пориваючи. Я не вважаю
І проти руху всесвітнього коней скеровую. Силі,
Що покоряє усіх, не корюся — самотній і дужий.
Ну, а тепер уяви: я віддав тобі коні, мій сину, —
Чи ти здолієш устояти проти того обертання?
Може, гадаєш, що путь моя йде повз міста та діброви
І не смертельних богів обдаровані щедро святині?
Путь непривітна моя йде повз дикі звірі й небезпеки.
Хай дотримав ти напрямку, хай не зіб'єшся з дороги,
Мушиш минати, проте, наставлені роги Тельцеві,
І фесалійця Стрільця, і Лев'ячу пащу неситу.
Тут Скорпіон простягатиме клешні криві та жахливі,
Рак підійматиме клешні, півколом зігнути, на тебе.
Та не гадай, що і з кіньми так легко даси собі раду.
Полум'я мають у грудях, крізь ніздрі його видихають.
Ледве й самому мені покоряються, як розбіжаться,
І гордовиті їх шиї не хтять уже слухатись віжок.
Сину, молю, стережись, щоб дар мій не став тобі згубним!
Поки ще можна, облиш безумне своє ти бажання!
Доказу просиш у мене, що рід мій єси і нащадок,
Дозволу просиш на коней. Даю, але тяжко боюся.
Батьківський страх мій — от доказ тобі, що я батько твій справді.
Глянь на обличчя мені! О, коли б твої очі сягнули

В серце моє – вони б там прочитали тривогу за сина!
Глянь-озирнися на світ! Все, що містить той світ широченний,
Все, що таять у собі скарбниці землі й океани,
Я тобі дати ладён, – не почувеш і слова відмови!
Лиш не проси колісниці! Повір же: не честь, не пошана –
Кара то буде твоя... Чому ж так домагаєшся кари,
Що мені шию з благанням таким обіймаєш, безтямний?
Ти зажадав і дістанеш: я Стіксом страшним присягався.
Але чому не просив ти чого розумнішого, любий?»
Батько скінчив свою мову, та син Фаетонт не вважає:
Просить, затятий, собі колісниці і сонячних коней.
От вже подоланий бог підводить, знемігшись, сина
До подарунка Вулкана, до колісниці легкої.
Щирого золота вісь, і дишель із золота, і обід,
А в золотих ободах із срібла блискучого спиці.
В збруї рядок хризолітів і перлів рядок многоцінний
Фебовим світлом горять і промінь його відбивають.
Ще молодий Фаетонт розглядає ту дивну упряж,
А невсипуча Аврора на жовто-рожевому сході
Вже відчиняє присінки, і цвітом червоним троянди
Прибраний атрій. Розбіглися зорі, і Люцифер зблідлий,
Їх розглядаючи, сходить з небесної варті останній.
Тільки побачив титан, що земля починає шаріти
І що ріжки у щербатого місяця зблідлі щезають,
Бистрим наказує Горам, щоб коней вони запрягали.
Гори з наказу владики із стаєнь високих виводять,
Соком амброзії ситих, страшних полум'яним диханням,
Фебових коней і упряж на них дорогу накидають.
Мастить чудесним бальзамом своїм світлосяйний державець
Синове ніжне обличчя – від спеки його захищає,
Промінь кладе на чоло і голосом, сповненим смутку,
Передчуваючи серцем загин неминучий, говорить:
«Хлопче упертий, послухайся ради принаймні в одному:

Не користуйся бичем і міцніш натягай оці віжки.
З власної волі біжать мої коні, тримай їх щосили. Та
Не забудь, що не треба тобі п'ятьома поясами
Гнати всіма навпростець. Пам'ятай, що справжня дорога
Вправо звертає поволі і далі біжить кривиною,
Три лише знаючи смуги небесні, а полюс південний
Та з Аквілоном сусідню Ведмедицю геть обминає:
Так і поїдеш, пильнуючи мого виразного сліду,
Жаром однаковим гріючи небо і землю. Розважуй,
Не намагайся угору в найтонший етер підійматись,
Щоб не спалити небесних чертогів, і вниз не спускайся,
Щоб не згоріла земля. Тримайся середини, сину,
Та й не схилийся праворуч, де Змій між сузір розвернувся,
І стережися, щоб віз твій не взяв до Жертовника вліво.
Ти поміж ними керуй. А втім, я здаюся на Долю.
Хай вона дбає про тебе, як сам ти про себе не дбаєш.
Он уже й Ніч, подивись, поки ми розмовляли з тобою,
Вогким чолом доторкнулась Гесперських стовпів. Поспішай-но,
Нас уже ждуть. Он Аврора горить, розганяючи тіні.
Віжки держи у руках. І як намисел твій змінився –
Ради моєї послухай і коней моїх не торкайся.
Поки ще змога твоя і поки ще ти на твердому,
Поки, на горе своє, не ступив ти на вісь небезпечну –
Мій обов'язок лиши на мені... Не шукай собі згуби...»
Але даремні намови: уже Фаетонт в колісниці
Віжки збирає до рук; гордовитий і радий, сіяє;
Батькові дякує щиро за ласку і дозвіл. Тим часом
Сонячні коні Етон, і Еой, і Флегонт з Піроентом
Ржуть нетерпляче, диханням огнистим повітря сповняють,
Б'ють копитами в ворота і рвуться вперед за горожу.
От вже богиня Тетіда, не знаючи, хто в колісниці,
Засуви всі одсуває, у світ випускаючи внука.
Ринулись коні щосили, повітря в шматки розривають,

Хмар розтинають заслони. На крилах здіймаючись дужих,
Геть залишають позаду на сході породжені Еври.
Але вага невелика і дишель легкий незвичайно
Фебових коней вражають – бо що їм тягар той юнацький?
Як на морях кораблі безвантажні, хисткі і непевні,
Мчать і гойдаються, вітрові й хвилям скоряючись буйним,
Так і легка колісниця без бога-керманича скаче,
І підкидає візницю, і небом гримить, як порожня.
От уже шлях уторований, битий покинули коні
І, переплутавшись, збившись, наосліп летять у безладді.
Жахом пойнявсь Фаетонт: де колія справжня – не бачить;
Та коли б він і побачив – чи може управитись з кіньми?
Кажуть, уперше тоді розпеклись на промінні Тріони
І забажали скупатись в навік забороненім морі.
Кажуть, великий Дракон, що розлігся в полярному краї,
Млявий від холоду доти, Дракон, не страшний анікому,
Нині, зігрівшись від жару, незнаної люті набрався.
Навіть і ти, Волопасе, завжди забарний та повільний,
З місця зірвався тривожно, і віз твій дарма тобі власний.
А як з верхів'їв небесних поглянув юнак нещасливий
На розпростертую землю, десь долі, далеко-далеко, –
Зблід і коліна йому затремтіли від жаху німого,
Тьма йому стала в очах від того неосяжного сяйва.
Нині волів би повік не торкатися батьківських коней,
Прикро йому, що про рід дізнавався і доказу прагнув,
Сином Мероповим звався б охоче. Так гнаний Бореєм
І переможений вже корабель геть по хвилях несеться,
Провід втерявши керманича, відданий бурі на волю.
Що йому діяти? Скільки вже неба за ним полишилось,
Стільки іще перед ним... Він міряє оком простори:
То поглядає на захід, якого йому не дістатись,
То озирнеться на схід; і віжок пустити не хоче,
І утримати не може, і коней не знає на ймення.

Тут йому в різних дільницях небесних здіймаються дивні,
Страхом проймаючи серце, великі і дикі потвори.

Єсть у просторах небесних місцевість, де, вигнувши клешні —
Дві величезні дуги — і хвіст обернувши півколом,
Тілом своїм Скорпіон аж на два простелився сузір'я.

Тільки побачив юнак, як, отрутою чорною вкритий,
Він простягає жало і погрожує певною смертю, —
З остраху весь похолов і віжки пустив, непритомний.

Як же ті віжки на спинах відчували розбурхані коні,
Кидатись стали туди і сюди. От, не чуючи впину,
Мчать юнака на просторах незнаних... Їх дика сваволя
Гонить легку колісницю без напряду й стежки... На зорі,
В небі високім прибиті, вони налітають... То вгору
Злинуть нараз, в небеса, то круто униз забирають
І над землею на відстані линуть, щораз, то коротшій.

Феба на братніх дивується коней, що нижче від неї
(Проти звичаю) біжать. Обпалені куряться хмари.

Полум'ям скрізь, по високих місцях, поїнялись суходоли;

Порозсідалась земля, збувається соків і сохне;

Луки зелені горять, звивається лист на деревах;

Ниви, попалені вкрай, огневі пішли на поживу.

Але не досить того: зайнялися міста багатолюдні;

Цілі країни, з усім їх достатком і людністю всею,

В попіл нараз обертаються; гори, укриті лісами, —

Тавр Кілікійський, і Тмол, і Гераклова Ета, — палають;

Сохне колись плодоносна, джерелами вславлена Іда,

Селище муз Гелікон і Гем, ще тоді не Еагра,

Мече своє в височинь подвоєне полум'я Етна,

Ерікс в огні і Парнас двоголовий, Мікала і Отрій,

Цінт і Мімант, і Родопа примушена скинути кригу,

Діндіма і Кіферон, середовище Вакхових оргій...

Скіфії холод її ні до чого; Кавказ велетенський,

Осса і Пінд зайнялися, зайнявся Олімп величавий,
Альпів хребет снігоносний і з ним Апеннін-хмародержець.
Бачить юнак нещасливий, як світ загорівся зусюди;
Чує, що скоро і сам він не витерпить власного жару:
Ніби з великої печі, пашить той огонь нестерпучий
І вже розтопить небавом його золоту колісницю;
Іскри летючі і попіл гарячий його дошкуляють.
Весь оповитий, затягнений парою скварною й димом,
Хмарою вкритий густою, не знає вже він і не бачить,
Де він летить і куди, на волю віддавшись коням.
Кажуть, що саме тоді ефіопи від спеки страшної
Враз почорніли (запечена кров потемнила їм шкіру),
Лібія, кажуть, тоді пустинею голою стала;
Німфи джерел та потоків, волосся густе розпустивши,
Гірко заплакали. Марно Діркеї розшукують Фіви,
Аргос – джерел Амімони, Ефіра – піренської хвилі.
Навіть великі річки не уникли тоді небезпеки,
Ріки, що мали для себе завжди береги широченні:
Запарував Танаїс і Пеней, той дід фессалійський,
І тевтрантейський Каїк разом з Ерімантом псофійським,
І славнозвісний Ісмен, і Скамандр, що потім судилось
Вдруге йому закипіти, і жовтий Лікорм етолійський,
І тенарійський Еврот, і дальній Мелан мігдонійський,
Полум'ям взявся Євфрат вавилонський, Оронт загорівся,
І Термодонт, і Ганг многоводний, теж Істер і Фасіс.
Буйно Алфей закипів, береги зайнялися Сперхея;
Таг злотоносний, далекий розтопленим плине металом,
Спів лебединий замовк у славетнім краю меонійським:
Зграї співучі загинули всі у каїстрових водах.
Ніл переляканий втік, так далеко край світу сховавшись,
Що верхоріччів його і досі ніхто ще не знає;
Гирла ж його – усі сім – безводними стали ярами.
Гебр і Стрімон ісмарійські спіткала однакова доля.

Висохли Родан, і Рейн, і Пад, гесперійські всі ріки
І до всесвітньої влади призначений Тібр жовтоводий.
Глибше розсілась земля, і світло денне крізь щілини
В сутемний Тартар пройшло, настрашивши подружжя підземне.
Море міліє і сохне. Де хвилі буйні вигравали,
Нині піски простяглися. Приховані досі в безоднях,
Гори виходять на світ, і множаться білі Циклади.
Риба на дно осідає; на по́верхню моря гарячу,
Звиклі наверх викидатись, не важаться навіть дельфіни.
Мертві тюлені з глибин тут і там випливають горілиць.
Кажуть, що навіть Нерей, і Доріда, і всі нереїди
Десь у печерах підводних, уже теплуватих, ховались.
Тричі владика Нептун виринав і в безмовному гніві
Руки в повітря здіймав, та не стерпів великого жару;
От уже мати Земля, обтяжена водами світу —
Водами синіх морів, джерел та струмистих потоків,
Що поховались від спеки в її затіненім лоні, —
Легідне й світле лице з молитвою вгору піднявши,
Вид свій ховає в долонях і знов, у тремтінні великім,
Все, що на ній, потрясає і, в вогку безодню осівши
Глибше, ніж досі була, так святими говорить устами:
«Боже найвищий, як воля твоя, як я заслужила —
Хай же твій грім загромить, упадуть блискавиці... як маю
Гинути я від огню, то смерть від перуна найлегша.
Глянь, як від спеки страшної я ледве уста рознімаю;
Пара мій віддих тамує, і кучері гинуть зелені.
Попіл сліпить мені очі, і попіл наліг на обличчя.
От надгорода мені, от відплата за труд мій і муки.
От мені дяка за те, що, ралом поранена тяжко,
Від хліборобів щороку терплю я жахи та знуцання,
От мені дяка за те, що трави дарую худобі,
Людському племені — хліб і богам — запашні фіміями...
Але нехай уже я заслужила ту кару. Повідай,

Що завинив тобі брат? Чому його море солоне –
Уділ його споконвічний – маліє і в діл опадає?
Як же до брата й до мене нема в тобі іскри любові,
Зглянься на власну державу, на полюси глянь льодовиті!
Глянь, як парують; коли ж їх огонь усесвітній охопить –
Небо високе впаде. Атлант – як він витерпить, дужий?
Ледве і так вже тримає на плечах розпечену вісь він,
А як загинуть моря, й суходоли, й чертоги небесні –
Всі ми у давній обернемося хаос. Тож вирви з пожару
Все, що зосталось донині, і світ урятуй від загуби».

Так-от сказала Земля, але, неспроможна терпіти
Довше той жар паровий, не промовила більше нічого,
Власне лице заховала у ближчих до Манів печерах.
Тут уже владар небесний покликав всевишніх і Феба
І, сповістивши, що хаос настане, як він не втрутіться,
Став на небеснім шпилі, що звідти на землю й на море
Хмари зсила дощові, розкида блискавиці тремтючі
Та гуркотливі громи. Але вже не має могутній
Ані туману, щоб землю розпечену хмарами вкрити,
Ані дощів заливних, щоб із неба вогні втихомирить.
Громом озвався: розмахнувся, метнув смертоносним перуном
На Фаетонта – упав Фаетонт неживий з колісниці;
Полум'ям бог вгамував пожежі вогонь розбуялий.
Врзтіч метнулися коні, порвали – сполохані – упряж;
Нарізно мчать без дороги і порвані віжки лишають.
Тут гнuzдечка лежить, там осі потрощені, дишель,
Там від побитих коліс порозкидані широко спиці, –
Де не поглянеш, усюди сліди руйнування і жаху.
Сам же візниця, опалений громом, з волоссям червоним
Стрімголов падає вниз, залишаючи стежку вогнисту;
Часом отак, як зоря на безхмарному небі нічному,
Хоч і не падає зовсім, та може падучою здатись.

Тіло юнацьке, побите, у краї чужім та незнанім
Дальній узяв Ерідон і палаюче вимив обличчя,
А гесперійські наяди над громом запаленим тілом
Вивели горб надмогильний і пам'ятний напис зробили:
«Тут лежить Фаетонт, що на Фебовій став колісниці;
Хоч і не вправився з нею, у піриві смілім загинув».

Філемон і Бавкіда

(VIII, в. 611–724)

Так закінчив Ахелой. Те, що він розповів, надзвичайно
Всіх здивувало. Один лиш наваживсь сміятися з цього,
Впертий отой богоборець, Ікснона син невгамовний:
«Вигадки, що розповів Ахелой: вже надто могутчі
В тебе боги олімпійські, як можуть всі речі зміняти».
Всі остовпіли, й ніхто з них промови не міг ухвалити.
Перший Лелег серед всіх нарешті мовчання порушив,
Розумом зрілий і віком: «Безмірна небесная влада,
Краю нема і кінця їй; схотіли безсмертні – і сталось.
Сумнів твій тут не до речі. Ось слухай. На горах Фрігійських
Поруч із дубом стоїть стіною обведена липа;
Бачив це місце я сам, бо Піттей посилав мене в край той
Дальній, на ниви Пелопа, колись його роду підвладні, –
Нині болото; де край був залюднений – птиці лишились,
В людському образі раз завітав сюди з сином Юпітер,
З Атлантиадам, своїм жезлоносцем небесним на крилах.
Сотні осель обійшли олімпійці – благали спочинку,
В сотнях осель олімпійців не пущено.
Радо зустріли їх лиш пенати одні, очеретом болотяним вкриті.
Жив там старий Філемон і побожна стара з ним Бавкіда.
Там оселились вони, ще за літ молодих поєднавшись,
Там і постарілись, в тій самій хаті. Жили-бідували,
Але на те не вважали, і вбожество їх не гнітило.
Слуг би ти в них не знайшов; їх двоє жило на господі,
Хазяйнували самі і самі ж собі вірно служили.

Ледве безсмертні боги завітали до вбогих пенатів,
Голови низько схиливши, в тісенькі просунулись двері –
Тут Філемон їх запрошує поруч сідять на ослоні,
А працююча Бавкіда рядом той ослін покриває.
Потім до огнища йде і в попелі ще не холоднім
Жар вигрібає, кори докидає і листу сухого,
Трудно і пильно старечим диханням огонь здобуває,
Зносить з гори після того трісок та всілякого хмизу.
Дрібно ламає його, під казан мідяний підкладає
Й ту, що з грядок поприносив господар, городину чистить.
А Філемон бере вила двозубі тим часом у руки
Й зараз хребтину задимлену з чорного балка здіймає.
З тої свинини, що довго про свята держали під дахом,
Він невеличкий шматок відриває і варить в окропі.
Щоб не знудилися гості, щоб час їм минав веселіше,
Розпочинають старенькі розмову. Прип'яті за вушко,
Висіли в хаті ночовки; мерщій наливають водою,
Вишнім богам присувають – обмити натомлені ноги.
Ліжко було в них старе, з вербового дерева збите,
Був і сінник з осоки, на вербовій простелений рамі.
Ковдрою вкрила сінник господиня, – так тільки у свята
Ліжко вона застилала, хоч ковдра, стара і дешева,
Тільки й придатна на те, щоби ліжко вербове вкривати.
От прилягли олімпійці. Приносить тоді господиня
Стіл, але стіл шкутильгає на ногу; малий черепочок
Вирівняв ногу старому служаци, а м'ята зелена
Зверху старанно його для почесної учти натерла.
Ставить тоді господиня двокольорові маслини,
Терен осінній смачний, прозорим налитий розсолом,
Редьку, цикорій і сир, а з сиром одцідженим поряд –
Яйця, що в попелі злегка спекла для гостей подорожніх.
Все те на глиняній чистій посуді. Вино розмішали

В глинянім чистім кратері, поставили букові кубки,
Пильно, уважно натерті пахучим зсередини воском:
Хутко потому на стіл і гаряча з'явилася страва,
З нею й вино молоде... Трохи згодом все те одсувають,
Щоб перемену нову на тісному столі розмістити.
Тут і горіхи, і фіги, і фініки сушені в зморшках,
Сливи солодкі, пахучі, у кошику яблука стиглі,
А посередині меду стільник. І миліші від страви –
Щира і щедра гостинність та ясні обличчя старечі.

От примічають старі, що, як стане кратер порожніти,
То вже й не знають, відкіль самохіттю вино прибуває.
Вражені дивом таким, затремтіли старі богобійні,
Просять чудесних гостей пробачить за страву убогу...
Був на господі у них ще й гусак, що за сторожа правив, –
Сторожа того вони й прирікають на жертву безсмертним.
Довго він крилами бив, все з-під рук виривався старечих,
Поки не вдався до гостей та й під ноги до них не забився.
Гості йому врятували життя і, підвівшись з-за столу:
«Так, ми безсмертні боги, – прорекли. – Ми йдемо покарати
Селище ваше за гріх і блюзнірство. Та ви не страшіться:
Кара на вас не впаде. Отже, вашу оселю лишіте
Й разом з нами ідіть на шпилі й полонини нагірні».
Божому слову коряться старі і, щосили обпершись
На подорожні ціпки, помаленьку збираються вгору.
Вже недалеко були й від вершини гірської, – так, певне,
Пущена з лука стріла долетіла б, – оглянулись – горе!
Все, що в долині було, зтяглося болотом, і тільки
Їхня хатина зосталась. Та поки дивуються диву,
Поки недолю сусідську оплакують, видко стареньким,
Як та хатина мала, що й для них затісною здавалась,
Храмом величним стає: замість сох піднеслися колони,
Замість гнилої соломи блищить непідроблене злото,

Різьблені двері важкі і мармуром висланий ґанок.
Чують ласкаві слова – син Сатурна до них промовляє:
«Праведний старче і ти, достойна та праведна жоно!
Що б ви хотіли від нас?» Поспитавшись ради в дружини,
Спільне бажання тоді Філемон одкриває безсмертним:
«Хочемо бути жерцями і храму святого глядіти;
Та як у згоді дійшли до кінця свого віку земного,
Дайте і вмерти одразу обом, щоб мені не прийшлося
Бачить дружини в огні, та і їй щоб мене не ховати».
Так по їх волі і сталось. І храму вони доглядали,
Поки точилось життя. Раз, знеможені віком і кволі,
Вийшли із храму на ґанок вони; обступили їм пам'ять
Давні події; стоять, розмовляють; аж бачить Бавкіда:
Зазеленів Філемон; придивився старий: його жінка
Криється листом – і от вже шумить верховіття над ними.
Поки ще можна було, розмовляли обоє, а потім:
«Друже, прощай», – проказали, і вже одночасно корою
Їхні уста поросли. І досі ще люди тамтешні
Вказують двоє дерев, що старе заступили подружжя.
Так повідали мені старі та шановані люди.
Правду святу говорили. Я бачив вінки там на вітті
І, начіпляючи свіжу свою плетеницю, промовив:
«Люди, шануйте богів, то й вам тоді шана довіку».

Апофеоз Цезаря

(XV, в. 746–879)

Цезар у власному місті став богом. Великий у тозі,
Був і при зброї великий. Але не бої переможні,
Не горожанські діла, не подвигів гомін летючий
Перетворили його на світило нове, на комету, —
Славен породженням став він своїм: із діянь всіх великих
Найголосніше було, що такого обрав собі сина.
Справді, невже важливіше морських втихомирити бриттів,
Чи сімома течіями папірусородного Нілу
На переможних пройти кораблях, чи то нумідійців
Та Цініфійського Юбу і Понт, Мітрідатами гордий,
По небезпечній війні приєднати до люду Квіріна,
Силу тріумфів здобувши і справивши силу тріумфів, —
Ніж породити такого владику, що править він світом,
І благодаттю своєю нас наділити, безсмертні?
Отже, щоб сей не від людського сім'я на світ народився,
Той був повинен зробитися богом. Та тільки прозріла
Мати Енеєва смерть найсумнішу, якою загинуть
Має Понтіфік; як тільки криваву побачила змову —
Зблідла і всім олімпійцям, як стрінеться хто, говорила:
«Глянь, як зусюди на мене взялися Злоба та Підступство,
Як ненависно і люто на голову важать єдину,
Що від дарданця Іула у люду мого залишилась!
Чи то єдина з богів турбуватися маю довіку?
То Діомед мене ранить у битві списом калідонським,
То непокоять троянського муру лихі оборонці,
То я повинна дивитись, як чадо моє найдорожче
В морі блукає, терпить, до краю підземного сходить,

З Турном змагатися мусить або ж (говорімо по правді!)
Зводить з Юноною бій... Та що мені згадувать давне
Роду мого лихоліття? Я й нині страшуся, і страх мій
Застує горе колишне. Злочинні мечі проти мене
Бачите як насталили? Молю, одверніте злочинство.
Зрадницьким вбивством жерця не згасіте полум'я Вести».
В тузі несвітській по небу всьому ті слова розкидала
Мати Венера, і вишні боги засмутились; та тільки
Сили не мають тих сестер старих постанову зламати.
Провість вони подають, неминучого горя ознаки:
Брязкотом зброї в ті дні віщували насуплені хмари
Біди незнані; розказують: сурми й ріжків завивання
В небі високім лунали, і сонце затемненим диском
Тьмянеє світло жовтаве принішклій землі подавало.
Часто у зорянім небі з'являлись грізні смолоскипи,
Часто у смугах дощу криваві з'являлися краплі;
Люцифер сходив, і сине обличчя бувало укрите
Темною ржею, і місяць в кривавій стояв колісниці.
В тисячах місць накликав бідування настирливий пугач,
В тисячах храмів кумири слізьми обливались і, кажуть,
Співи й прокльони грізні по священних гаях розлягались.
Жертва немила була; про заколот лютий зловісні
Свідчили жили, і потрух офір віщував про злочинство.
Кажуть, на Ринку, довкола домів і шанованих храмів,
Скиглили пси уночі і тіні померлих блукали;
Місто велике, схвильоване, блідло, тремтіло від жаху.
Та не змогли одвернуть неминучого – всі безперечні
Перестороги богів, і у храмі мечі заблищали;
Курія змові кривавій припала одна до вподоби
В цілому Римі, щоб там довершити намислений злочин.
Тут Цітерея нараз, обома сплеснувши руками,
Вдарила в груди і хмарою вкрити хотіла нащадка,

Так, як Паріса колись приховала від люті Атріда,
Як від мечів Діомедових батько Еней врятувався.
Мовив, побачивши, батько її: «Чи не думаєш, дочко,
Долю незмінну змінити? Ввійди лишень ти до господи
Сестер, трьох парок. У них у просторій палаті побачиш
Ти незчисленні події на різьблених мідних таблицях,
Що не бояться ні неба здриганнів, ні грому грізного,
Ні катастроф світових і триватимуть вік непорушні.
Знайдеш ти там у письмі невитравнім зазначену долю
Власного роду. Читав я про нього і добре затамив.
Взнай же і ти, Цітерее, майбутнє свого покоління:
Той із нащадків твоїх, що тебе так тривожить сьогодні,
Вивершив всі уже дні, які взяв для прожитку земного;
Ти і нащадок його відчините брами небесні,
Храми йому побудуєте славні. Його ж спадкоємець
Візьме тягар його імені. Месником стане за батька
Він переможеного і нас коло себе згромадить.
Щастя його привітає. Обложені Мутіни мури
Миру благатимуть в нього. Фарсал його силу відчує,
І македонські Філіппи від братньої крові змокріють.
В водах Сікульського моря умалиться славне наймення;
Звірившись марно на шлюб із римським вождем легковажним,
Згине єгиптянка владна. Розвіються чорні погрози,
Ніби Канопові наш Капітолій скоритися має.
Чи ж називати тобі всіх тих варварів, всі ті народи,
Ті, що обабіч живуть Океану? Залюднені землі
Всі йому мають служити, а з ними і море широке,
Мир він землі подарує, а потім, до прав громадянських
Духом схилившись своїм, забезпечить усім справедливість.
Прикладом власним поліпшить звичаї і оком пророчим,
Роки майбутні пойнявши і всіх полічивши нащадків,
Синові благословенної небом дружини своєї
Власне наймення своє передасть і турботу державну.

А як із Нестором давнім зрівняється віком поважним,
То до всевишніх злетить він у небо, до рідних сузір'їв...
Цю ж із убитого тіла візьми непохитную душу,
Перетвори її в сяйво, щоб з неба висот повсякчасно
На Капітолій могутній дивився божественний Юлій».
Тільки скінчив він, як, звисока мати Венера злетівши,
Стала посеред Сенату, нікому не зрима, і душу
Цезаря, ледве злетіла вона із смертельного тіла,
Щоб не розтала в повітрі, взяла і полинула в небо;
І як відчула, що полум'ям ясним вона розгорілась,
З лона свого відпустила її. Під місячне сяйво
Та підлетіла і, довгий лишаючи слід за собою,
Замерехтіла зорею. І, бачивши синові вчинки,
Вищими їх уважає, радіє його перевазі.
Правда, що син не велить прославляти себе понад батька,
Та поголоска іде, — не скоряється жодним велінням
І підіймає його понад батьківські вчинки славетні:
Так Агамемнонові поступився Атрей, його батько;
Так от Егея — Тесей, так Пелея Ахілл переважив;
Так (наостанку візьму я належніше їм порівняння),
Так і Сатурн від Юпітера менший. Владає Юпітер
Твердю всією небес і всесвіту царством потрійним,
Август керує землею: обидва — батьки і владики.
Ви, охоронці Енеєві, що одвернули від нього
Меч і вогонь! Ви, тубільні боги, і Квіріне, осадчий
Нашого міста, і ти, нездоланного Ромула батьку,
Сильний Градіве, і Весто, шанована в цезарьським домі,
Ти, Аполлоне домовий, шанований з Вестою разом!
Ти, що живеш у тарпейському храмі, Юпітере римський!
Всі, кого серцем побожним належить поетові звати, —
Хай забариться той день і нас не застане живими,
Як наш велитель покине цей світ, його владі підлеглий,
Щоб, відійшовши до зір, піклуватися нами здалека.

Так довершив я свій труд. Ні Юпітера гнів громоносний,
Ні неблаганне залізо, ні давність його не зруйнують.
Хоч і надійде той день, що тільки над тілом владає,
І покладе непомітному край існуванню моему, —
Кращим природи моєї первістком над зорі долину,
Тут же наймення своє залишу незабутнє. І всюди,
Де неоглядна земля покорається Римській державі,
Житиму я у людей на устах і, коли непомильне
Передчування співця, — у безсмертній зростатиму славі.

СУМНІ ЕЛЕГІЇ

Життя поета

(IV, 10)

Любощів ніжний співець, як свій шлях життєвий
 перейшов я, –
 Друже-нащадку, тобі повість розкаже моя.
 Мила вітчизна моя – Сульмон, на джерела багатий;
 Дев'яносто туди миль треба від Рима пройти.
 Там я на світ народивсь, а щоб добре ти рік той затамив,
 Знай, що однакова смерть консулів стріла тоді.
 З діда і прадіда рід наш поважний із вершників римських
 Не випадковість, не гріш в люди виводили нас.
 Парость не перша в сім'ї, – коли я на світ появився,
 Був уже брат у батьків, старший від мене на рік;
 Але зірниця одна привітала народження наші,
 День святкувався один, тільки на два піріжки.
 Був то один із п'яти, зброєносній Мінерві відданих
 Днів, коли перші бої в цирку кривавлять пісок.

В ранніх зелених літах нас виховують пильно й дбайливо:
 В Рим до найкращих знавців батько обох нас послав.
 Брат мій від літ молодих вінець красномовства вподобав,
 Форуму сварки гучні вабили серце його.
 Серцю ж моему з дитинства подобались святощі неба,
 Муза до тихих пісень кликала душу мою.
 Часто мій батько мовляв: «Не за хлібне ти діло берешся,
 Славний Гомер, але й він так і помер нуждарем».

Батькове слово узяв до душі я і, муз призабувши,
Спробував прозу писать, кинув я метри дзвінки, —
Тільки ж писання моє самохіть окрилялося ритмом,
Що б не почав я писать, вірші складались самі.

Роки тим часом минали — нечутною перше ходою,
Вільної тоги настав день для обох юнаків,
Туніки наші прикрасив широкий рубець пурпуровий,
Нахили серця, проте, не відмінилися в нас.
Брат мій подвоїти встиг у житті своїм десять лиш років, —
Вмер, і я мав почуття, ніби себе я втеряв.
Потім посаду прийняв я, зеленим літам відповідну,
Членом колегії трьох деякий час я пробув.
Курія далі чекала; та звузив я рубчик червоний,
Не до снаги-бо мені був той почесний тягар;
Тіло незвичне було, та й душа не лежала до праці,
А честолюбство мені завжди огидне було;
Сестри до того ж аонські шептали про творче дозвілля,
Що уявлялось і так даром найкращим мені.
Як шанував, як любив я прославлених Римом поетів!

В кожному улюбленці муз бога я серцем вчував.
Слухав я Макра старого читання — поему про «Птахів»,
Та про отрутих гадюк, та про цілюще зело.
Часто Проперцій мені довіряв свою сповідь вогненну:
Щира й правдива приязнь нас сполучила обох.
Басе, славнозвісний сатирую, славний гекзаметром Понтік —
Спільники любі були тих товариських зібрань,
І незрівнянний Горацій втішав нас багатством мелодій,
Пісні химерно-тонкій рідну навчивши струну.
Тільки на образ Вергілія знав я, і смерть передчасна
Вирвала раптом з життя приязнь, Тібулле, твою.

Галле, він твій спадкоємець, його спадкоємець – Проперцій,
Я в тому колі з'явивсь вже як четвертий співець.

Як я старіших колись, так мене привітали молодші;
Хутко Талія моя стала відомою всім.

А виступав я з читаннями перед громадою в Римі –
Ледве чи й раз поголить бороду вправився я.

Хист мій співецький збудила прославлена в місті Корінна –
Так неправдивим ім'ям владарку звав я свою.

Досить тоді написав я, та все, що вважав негодящим,
Сам я – суворий співець – кидав в огонь без жалю...

Правда, тоді, як я йшов на вигнання, багато спалив я
Навіть достойних пісень, в гніві на музу свою.

Серце було в мене чуле, покірне Еротові серце;
Часто з найменших причин поломеніло воно,

Але хоч був я такий, хоч займавсь од найменшої іскри,
Та на іменні моїм плям і чуток не було.

Мало не хлопцем мене одружили; немила та жінка
Дуже недовго жила шлюбним зо мною життям.

Друга її заступила; не смію догани їй скласти,
Але недовго й вона ложе ділила моє.

Третя – й остання – діждала зо мною поважного віку
Та й на заслання мене випало їй виряджати.

Мав і дочку я єдину, і внуків од неї діждався,
Двох вона мала дітей, але і шлюб не один.

От уже, шлях свій промірявши, батько помер мій спокійно;
Дев'ять десятків прожив він на своєму віку,

Гірко я плакав за ним, так і він оплакав свого б сина.

Матері скоро своїй шану останню я склав.

Щастя їм випало, що мого горя вони не діждали,

Що мого віслання день їх в домовині застав.

Щастя й моє, що недоля мене не при них перестріла,

Не довелося старим гірко за мною тужить.
Та як від мертвих не тільки ім'я на землі зостається,
І від високих кострів тінь одлітає легка,
І як про горе моє прилине до вас поголоска,
І понад Стіксом мутним будуть судити мене —
Знайте, кохані, тоді, що причина мого вигнання —
Вчинок незважений мій, а не злочинство яке.
Мертвим належне віддав я; для тебе, читачу сердечний,
Знову продовжую я повість скорботну свою.
Роки найкращі минули; прийшла сивина незабаром,
В кучері чорні мої позапліталася скрізь,
І переможний їздець на моєму віку олімпійський
Десять вже взяв нагород і завітчався вінком, —
Як несподіваний Цезаря гнів мене вислав у Томи,
Де чорноморський бурун в західні б'є береги.
Кари моєї причина і так аж занадто відома,
Але про власну біду свідчить не вільно мені.
Зрада супутників, прикрості слуг — що я згадувать маю?
Лихо те тяжче було, аніж вигнання само.
Тільки ж мій дух не схитнувся, не скорився лихий я негоді,
Скупчив всі сили свої — перетерпіти біду.
Бід же на мене звалилося стільки на суші й на морі,
Скільки зірок золотих в небі високім горить.
Давнє дозвілля, солодке життя довелося забути
І в непривичній руці зброю належну підняти.
Берег сарматський, суміжний із племенем гетів стрілецьким,
Зрештою нас привітав після набридлих блукань.
Зброя дзвенить тут довкола, та я, щоб недолю забути,
На самотині свою пісню складаю сумну.
І хоч нікого нема, хто б її привітав благодушно,
Але скорочує день, час забирає вона.
Дяка, о музо, тобі, що живу я, страждання я зношу
І що це трудне життя не підломило мене.

Ти-бо потіху даєш, ти приходиш до мене, як ліки,
 І заспокоюєш ти серце турботне моє.
 Вождь і супутник єси: пориваєш мене від Дунаю,
 На Геліконі мені місце почесне даєш;
 Ти — це не часто буває — мені за життя ще з'єднала
 Славу й потужне ім'я, шану посмертну співців.
 Заздрість, що все сьогочасне принижує завжди і ганить,
 В паці неситій моїх не поглинула пісень.
 І хоча наша доба породила великих поетів,
 Але прихильні були людські й до мене уста.
 І хоч, на думку мою, є багацько співців поважніших,
 Поруч із ними й мене ставить ласкавий читач.
 Передчування ж співецьке говорить мені — та чи правда? —
 Що і по смерті не весь буду я, земле, твоїм.
 Чи то мій хист, чи то ласка твоя оцю славу з'єднали, —
 Дякую красно тобі, любий читальнику мій.

Публій Папіній Стацій
(40–95)

Сильви

Септімію Северові

(IV, 5)

Малим достатком щиро вдоволений,

З околиць Альби, святощів повної,

Тебе, Севере мій хоробрий,

Дзвоном чужих мені струн вітаю.

Вже холод зимній геть змандрував од нас,

Щоразу вищим сонцем подоланий;

Вже стихло море, сяє небо,

Вже Аквилони грізні минулись.

В новім уборі скрізь кучерявлють

Дерева ніжні. Всюди – пташиний спів,

І знов лунають жаль і радість,

Що німували в душі зимою.

І знов я тішусь полем, самотністю

І власним дахом бідним, задимленим,

Бо ж тут живим і добрим Вакхом

Піняться кубки мої кипучі.

І хай отар не чую тут мекання,
Ані худоби рику могутнього,
І хай на поклик мій само лиш

Відповідає луною поле —

Я все ж кохаю, мов отчину свою,
Цей кут гостинний: тут-бо мій вірш дзвінкий

Цариця війн, страшна і мужня,
Вкрила дарунками рук владичних.

А ти ще, друже, прагнеш розвіяти
Мою понурість і звеселить мене.

Мов Кáстор, пильно вухом ловиш
Звук щонайменший, найменшу прикрість.

Невже ж такого нам породив тебе
Лібійський берег (хай же красує він

Індійським жнивом і сабейським
Хай кінамоном солодким дише).

Ніхто не вірить, що не на римських ти
Узгір'ях виріс, друже Септімію,

І після рідних лон устами
Не припадав до джерел латинських.

Бо й справді, хто ти? Ледве прибув у Рим,
А вже ні сліду вдачі пунійської,

Нема підступства. Рідним сином
Ти пропливаєш по водах Тібру.

Серед нащаддя пишних сенаторів
Вузьким і скромним сяєш ти пурпуром.

І все ж помітний ти, бо ділом
Патриціанське являєш серце.

Твоя розмова, постать і вигляд твій —
Все разом свідчить: римлянин, римлянин

У Римі вже, у наших лавах
Славної Лібії кращий вицвіт.

Твій голос любить форум вибагливий:
Його чарує твій непідкупний дар,

Піхов твоїх двусічне лезо
Завжди готове служити друзям.

Та сам ти любиш тихе сільське життя,
Чи то в маєтку біля дідичних Вей,

Чи то в густих гаях латинських,
Чи у принадних Сабінських горах.

І там в прозовій тонеш ти творчості,
Далекий метрам, але згадай мене

І в відповідь заграй на лірі,
Що задрімала в твоїм одлюдді.

Сон

(V, 4)

Що я тобі завинив, найласкавіший серед безсмертних?
Чом ти мене одного обминаєш своїми дарами,
Легідний сне? Все на світі мовчить, звірина, і пташина,
І верховіття дерев удає, ніби спить тихо-мирно.
Плюскіт не той по річках, і на морі глухе нарікання
Стихло – солонина гладінь пригорнулась до берега щільно.
Сьома уже повертається Феба, а змучені очі
Ще не змикалися; всьоме згасає на небі Пафійське
Світло, і сьома Зоря, на скаргу мою милосердна,
Зимною кропить рососою натомлені тяжко повіки.
Звідки я сил наберу? Я не стерплю, коли б навіть був я
Тисячоокий і міг, ніби Аргус, дивитись позмінно,
І ні хвилини не жив повнотою чуття життєвого.
Так, а де-небудь цю ніч – таку нестерпучу для мене –
В ніжних обіймах коханці женуть тебе, сне живодайний.
Звідти до мене прилинь, і коли я, нещасний, не можу
Глибше в твоє забуття поринути (нехай того молять
Інші щасливці), – хоч різкою злегка торкнися до мене.
Край приголов'я схились і навшпиньках пройди надо мною.

Марк Анней Лукан (39–65)

ФАРСАЛІЯ

Цезар над Рубіконом

Цезар уже перейшов через гори Альпійські холодні,
Душу завзяттям поймав і майбутньою сповнив війною
Серце. І вже наближався до хвиль Рубікону малого,
Як перед ним, ніби страдницький привид, з'явилась отчизна,
В сутінку ночі ясна і в обличчі позначена смутком.
З муровінчаного тім'я волосся розкидавши сиве, —
Образ жалоби! — рамена свої оголила і гірко,
Дух переводячи, мовила: «Де ви простуєте, браття?
І проти кого значки мої зносите? Тож, коли правно
Хочете діять, — ні кроку вперед!» І жах заронився
В серце вождеві, і волос наїжився, млявість раптова
Кроки непевні на березі річки йому затримала.
Втім, пересилив себе: «О ти, що з Тарпейської скелі
Мурів великого міста пильнуєш! Пенати фрігійські,
Нашого роду заступники, ти, о Квіріне могутній,
І пошанований в Альбі Юпітере, батьку латинський,
Огнище Вести, і ти, із святинь найпочесніша, Риме,
Благослови моє діло. І знай: не на тебе я зношу
Зброю пекельну. І нині стою — переможець на морі
Та суходолах, щоб бути тобі вояком оборонним.
Діє на шкоду тобі, хто мене твоїм ворогом чинить!»
Хвиля вагання скінчилась. І от через річку бурхливу

Прапор уже військовий перенесено. Так у пустелі
 Лев африканський, як ворога близько себе запримітить,
 Стане на мить нерішучий, немов набирається гніву,
 Потім ударить хвостом по боках і, роз'ятривши серце,
 Голову здійме гривасту, і з пащі йому вилітає
 Рик голосний — і дарма йому кинений спис мавританський,
 Злої рогатини в грудях дарма йому лезо широке —
 Він накидається, рве, зневажаючи рани смертельні.

З півпересохлих джерел маловодним і бідним коритом
 Плине мутний Рубікон у посушливу пору липневу,
 В'ється гадюкою в долах западистих, певною гранню
 Гальські міста та лани від авзонських осель одрізняє.
 Нині зима надала йому сили. Вже тричі скупався
 Місяць у буйних дощах і повинь зайшла велетенська,
 Як од альпійських вершин повіяли вогкістю Еври.
 Дзвінкокопита спочатку кіннота у річку заходить,
 Навскіс стає, щоб не змила вода, а за нею по хвилі
 Перегородженій, слабшій, рушають убрид легіони.

Скоро пройшли бистрину і на другому березі стали,
 Грунт заборонений Цезар відчув під собою — і каже:
 «Нині, од себе одкинувши мир і закони зламавши,
 Щастя! я йду за тобою. Угоди не прагну — я хочу
 Звіритись долі своїй — і війна мені буде суддею».

Кинувши гасло своє, повен сил і снаги, під покровом
 Ночі — веде своє військо, прудкіше, як кинений камінь
 З рук балеарця, як пущена персом стріла утікацька.
 Мурів сусідніх досяг армійських, як ранішні зорі
 Світло тушили своє у промінні сходового сонця.
 День починався, що перший побачити мав безголов'я
 Злої усобиці, й — воля богів чи то вітрове буйство —
 Тільки-но в хмару густу поволочене сонце вставало.

Децім Юній Ювенал

(близько 60–127)

САТИРИ

Невигоди столичні

III

Хоч і немило мені розлучатися з другом старинним,
Але хороша то думка — до затишних Кум перебратись
І громадянином зайвим потішити древню Сібіллу.
Там ворота до Баїв, там берег, що надить спокоем, —
Прохіта навіть мала миліша мені за Субуру.
Хай там убого і пусто, — зате не боїшся принаймні
Римських пожеж ненастанних, сповзання дахів, ані інших
Тисячі тисяч столичних нещасть, і, сказати по правді,
В місяці серпні там віршів своїх не читають поети.

Поки все хатнє майно на одній пакували підводі,
Приятель мій зупинивсь поблизу Капенської брами.
Там колись Нума вночі до німфи ставав на пораду, —
Нині ж і гай, і святе джерело віддаються в оренду
Вбогим юдеям, що в'язанка сіна — їх статок хазяйський.
(Скоро ми кожне мале деревце обкладемо податком.
Скоро вже, збувши камен, старцюватимуть наші діброви).

Так помаленьку зійшли ми в долину. Славетна печера
Втратила нині свій вигляд природний, хоч, правду сказати,

Краще було б, якби води святі почивали у травах
І самовпевнений мрамур не тиснув тубільного туфу.

Тут мій Умбріцій почав: «Як для чесної, – каже, – людини
В Римі немає ні шани, ні місця, ані заробітку,
Як мій достаток невпинно щодня, щогодини маліє –
То чи не краще мені податись до тихого міста,
Де старовинний Дедал згорнув натомлені крила?
Ще поживу я, коли мого прядива досить у парок.

І сивина ще недавня, і стан не зігнувся, а ноги
Ходять по світу бадьоро і костура в поміч не просять, –
З рідного міста тікаю. Нехай там лишаться Арторій,
Катулл і всі ті людиці, що й чорне на біле обернуть,
Всі ті, кому до душі відкупляти річки та будинки,
Упоряджати клоаки, на огнища трупи носити
Або, набравшись оренд, над собою списа виставляти;
Хай залишаються там сурмачі, ті подвижники славні
Муніципальних арен, ті роті, всій людності знані,
Що улаштовують нині забави і, черні на втіху,
Можуть убити, на кого показує пальцем, а потім,
З ігор вернувшись, на нужники важать пожитні. А як же?
Все то пестійчики щастя. Від самого дна на вершини
Доля їх зносить, як хоче із кого часом посміятись.

Так... але я, що я маю робити? Брехати – не вмію,
Книжку хвалить недоладну – не можу. Про зорі небесні
Слова не тямлю сказати. Про батькову смерть ворожити –
Хисту нема і... охоти. Досліджувать жаб'ячий потрух –
Знайдуться інші митці. Листи до коханок носити –
Знайдуться теж промітніші посланці... Та й злодію поміч
З мене ніяка, либонь, і, нікому в пригоді не ставши,
Я тут немовби каліка, сліпий, сухорукий і зайвий.

Хто бо в пошані тепер? Тільки спільник у злочині, тільки
Темна душа, що горить від укритого в ній лиходійства.
Приязні той не шукатиме в тебе дарунками й грішми,
Хто тобі добрі довірив свої почуття та учинки.
Той лиш Верресові любий, тому лиш Веррес догоджає,
Хто його може всякдень потягнути до суду... Гадаю:
Золото все, що затінений Таг у море виносить,
Не спокусить тебе стати таким співучасником добрим,
Що вимагає дарів і визискує власного друга.
Хто ж найлюбіший тепер вельможному нашому люду,
Хто мене гонить із міста найдужче, скажу тобі зараз —
Чи то соромитись маю? — не можу я знести, квірити,
Римської тої гречизни... Хоч греки у нас не найгірше.
З того часу, як сирійський Оронт долучився до Тібру,
Досить з'явилося в нас тамтешніх звичаїв, і мови,
І косострунних самбік, галасливих тимпанів, а з ними
І безсоромних дівчат, що вистоюють ніч коло цирку:
Просим сердечно усіх, хто на варварські пів'язки ласий...
Ромуле! Твій селянин лизоблюдом уже походжає;
Знаки побідні на шиї, натертій олією, носить...
Тут же й гречисько — один Сікіонські висоти покинув,
Другий — Амідон, той — Тралли, а той — Алабанду...
Мостяться на Есквілін та на горб, Вімінальським що зветься,
В душі господарям лізуть, щоб потім самим панувати,
Розумом бистрий, у вчинках зухвалий і мовою спритний,
Мовби Ісей-красномовець, — за кого, скажи, уважаєш
Ти отакого митця? Він за тисячний люд тобі править —
Ритор, граматик, різьбяр, землемір, цирковий танцюриста,
Лікар, купальний прислужник і маг — він тямить на всьому;
А як голодний — на небо пошли — він полізе на небо...
То ж не випадок, мабуть, що найперший літун-крилоробець
Був не фракієць, не скіф, а гречисько з Афін найметкіших?
Як же мені не втікати від їхнього пурпуру, в разі

Буде від мене писатися вище і вище сидіти
Той, кого вітер пригнав із олівами й фігами разом?..
Чи то не має ваги, що змалку пили ми повітря
Римських священних горбів та сабінських маслин уживали?
Що ж тут подієш, як люд цей лестивий ладен вихваляти
Мову невігласа, й стиль, і обличчя, і постать почвари,
Немічну шию каліки рівняти до шиї Геракла,
Що задушив колись велетня, вгору піднявши, Антея;
Славити годен рідкий голосок у співучого друга,
Що навіть півневі той дорівнятися співом не може.
Можем і ми похвалити те саме, та нам не повірять.
Ми не зуміємо так, бо то ж і митці удавати
Чи то Таїду, чи гідну матрону, чи навіть Доріду,
Що без одежі виходить на сцену... О, їх не здивують
Ні Антіох, ні Стратокл, ні Деметрій з улюбленим Гемом.
Там весь народ – лицедій. Ти смієшся – він душиться сміхом,
Сльози побачить в очах – як приятель добрий, заплаче;
Ти про мороз спогадаєш узимку – він взяв ендроміду;
Скажеш йому: «Як же душно!» – він хусткою піт утирає.
Як же мені, як же нам, нетямущим, рівнятися з ними?
Їх серед ночі збуди – і, чужу наложивши личину,
Вже вихваляють вони, вже готові без краю плескати,
Що б не зробив, що б не вигадав, приятель будеш найкращий.
Так і вповзають вони у всі таємниці родинні.
А як Діфіл, чи Гермарх, чи такий Протоген запанують
В римському домі, то римлянам тут уже ходу немає.
Хто з них дозволить – весь рід їх такий, – щоб інші клієнти
Ласки хоч трохи собі зберегли?.. Патронові в ухо
Впустить він трохи отрути, звичайної в їхньому роді, –
І вже замкнулися двері, вся служба моя ні до чого –
Бо ще ніколи не важив так мало клієнт стародавній...

Де уже нам, злидарям, нездійсненні плекати надії
Чимсь прислужитись, на щось заслужити! У тозі даремно
Ти усю ніч проходи – не заробиш. Бо, вдосвіта вставши,
Претор вельможний погнав уже слуг до вдовиць невсипущих;
Щоб хто інший не встиг у тих пань доступитися ласки.
Он в товаристві раба грошовитого – парость вельможних,
Доброго роду батьків, – бо раб той якійсь Катієні
Стільки заплатить, що в війську трибун і за рік не дістане.
Свідком постав ти у нас найгіднішу людину, як той, що
Постать Ідейської матері в дім свій прийняв, або Нума,
Або Метелл, що Мінерву колись врятував із пожежі!..
Чи їх чеснота що важить? Про ценз ми питаєм найперше:
Скільки у кого рабів? Скільки югерів лугу і поля?
Скільки потрав за обідом і скільки якого начиння?
В Римі у нас – скільки срібла по кованих скринях ховаєш,
Стільки ж і віри тобі. Хоч жертівниками присягайся –
Самофракійськими й нашими, – віри тобі ані крихти!
Що злидарева клятьба? Чим важить злидар, кленучися?
Що йому блискавка й грім, що візьмуть з такого всевишні?
Але що віри питати?.. Плаща тут подертого досить,
Досить несвіжої тоги, або черевиків з дірками,
Або відмінної латки на ношеній довго одежі,
Щоб підхопили тебе на усяке дурне глузування.
Вбожество тим і страшне, що на посміх людей обертає,
Кпинами їх допікаючи... «Хай же, – говорять довкола, –
Встане і йде собі геть від вершницьких місць у театрі
Той, що достатки його не доходять законної міри».
Що ж, то нехай засідають там зводників пещені діти,
Хай там плескають в долоні потомки покликачів, хай там
З дітьми борців циркових гладіаторські учні красують!..
От як домислився нас чванливий Отон порізнити!..

Як тепер має подобатись зять, що не може маєтком
З пишним добром молоді рівнятись? Кого з бідолашних
У заповіті згадають? До ради едилів покличуть?
Час і пора громадянам біднішим звідсіль вибиратись.
Правда, і в інших містах нелегко тому впливати,
Хто у нестатках домує... Та що усе те проти Рима?
Коштує все тут надміру: житло (невигідне та вогке),
Шлунок раба і власний обід... До того ще сором
Їсти лише з череп'яного посуду. «Що за дурниця?» –
Скажеш, напевне, ти сам, за столом опинившись в марсів,
Серед людей, що радіють і сірій з відлогою свиті...
Правду сказати, в Італії досить кутків старосвітських,
Де лише мертвого в тогу вбирають. Ба навіть у свято,
Як у театрі немудрім іде урочиста вистава
І на помості з'являється здавна відомий ексодій,
А перестрашене маскою – чорним роззявленим ротом
Плаче сільське дитинча, до матері тиснучись ближче
І навіть на той час усі однакове мають убрання,
Люди й орхестра, і навіть самим щонайвищим едилан
Досить буває звичайної туніки... Тут же, у Римі,
Всяк намагається понад достатки свої чепуритись,
А недостачу з чужої не раз надолужує скрині.
Хиба властива усім. Всі ми тут живемо в честолюбній
Бідності та грошохватстві. Усе тут купується в Римі,
Все продається... Чи хочеш до Косса на очі з'явитись,
Чи то увагу звернуть Веснтон, то маєш платити.
Бороду голить один, другий кучері зняв вихованцю, –
Повен весь дім пиріжків привітальних... Поглянь на дарунки
Та і подумай про себе: «То ж наша данина клієнтська,
Все те в рабів ми купуєм, підносимо їх заробітки».
Але на тім не кінець... Хто боявся коли у Пренесті
Чи у Вольсініях, лісом лямованих, Габіях чесних

Чи на покотистих Тібуря горах — домів руйнування?
Тут же ми всі живемо у домищах, тичками підпертих,
Бо лиш підпорами тими столичний гада управитель
Урятувати будинок і, шпару замазавши давню,
Радить своїм пожилцям безпечно в руйновищі спати.
Годі! Як жити, то там, де немає пожежі, ні жаху —
Римського жаху щоночі!.. «Води!» — закричав коло тебе
Укалегон і лахміття виносить; вже третій зайнявся
Поверх у тебе, а ти — ані гадки: як схопитись знизу,
То вже останнім дізнається той, що від неба і зливи
Під черепицю сховався і там з голубами туркоче.
Ліжко у Кодра було, тісне і для Прокули ліжко,
Шестеро кухликів стіл прикрашало; а далі, край столу,
Ковшик оздоблений поряд з кентавром лежачим Хіроном;
Скринька, уже не нова, містила поетів Еллади,
І неосвічені миші точили високе натхнення...
Кодр анічого не мав — хто скаже, що мав? — І одначе
Все те «нічого» згубив, бідолаха! А що найприкріше,
Що є вершок безголов'я — ніхто його, голого, в злиднях,
Що потребує крайчика хліба, не прийме до себе...
От хай в Астуріка займеться дім — все жіноцтво зітхає,
Всі можновладні в жалобі, і претор свій суд переносить,
Лемент усюди стоїть, усі ми огонь проклинаєм.
Ще не скінчився пожар, як один нав'язує мрамур,
Другий несе відшкодування грішми; той статуї білі,
Той славнозвісну картину Евфранора чи Поліклета.
Цей старовинні оздоби дарує, богів азіатських,
Цей книгозбірню, полицю і разом — погруддя Мінерви,
Третій відбудеться міркою срібла. Не диво, що Персік
Після пожежі ще кращий мурує палац, — та й не дарма
Кажуть про нього, що сам він собі заподіяв нещастя.
Ні коли можеш відкинутись римських видовищ, то краще
Тихий купи собі домик у Сорі або Фрузіноні.

Стане усе те тобі не дорожче, як тут найняти
Темне і вбоге житло. А там тобі сад і криниця,
Де навіть діжок не треба, щоб овоч і квіти полляти.
Там з рискалем працюючим у саді, доглянутім пильно,
Можеш препишною учтою сто Піфагорових учнів
Пошанувати, як схочеш. Що значить – в якомусь куточку
Бути господарем справжнім, хоча б і тісенького ґрунту!
Але і це ще не все... А скільки людей умирає
Тут від безсоння нічного! Неперетравлена страва
В шлунку бунтує, і спати несила. У найманій хаті,
Певно ж, ніхто не засне, – тож і сон таки коштує грошей,
Ще й немалих. Торохтіння возів по тісних перевулках,
Лайка погоничів, ревище гнаної звідкись худоби
Можуть розвіяти сон навіть Друзові, навіть ведмедям.
Добре багатому: він, при потребі, і в натовпі пройде,
В ношах його через голови мчать велетенські лібурни,
Він же тим часом всередині може читати, писати,
Навіть заснути вигідно, фіранкою вікна прикривши.
Я не встигаю за ним. Я спішу, а мені на заваді
Лава народу стає. Величезною хвилею котить
Ззаду за мною юрба незліченна. Той ліктем штовхає,
Дошкою той зачіпає; один попихає поліном,
Другий – цебром величезним, і всі наступають на ноги,
А від цвяхів на солдатських чоботях кривавляться пальці.

Далі, он там (чи ти бачиш?) справляється учта весела,
Сотні людей поспішають; за кожним димує жаровня.
Сам Корбулон не підніс би такого припасу й начиння,
Скільки за кожним несе на струджених плечах покірно
Раб-бідолаха, що має ще й жар на ходу роздирати.
Латана рветься сорочка... А он, на розвореній хурі,
Віттям тремтить величезна сосна, а на другій ялина
Темним киває вершком, грозить перехожому люду;

Далі каміння везуть лігурійське. От-от перетліє
Вісь ненадійна — і камінь горою посуне у натовп.
Що там лишиться від люду? Від ніг, від рамен — ані кістки,
Мов од легкої душі, не зостанеться й сліду від трупа:
Згине людина, як сон... Там, дома, її дожидають,
Наготовляють обід, полумиски весело міють;
Дмуть-роздимають вогонь, брязкотять тупіями; олію
І рушники для миття вже готують, хапаються слуги...
Так! Господар тим часом на березі Стіксу, самотній,
Сумно сидить, перевізника люто страшить, бо навіть
І мідяком не запасся за свій перевіз заплатити.

Ще ж на інші погляньмо нічні небезпеки. Погляньмо,
Чи не над нами дахи височенні, що кожної хвили
Можуть на той світ послати?.. А вікна, з яких викидають
Посуд побитий — важкі черепини, що слід залишають
Навіть на бруку... Ти справді, мій друже, якийсь нерозважний,
Непередбачливий ти, що йдеш на бенкет товариський
Без заповіту в кишені. Бо ж скільки тобі по дорозі
Світиться вікон безсонних, то все твоя смерть виглядає,
Тож переходь по завулках з опаскою, ревно молися,
Щоб окошилося все на вилитих з вікон помиях.
Ще не забудь і того, що гультьай, як кого не зачепить
Та не наб'є уночі, смуткує незгірш від Ахілла;
То він ницьма на ліжку впаде, то повернеться набік...
Що ж то не спиться йому?.. Видко, іншому сон навівають
Тільки бешкети нічні. Але навіть гульвіса зухвалий,
Вкрай перепившись, минає того, що іде в багряниці,
Ще й провозатих веде за собою загін довжеленний —
Армію бронзових ламп, ліхтарів та чадних смолоскипів...
Він попадає на мене, а я лиш недогарок маю
І раз у раз користуюся місячним, зоряним світлом,
Бережно тратячи гніт... Починається сварка, — як тільки

Сваркою зветься, як кривдять мене, а я безневинно
 Кривду терплю, бідолаха... От хтось проти мене спинився...
 Каже ставати. Стаю. Що маю робити? Там сила...
 Досвід до того і хист... «Ти звідки? – питає. – Яким ти
 Оцтом мерзенним напився, якими бобами нажерся,
 Де і в якого шевця баранячу голову їв ти?
 Що ж ти мовчиш, як питають? Чи, може, схотів прочухана?...
 Де ти живеш? Я бачу: ти, певне, з сирійського кодла?»
 Чи ти наважишся що відповісти, чи будеш тікати, –
 Битимуть, знай, все одно. А потім почнуть позивати,
 Гніватись будуть... Щоправда, і бідний у нас не без права:
 Може, наприклад, благати, щоб зуби йому полишили.

Та чи самих же боятись зухвальців?.. Є досить і інших,
 Що пограбують тебе уночі, як замкнута двері
 І на прогоничі взято крамниці усі і таверни.
 Ці тебе можуть зустріти і гострим ножем розбишацьким.
 Тож, як нашлють вояків у Помптіни, на бір Галлінарський, –
 Все розбишацтво у Римі збирається – повним звіринцем...
 Де у нас горно, ковадло таке, що не роблять кайданів?
 Стільки заліза іде на злочинців, що скоро – боюся –
 Сапки не знатимем, плуга не матимем з чого зробити...
 Як тут не скажеш: щасливі були ті прадідні роки,
 Що за трибунів військових минали безпечно, і досить
 Для семигорбого Рима було однієї в'язниці.
 Можна б додати було ще багато сюди міркувань,
 Але... підвода не жде, і сонце заходить... Рушаю.
 Вже і погонич не раз батіжком подавав мені гасло.
 Ну, прощай! Та гляди не забудь. Наїжджаючи з Рима
 До благодатного того Аквіну на тихий спочинок,
 В Куми мені напиши. До ваших Діани й Церери
 По захололих ланах я в високих прийду черевиках...
 Ще і поживи якоїсь тобі принесу для сатири...

IV

Ще за тих днів, як останній із Флавіїв мучив нещадно
Світ непівмертвий і Рим угинався під лисим Нероном, –
Перед Венериним храмом, у давній Анконі дорійській,
Камбала десь величезна в рибальські потрапила сіті:
Диво невидане там – бо ж рибина була чи не більша,
Ніж меотійські, що, кригою вкриті, зимують у морі,
А як проміння весняне той лід поламає, пливуть до Босфору,
Від нерухомості ситі і мляві від довгих морозів.
Мудрий рибалка призначив диковину ту в подарунок
Первосвященику. Справді, чи зважився б хто продавати
Чи купувати таку дивину, коли скрізь понад морем
Повно підглядачів та шпигунів: у куцах надбережних
Позасідавши, побачать – і ну безборонного шарпать;
Скажуть, що камбала та – то, напевне, втікачка зухвала,
І годувалася досі по сажалках рибних владики,
І, безперечно, повинна до давнього пана вернутись.
Бо ж – коли віри поймеш ти Пальфурію чи Армїллату –
Все, що спіймається в морі найкраще або найдорожче,
Цезарській має належать казні. «Що ж робить? Дарувати...
Бо заберуть все одно». Вже миналася осінь смертельна
І відступала дорогу морозам; пропасниця люта
Не докучала недужним; вітри сніговійні зривались...
Риба могла б і полежать... Так ні! Поспішає рибалка...
От перед ним і озера, де давня зруйнована Альба,
Що береже той троянський огонь і вшановує Весту;
Натовп сенаторський тут заступає дорогу рибалці.
Навстіж розчинено двері, і рибу вперед пропускають:
Те, що до хліба, – вперед, а батьки залишаються ззаду.
Перед Атрідом піценець таке промовляє: «Прийняти

Зволь оцю рибу, занадто велику для кухонь приватних;
Свято вчини нам і шлунок мерщій приготуй для поживи,
Камбалу з'їж, що до віку твого дожила, дивоглядна,
В сіті сама напросилась...» Здається, прозоро? А в того
Мовби у півня, і гребінь піднявся. Чому не повірять
Владарі та богорівні, як їм говорити облесно? Тільки...
Немає рибині тій блюда... І владар скликає
Всіх найзначніших вельмож (те ненависне кодрло) на раду,
Блідість у них на обличчях, ознака високої ласки – і
Дружби тирана. На голос посланця: «Скоріш прибувайте,
Вже засідає!» – найперший Пегаз за плаща ухопився,
Що в приголомшенім місті за старосту став віднедавна.
Чи ж бо й справді тоді був префект? Накраший з префектів,
Добрий правник і доглядач закону, Пегаз і в нестерпні
Роки тиранства гадав, що законів додержувать треба,
Хоч би закони були і беззбройні. І Крісп надіходить,
Милий дідок, красномовства ласкавого, тихої вдачі;
Хто б був порадником кращим владиці морів, суходолів
Та незчисленних народів, коли б тій Чумі та Нещастю
Можна було говорити по совісті і повставати
Проти неситої люті?.. Та що тут тиранові скажеш,
Як у розмові про спеку та дощ, про тумани весняні
Кожного з ближчих людей спіткати могла небезпека?
Так і не важився він проти течії там кермувати;
Та й громадянином, певно, не був, щоби, думку подавши,
Твердо устояти в ній і за правду життям наложити,
Так і дожив він до восьмого – тихо та мирно – десятка
І при такому дворі зоставався живий і здоровий.
З ним увійшов і найближчий літами до нього Аціллій
З сином, що потім безвинно дочасною смертю загинув
Від розбишацьких мечів, що послав йому Цезар. По правді,
Старість тоді для вельможних осіб видавалася чудом.
Краще вже бути найменшим в родині безрідних гігантів.

Не помогло бідоласі, що голий, немов гладіатор,
Проти ведмедів нумідських ставав на арені альбанській...
Патриціанські підходи – кого вони нині обдурять?
Хто б здивувався тепер божевіллю уданому, Бруте?
Тільки колишніх царів бородатих так можна дурити...
Далі з'являється Рубрій, на вигляд сумний, худорлявий,
Винний у злочині давнім, укритім, і все ж безсоромний,
Підлий нахаба, ще гірший за того, що шкрябав сатири.
От і Монтанове пузо, від сала важке, нерухоме;
От і Кріспін, многоцінним амомом напахчений зрана, –
Стало б бальзаму на двох мертвяків, – і Помпей кровожерний,
Ще від Кріспіна лютіший, що й шепотом міг задушити.
От і вояка, що тіло плекав на поталу дакійським шулікам,
Фуск, що про подвиги мріяв на віллі своїй мармуровій,
І Веєнтон обережний із вісником смерті Катуллом,
Що розпалявся жагою, хоч сам і не бачив, до кого, –
Навіть для тої пори надзвичайна і хижа потвора.
Був він сліпий, той облесник жорстокий, мов старець із мосту,
Вартий того, щоб стоять поблизу колісниць аріційських
І посилають поцілунки колясі, що вже віддалялась.
Камбалі цей дивувався найдужче... Звернувшись вліво,
Він теревенив без краю, а риба лежала праворуч.
Так вихваляв, і не бачивши, він кілікійця і пегми,
Що підіймають людей із арени геть-геть під веллярій.
Не поступився йому й Веєнтон і – запеклий фанатик,
Ткнутий Беллони жалом, – говорив: «Ось прикмета надійна
Про перемогу нову, про славетні тріумфи майбутні.
Цар тут якийсь попаде у полон, або з колісниці
Звалиться бритт Арвіраг, – бо ж рибина оця іноземна.
Бачиш ці пера – то ніби якісь палісади...» Ще трохи –
І розповів би Фабрицій літа і походження риби.
«Що ж ти гадаєш? – питається Цезар. – Порізавши, смажить?»
«Ні, то б нечестя було». А Монтан докидає: «Потрібно

Форму зробити тонку і велику для цілої риби,
А для роботи такої нового знайти Прометея,
Глину і круг йому дати мерщій і надалі держати,
Цезарю, в домі твоїм двірських гончарів щонайкращих».
Так і ухвалено. Думка була таки гідна промовця,
Знав він давніші розкоші двірські і Неронові учти
Аж до опівночі, й другу неситість, коли від фалерну
Кров клетотіла. Ніхто у ті роки не вмів попоїсти
Так, як Монтан, і ніхто не вгадав би, як він, скуштувавши,
Звідки привезено устрицю – чи від Цірцейського рогу,
Чи від лукрінського берега, чи від Рутупій британських, –
Або, накинувши оком, сказати, де спіймано рибу.
З тим і скінчили нараду; дозволено вийти вельможам,
Що до альбанського табору викликав вождь знаменитий
(Ще й поспішати примусив, украй приголомшених!), ніби
Мав доповісти про хаттів та диких сікамбрів; немовби
Вісті тривожні, лихі із найдальших земель прикордонних
Із бистрокрилим листом прилетіли і ждуть розв'язання.

Краще, проте, марнував би він час на подібні забави,
Аніж творив ті розправи шалені, що в Римі забрали
Стільки найкращих людей, забрали без кари, без помсти.
Згинув він тільки тоді, як баришникам став небезпечний.
Крамарі вбили його, а не Ламіїв кров благородна.

Марк Валерій Марціал

(близько 40–104)

Епіграми

I, 33

Геллія на самоті не оплакує батька ніколи:
Прийде хто-небудь чужий – так і зайдеться плачем.
Гелліє, той не смуткує, хто слави на тім заживає,
Тужить правдиво, чий сум свідків для себе не жде.

На Луперка

(I, 117)

Як зустріну тебе я, мій Луперку,
Все те саме: «Дозволь прислати хлопця,
Дай для мене своїх ти книгу віршів,
Перегляну — і зараз поверну я».
«Ні, Луперку, дарма ти мучиш хлопця:
Йти до мене далеко, ген за місто,
Ще й по сходах крутих здійматися треба.
Можна вірші мої знайти і легше.
Ти ж буваєш, либонь, на Аргілеті,
Там край площі Цезаря є книгарня;
На одвірках у ній і рівно, й на́вскіс
Виписано наймення всіх поетів.
Там про мене питаєш ти в Атректа —
Так господаря звати! — і негайно
Він з полицки тобі, в оправі добрій,
Гладко пемзою чищеного, чемно
Марціала подасть за п'ять динарів».
«Що ж то? Маю платити?» — «Так, платити!»
«Ти не вартий п'ятьох!» — «Тобі видніше!»

II, 89

Що за вином ти волієш частенько висиджувать ночі,
Гавре, то ще не біда: грішний тим був і Катон.

Що ти складаєш поеми на зло Аполлонові й Музам,
Те навіть гідне хвали: так віршував Ціцерон.

Що ти блюєш як Антоній, їси як Апіцій — я вірю.

Але мерзотність твою — де ти таку розшукав?

На Секста

(III, 38)

«Сексте, які сподівання тобі усміхаються в Римі,

Маєш надії які? Чи тобі мріється що?»

«Справи в судах поведу я, як сам Ціцерон велемовний,

Вже ж я на нашім торгу всіх правників переміг».

Так говорив Атестін, вихвалявся тим самим і Цівій,

Що ж? Ані оден не зміг навіть житла оплатить!

«Не поведеться в суді — за поеми візьмуся натхненні, —

Скажеш, напевне, ти сам: «От де Вергілія хист!»

«Ти збожеволів, малий! Он у драних плащах походжають,

Все то Марони твої, все то Назони самі!»

«Стану клієнтом вельможного дому». — «І це нерозважно.

Бачиш: голодна юрба — вітер мотає її».

«Що ж мені діять? Я хочу до Рима». — «Як ти не злочинець, —

Знай: випадково лишень можеш у Римі прожити».

На Лігуріна

(III, 44)

Лігуріне, чому тобі не радіють,
Лігуріне, чому від тебе втікають,
А як з'явишся де, пустиня круг тебе?
Знаєш, надто вже ти – поет, Лігуріне!
То велика біда, страшна небезпека –
Ні тигриці, як діти їй повбивають,
Ні гадюки, як літнє сонце пригріє,
Скорпіона страшного так не бояться.
Ти поглянь, розміркуй: то ж мука нестерпна.
Я стою – ти читаєш, я сяду – читаєш,
Вийду десь у потребі – все декламуєш,
Хочу в терми укритись – дзвониш у вуха,
До басейну піду я – плавають борониш,
На бенкет поспішу – хапаєш за поли,
На бенкеті лежу я – з подушки тягнеш,
Я втомлюся, засну – ти сонного будиш.
Скільки лиха від тебе! Чесний, правдивий
Чоловік – і, проте, яка ти потвора!

(IV, 44)

От він, Везувій, колись від садів-виноградів зелений,
 Де утворила стівав сік найдобріших грон.
 Вакхове згір'я любіше йому за індійську Нісу,
 Хорам сатирів гірських вік незабутні шпилі,
 Храм Венери, догідніший їй від лаконського храму,
 Місце, що мужній Геракл іменем вславив своїм.
 Все те в огні полягло, потонуло у попелі сивім...
 Певно, важкою була влада всесвітня богам.

До Юлія Марціала**(V, 20)**

Ах, коли б же то нам, Марціале любий,
 Довелося діждать хоч на старість щастя:
 По впадоби своїй укладать дозвілля,
 У правдивих тонуть життьових вигодах, —
 Ми б не знали тоді ні вельможних ганків,
 Ні розправ судових, ні шумливих ринків,
 Ані статуй препишних в домах багатих.
 Наше діло було б: прогулянки, книги,
 Поле, терми, гаї та джерела дальні.
 Ото б радість була, безтурботна втіха...
 Та ніхто не живе в наші дні для себе:
 Всі марнуєм ми час, а години плинуть,
 Плинуть кращі літа і назад не прийдуть...
 Хто, уміючи жить, не схотів би жити?

VI, 53

Викупавсь з нами веселий і з нами в гурті повечеряв,
Ліг, а на ранок його мертвого в ліжку знайшли.
Що ж йому смерть заподіяло наглу? — запитуєш, друже.
Певно, приснився вночі лікар йому Гермократ.

Уламок від Арго

(VII, 19)

Не називай же його безужитним, нікчемним уламком:
Перший то був корабель у невідомих морях.
Не подолали його ні хижацтво страшне Сімплегадів,
Ані північних морів спінений чорний бурун.
Роки його зруйнували. Та він і останками славен:
Дошка єдина його цілого варт корабля.

До музи

(VIII, 3)

Досить було б і п'яти: шість книжок чи там сім — забагато.
Музо! Невже ж це тобі ще не остило співать?
Годі! Встилаймось, мовчім! Про славу ту людську не дбаймо:
Досить того, що і так скрізь перечитують нас.
Он від надгробку Мессали розкиданий камінь лишіться,
Порохом стане сипким мармур Ліціна твердий,
А незрадливий читач не забуде мене, і мандрівник,
Ідучи з Рима, мене візьме в свій рідний куток.
Так я промовив, мовчу. А в одежі схилившись пахучій,
З сестер дев'ята, почув, відповідає мені:
«Так? Ти покинеш, невдячний, складать свої вірші веселі?
Будеш без діла сидіть, світ і людей проклинать?
Чи ти волієш на сцену — з високих котурнів віщати —
Чи в героїчних рядках славити війни та кров,
Щоб велемовний учитель виспівував твір твій у школі
Й голосом хриплим душив хлопців і чемних дівчат?
Ні! Хай про війни гримлять ті поважні та славні писаки,
Що до півночі сидять та переводять свічки,
Ти ж свої жарти складай та римською сіллю присолой,
Хай в отих жартах життя вдачу пізнає свою.
Правда, розсудять не раз, що на вбогій ти дудочці граєш,
Але ж при дудочці тій голосу сурем не чуть».

Епітафія Філені

(IX, 29)

Нестора шлях життєвий переміряла ти, о Філено,
 Поки до темрявих хвиль в царство Плутона зійшла, —
 А не зрівнялась, проте, з прастарою Сібіллою віком:
 Місяців зо три вона довше топтала свій ряст.
 В бозі язик спочива, той язик, що його не здолали б
 Ні ярмаркова юрба, ні Серапіса жерці,
 Ні журавлині ключі, над Стрімоном курличучи дальнім,
 Ні голосна дітвора, вранці до шкіл ідучи.
 Хто ж тепер зможе, як ти, до землі причаровувать місяць?
 Хто ж тепер зможе, як ти, зводництвом славу добуть?
 Буде хай пухом земля, не тужавіє ґрунт над тобою,
 Щоби не тяжко було псам одкопати тебе.

Сабінові, посылаючи вінок з троянд

(IX, 60)

Звідки б ви не були: чи зростали в розкішнім Тібурі,
 Чи червоніли, як кров, в пестумських ви квітниках,
 Чи в пренестійських садах садівниця вас позрізала,
 А чи красою буяв ваш по Кампанії цвіт, —
 Скажем: «Троянди оці завітали з мого Номентану...»
 Другу Сабіну тоді видасться кращим вінок.

Авлові**(IX, 81)**

Авле, ти знаєш: читач мене хвалить, слухач поважає,
 Гудять поети лише: неопрацьований вірш!
 Я не вважаю на те. Як справляю бенкет, то волюю,
 Щоб догодити гостям. Що мені смак кухарів?

До Антонія**(X, 23)**

Прім Антоній пройшов без турботи свій шлях многоденний —
 Сімдесят років прожив, восьмий десяток почав.
 В роках минулих, у днях пережитих він думою тоне,
 І — недалеко уже! — Лета йому не страшна;
 Тоне в минулому він і пропащого дня не знаходить,
 Прикрих не знає годин... Все б він хотів пригадать.
 Праведна, чиста душа існування поширює грані:
 Втіху з минулого п'є — вдвоє живе на землі.

Про Скорпа

(X, 53)

Тут я покоюся — Скорп, гомінливого цирку окраса,
 Оплески, Риме, твої, захват нечуваний твій.
 Рано тканину мою обтяла завидлива Парка:
 Як почислила вінки, видався я їй старим.

Римові

(X, 74)

О Риме, відпочить хоч на хвилину дай!
 Клієнт утруджений вітаннями украй.
 За сотню мідяків весь день в передпокою
 Між тогносною вистоювать юрбою
 (А переможець Скорп із циркових рядів
 Тягає золото десятками мішків) —
 Як гірко те мені! Коли б я міг заправить
 Щось за свої книжки, я не хотів би навіть
 Степів Апулії, ні сицилійських бджіл,
 Ні золотих ланів, що заливає Ніл,
 Ні Сетій, де вином красує діл багатий...
 Я б одного хотів — удосвіта поспати.

На Херемона

(XI, 56)

Що мій Херемоне-стоїку, смерть вихваляєш надміру?
Хочеш мені показати вдачу і дух мудреця?
Знаю, чесноту твою породили – твій кухоль надбитий,
Та безнадійне твоє огнище мерзле й смутне,
Та продірявлена ковдра, та ліжко тверде, та блощиці,
Також однака й легка тога удень і вночі.
Справді, ти духом великий: від чорного хліба, соломи
Та від терпкого вина хочеш навік одійти!
Ні, хай перину тобі покладуть із левконської вовни,
Ковдра багряна нехай ложе укріє твоє,
Хай при тобі залишиться той хлопчик, що вина добірні
В чаші недавно мішав і непокоїв гостей, –
Був би ти радий потроїти Нестора давнього роки
Та й ні єдиного дня не змарнувати для розваг.
Легко життя зневажати у бідності, в тузі злиденній.
Мужність показує той, хто і в нестатках живе.

До Тукки

(XII, 44)

Епос складав я; і ти вже над епосом сохнеш: я кинув,
Щоби натхненням своїм в тебе хвали не відбить.
От на котурни трагічні моя переноситься муза,
Але в трагічній плащі вже походжаєш і ти.
Лірну струну колихнув я, каменам Апулії люблю, —
Знову хвилюєшся ти, плектр перехоплюєш мій.
Сатури спробував я, ось і ти вже над ними працюєш,
Дистихів спробував я, ти вже й елегіком став.
Що є найменшого, взяв я — почав епіграми складати,
Але і тут мій почин дихать тобі не дає.
Зрештою, Тукко, скажи, чого ти не хочеш писати
І що немиле тобі, те хоч для мене зостав.

Децім Магн Авзоній (близько 310–393)

Квітування троянд

Вранці було навесні, і холодом злегка колючим,
В світ повернувшись знов, віяв шафрановий день.
Повів той свіжий, що злегка тягнув перед кіньми Аврори,
Кликав зажити утіх перед задухою дня.
По перехресних стежинах блукав я у росянім саді,
Щоб підживити себе свіжістю ранніх годин.
Бачив, як роси студені, мов наморозь сива, лежали
Тут по зелених грядках, там – на пожовклій траві,
Як по широкім стеблі вигравали краплини округлі,
Важко долляті вночі опадом синіх небес.
Бачив, як, Пестуму цвіт, усміхалися горді троянди
Ранній блискучій Зорі, юній супутниці рос;
Як на замерзлих кущах розсипалися перли минуці
(Вмерти судилося їм з першими сяйвами дня!).
Хто розповість, чи Зоря з того цвіту червець переймає,
Чи убирає квітки в барву рожеву сама.
Барва та сама, і роси, і ранішній час квітування,
Мати та сама у них – владарка втіх чарівна.
Пахощі спільні, либонь... Але де вони, зір аромати?
Пахощі квітів земних – ближчі людським почуттям.
Владарка Пафу звеліла квіткам і зорі своїй ранній
З тих же багряних тканин мати плаща на собі.
Я роздивлявся, як пуп'янки ніжні троянд набрякали,
Щоб розвернутися в цвіт хутко одна по одній.

Ця, ще зелена, замкнулася вся в укритті листвяному,
В тої крізь листя тонке вже проступає багрець.
Ця розгорнула зелений вершок гострокутої шапки
І показала звідтіль личко рум'яне своє.
Та покидала раніше обслони усі недоречні,
Щоб похвалитись мерщій ліком своїх пелюстків.
Їй не терпиться, з'явити б красу своїх вінців веселих,
Темно-барвисту глибіню полум'яних осередь.
Ця ж, яка перше руділа у кучерях радісних, блідне
І осипає у діл мляві свої пелюстки.
Я дивував, як же скоро той час-рабівник набігає:
Ледве розкрились квітки – старість уже надійшла.
Поки я мовив, до краю обсипались жар і кармазін,
Вся від опалих квіток вже огневіє земля.
Скільки кольорів, скільки народжень і вндтінків скільки, –
Все процвіло за добу і за добу одійшло!
Маємо жаль, о Природо, до тебе: така ти хвилинна,
Ледве покажеш свій дар – вже забираєш його.
Скільки триває доба, стільки й віку короткого квітам,
З юністю десь у плече старощі їхні ідуть,
Ранішня сходить зоря, народження рози вітає, –
Ввечері звівшись знов, бачить загибель її.
Хай же і коротко їм одмірено дні прудкобіжні –
Цвіт осипають вони, жити, вродливі, хотять.
Рви ж, о дівчино, троянди, збирай, поки молодість грає.
Не забувай: і твоє хутко життя пробіжить.

Ім'я на мрамурі

Літера тільки єдина блищить, і дві крапки за нею:

«Люцій!» — читаємо ми власне наймення мерця.

Далі нарізане «М», але «М» не цілком збереглося,

Камінь упав і вгорі літеру ту пощербив.

І не вгадає ніхто із остачі нужденної — Марій,

Марцій чи, може, Метелл тут під землею поліг.

Порозпадались на порох усі переплутані скалки, —

Як уложити тепер прізвище з них родове?

Чи ж дивуватися смерті людей? Не втече від загину

Камінь могили твердий, імені слава дзвінка.

Клавдій Клавдіан

(близько 375–404)

Веронський дід

Щастя зазнав, хто кінчає свій вік у гнізді родовому,

В хаті, де жив юнаком, пізніх діждавшись літ.

Хто на ціпок припадає, де лазив колись у пісочку

І про господу свою повість би міг розказать.

Зиски ніколи його не манили назустріч турботам;

Воду п'ючи, не схилявся він до чужинних криниць.

Не гендлював на морях, не боявся ріжка бойового,

Форуму свари і гук геть стороною минав.

І, непричетний до справ, неприхильний до міста тісного,

Знав і любив кругогляд широкополих ланів.

Роки числив по жнивах, був до консульських змін неухважний,

Овоч йому звітував осінь, а квіти – весну.

Сонце вставало всякчас і заходило в нивах розложих,

Між господарчих робіт розподіляючи день.

Цей-от розложистий дуб він малим деревцем пам'ятає,

Гай – одноліток йому, зріс і постарівся з ним.

Чорної Індії дальша для нього Верона сусідня,

Води Альпійських озер – берег Червоний йому.

Втім, його міць не зносилась і руки іще не ослабли:

Третя пора життєва дужим його застасє.

Інші нехай по світах, по Гіберіях дальніх мандрують –

Більше спізнають лише, щастя не знайдуть вони.

Ніл

Добре тому, хто фароські лани лемешем розтинає;
Хмар він не жде грозових, що насуплюють небо погоже, —
Не закликає ні вогкого вітру, що з заходу віє
Та з полуночі, ні дуг розмаїтих у барві мінливій.
Бо не дощами єгипетський край плодоносний — і вільгу
Має без туч, — тут ясні небеса, тут вітри без потреби:
Радо він водами плеще, поля затопляючи Нілом.
Ніл же із глибу земель полудневих, коритом широким
Від опломінених смуг, від гарячого Рака пробившись,
Плине у наші світи, несучи незвідані води
Із таємничих джерел (завжди марнувалася праця
Нору його віднайти; верхів'я його розпізнати
Ще не вдалося нікому): без жодного свідка поставши,
Гонить свою течію, під чужинним народжену небом.
Колінуватим потоком по Лівії всій розплеснувшись,
Йде він по тисячі царств зчорнілих, як ніч, ефіопів,
І на спекоту під сонцем безжальним роковані землі
Зрошує — спраглим народам живий порятунок! І плине
Через Мерею, блемійців суворих і смаглу Сієну.
П'ють його води твердий гарамант і гіррей-звіроловець,
Що величезні печери під наповзом скель заселяє,
Що здобуває гебен і кістку привозить слонову, —
І племена, що у волос тугий стрілу заплітають.
Інші, одмінні причини (і в пору незвичну) підносять
Води його живодайні. Не пут крижаних руйнування
І не дощі, випадаючи в горах, дають йому силу.
Тож, як тужлива зима доливає всі інші потоки,
Ніл застається в своїх берегах. А як інші у межах
Мляво і скупо течуть, Ніл звичаєм своїм прибуває,

І що посушливе літо бере від усіх водотоків,
Все те природа дарує йому, — по цілому світу
Зібрані пайки одним направляючи річищем дужим,
В пору, як Пес гарячіший стає і розжеврює сонце,
Як випаровують води і кров стискається в жилах,
Як від проміння могутнього вісь світотвору яріє, —
Всупереч світові, Ніл зустрічає тоді свою зиму.
Намул приносячи свій хліборобові, морем Егейським
Він затримався і плеще, грізний, мовби тень Іонійська,
І на розлогі лани водяною гладінню лягає.
Хвиля над нивами ходить, над випасом хлюпають весла,
І, в полудневому сні задрімавши не раз безтурботно,
Бачить пастух, як по хвилі плывуть його хлів і худоба.

На Якова, начальника кінноти

Порохом Павла тебе, прахом Петра закликаю,

Мужу війни, не шматуй, Якове, віршів моїх.

Хай твої груди Тома замість щита заслоняє,

Бартоломей на війну хай супроводить тебе.

Хай допомогою їх ти від варвара Альпи заступиш,

Хай тебе в мужність і жах зброїть Сусанна свята.

Хай усі ті, що перейдуть Дунай, морозом окутий,

Взнають, як коні свої занапастив Фараон.

Хай-но, як месниця, орди гетійські мечем справедливим

Текла свята посіче, римську піддержавши міць.

Хай, умираючи, гість тебе пошанує триумфом,

Кухви розливані хай спрагу вгамують твою.

Хай ти правиці не сплямиш ніколи ворожою кров'ю, —

Мужу війни, не шматуй, Якове, віршів моїх.

Сульпіцій Луперк

Тлінність світотвору

В світі кожна річ, хоч яка б могутня
Видавалась нам, похитнутись має;
Час іде, а з ним все стає зужите
І нетривале.

Так ріка міняє звичайне ложе,
Прокладає путь простобіжну, рівну,
І підмитий берег не зносить тиску
Дужої хвилі.

Так струмок гірський розбиває камінь,
Сточується в ґрунті залізне рало;
Стершись, блідне так золотий, на пальці
Ношений перстень.

Пентадій

Весна

Чую, надходить весна. Під зефіром весь світ оживає,
Повняться води теплом. Чую, надходить весна.
Проростом криється лан. Земля обігрілась на сонці,
В сяйві блакитного дня проростом криється лан.
В силу вбивається брость, зодягаються листом дерева,
Скрізь по зелених гаях сил набирається брость.
Вже Філомела дзвенить... На Ітіса руку підносить,
Мати душею тверда — вже Філомела дзвенить.
Води весняні гудуть, водоспадом у скелях шумують
І прокидають луну, води весняні гудуть.
Скрізь незліченні квітки колихаються в ранковім світлі,
В долах Темпейських пахтять скрізь незліченні квітки.
Ехо в печерах лунких повторяє худоби ревіння,
Котить до гір і гуде ехо в печерах лунких.
Лози винові цвітуть, по сусідніх в'язах поєднавшись;
Сплівшись подружжям витким, лози винові цвітуть.
Хмиззя, обмазане в глей, говорюча ластівка носить,
Поки не зліпить гнізда, — хмиззя, обмазане в глей.
Серед платанів густих на ту пору дрімається любо:
Радісно в'ються вінки серед платанів густих.
Солодко вмерти тоді. Тож збігайте, нитки, з веретена:
Серед обіймів і втіх солодко вмерти тоді!

Невідомий автор

Нічне свято Венери

Хто любив, хай завтра любить, завтра – хто ще не любив!

Йде весна, весна співуча, в світ іде нова весна;
 З нею згоди серце прагне, з нею гнізда в'ють птахи,
 І в дощах рясних і буйних пуца гонить ярий лист.
 Владарко любові, завтра в затінку густих дерев
 Між сільські осаді наші ти вплетеш зелений мирт.
 Завтра, Діонеє, з трону будеш суд давати свій.

Хто любив, хай завтра любить, завтра – хто ще не любив!

Німфам править суд богиня в миртовий зелений гай:
 «Німфи, йдіть, відкинув зброю, свято має хлопчик мій,
 Має він іти без зброї, голий має він іти,
 Щоб огнем кого не скривдив, щоб не стрелив з лука він.
 Йде Амор, і йдуть дівчата, але хто б повірить міг,
 Щоб Купідін був безпечний, геть поклавши свій сайдак?
 Сторожко тримайтесь, німфи, він чарує, той божок!
 Хоч і голий, весь при зброї з вами йде в поході він...»

Хто любив, хай завтра любить, завтра – хто ще не любив!

Шле звістовниць в гай богиня, шле дівчат до дівчини:
 «Про одно тебе благаєм: вийди звідси, Деліє!
 Хай би ліс не бачив крові, хай би звір не знав стріли...

Так тобі Венера мовить: нині не для тебе гай!
Так тебе богиня молить: дівчині негоже тут!
Троє кол танечним кроком, юрмами оточені,
По твоїх дібровах темних на всенощне свято йдуть,
Йдуть вони, вінки на скронях, від зелених сіл ідуть,
З ними Вахх, Венера з ними, з ними віщий бог пісень,
Цілу ніч безсонну буде тут дзвінкий лунати клич:
Прав світами, прав, Діано, вийди звідси, Деліє!»

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

От уже богиня каже ставляти квітчастий трон,
Буде звідси суд давати, грації при ній сидять.
Гібло, бризни нам квітками — всім, що гожий рік приніс!
Гібло, в шаті стань зеленій, будь мов Енни красний діл!
Килим кинь із зел пахучих на хвилясті спади гір, —
Прийдуть німфи з лук і поля, прийдуть німфи всіх джерел
Ті, що мають дім у горах, ті, що в лісі мають дах.
Горнучи дівчат до себе, мати втіх говорить їм:
«Хоч Амор і голий тута, небезпечний він для вас».

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Завтра день, коли з землею небо в любові злилось,
Щоб із вогких хмар весняних вивести веселий світ,
Зливами упавши гойно до земних родючих лон,
Завтра день, коли із шуму неосяжних Понту хвиль,
З-між двоногих білих коней, з-між морських дивочних див
Виплеснув красу Діону в'одяний солоний нурт.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

От вона перловим цвітом гойно красить день новий,
З леготом весни здіймає пуп'янки рожеві перс;

Йде до теплих гнізд пташиних — і блискучі перли рос,
 Що безхмарна ніч лишила, сипле на квітки сама.
 Крапельки дрібні помалу падають на зела лук
 І бринять, тремтять сльозами в тяготі своїй легкій,
 Барвою горять і грають на барвистім тлі квіток.
 Завтра ця волога срібна, чистий дар сузір нічних,
 Пуп'янки грудей дівчатам скропить у досвітній час.
 Завтра цвіт рясний троянди скине вповиття своє,
 Пурпуру пелюсток ніжних, що Купідін пестив сам,
 Що скропила кров Діони, чиста кров безсмертних жил,
 Пурпуру свого ясного від Зефірів, Сонця й Рос
 Вже не буде кривити надалі під замкнутих пуп'янок!
 Вже йому не стид для шлюбу виявить красу свою!

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Все богиня, кров і думку, подихом живить своїм,
 В пориві керує творчим силами таємними:
 В небі, на землі живущій і в глибинах чистих вод
 Все вона сповняє палом, з сімені ростить свого,
 Цілий світ веде тропою буйної родючості.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

То вона троянських ларів справила у римський край,
 То вона лавернську діву синові у шлюб дала,
 Марсові знайшла подружжя серед храму стін святих
 І сабінських бранок гожих чаром пойняла своїм,
 Щоб у світі став славетний рамнів і квіритів рід,
 Плем'я Ромула і Цезар, знаний у потомні дні.

Хто любив, хай завтра любить, завтра — хто ще не любив!

Пристрасть все пліднить довкола, поле й ліс п'янить вона,
Сам Амор Діонин, кажуть, серед нив прийшов у світ.
Поле породило хлопця, а вона взяла до лон,
Серед трав і квітів буйних виплекала ту красу.

Хто любив, хай завтра любить, завтра – хто ще не любив!

Серед лук у жовтих дроках тішать міць свою бики:
Радісно у пору шлюбну, весело живеться їм!
В затінок спішать отари в полоні любовних чар...

І співучий рід богиня хилить під своє ярмо:
Лебедів кликучі зграї на просторі плес ячать,
І дочка Терея плаче серед тополевих віт.

Знай: кохання наплив буйний будить той солодкий звук.
Не кажи: то жаль і скарга на суворість шлюбних пут.

Спів дзвенить, а я німую – де вона, моя весна?

Чом, як ластівка, не можу вилитись у співі я?

Музу я свою утратив, німувавши довгий час,

Згинув так через мовчання в давнину славетний край.

Хто любив, хай завтра любить, завтра – хто ще не любив!

Невідомий автор

У такт веслам

Гей-я! Гребім, веслярі, – хай нам ехо у відповідь: гей-я!
Владар ласкавий глибин, посміхнувшись лагідним оком,
Бурю грізну вгамував і розложисте вигладив море;
Хвиля солона сама під вагою своєю опала.

Гей-я! Гребім, веслярі, – хай нам ехо у відповідь: гей-я!
Мірним напруженням сил на простір корабель виганяймо,
Море безодняве скрізь із погожим братається небом;
Свіжий вітрець ходовий надимає вітрило власте.

Гей-я! Гребім, веслярі, – хай нам ехо у відповідь: гей-я!
Прова нехай, як дельфін, поринає углиб і зринає;
Рівнява хай водяна на руках підіймається вгору;
Сива значиться нехай борозна, закипаючи шумом.

Гей-я! Гребім, веслярі, – хай нам ехо у відповідь: гей-я!
Західний вітре, повій, щоб нам легше гукалося: гей-я!
Море, запінься кругом, розпорошене бризками: гей-я!
Берегу, голос подай, раз у раз озиваючись: гей-я!

Клавдій Рутілій Намаціан (кінець IV–V ст.)

Прощання з Римом

Слухай, могутній, мене, подоланного світу владико –

Риме, до вишніх богів взятий у зоряний круг,

Слухай, кормителю люду і батьку богів невмирущих

(Через твої віттарі ближчі і ми небесам),

Славлю тебе і, допоки живу, тебе славити буду:

Хто у тобі побував, вік не забуде тебе.

Сонце померкне скоріш у зневажливій пам'яті людській,

Як твої слава і честь наші покинуть серця.

Сяєвом сонячним ти опромінюєш землю розлогу,

Це лише в берег її хвилею б'є Океан.

Феб, мандрівник кругосвітній, для тебе жене свої коні:

Сходить, заходить – і скрізь бачить господу твою.

Кроку твого не задержав гарячий пісок африканський,

Не затримали сніги заходу дальніх земель.

Як тільки може на північ створіння живе розселитись –

Скрізь про чесноту твою чутка пройшла голосна.

Ти племена супротивні з'єднав у родовищі спільнім,

Навіть неволю і гніт їм на добро повернув.

Бо ж поневоленим ти горожанства свого уділяєш:

Світ цей, як був спочатку, Римом віднині стає.

І пошановані в нас, мовби власного роду початок,

Мати Венера і Марс – римської слави батьки.

Ти, переможець ласкавий, і зброї межу покладаєш,

Вмієш у вдачі своїй Марса й Венеру з'єднать.

Серце собі звеселяєш війною і лагідним миром,
Бореш украй вояків, зборених милуєш ти.
Люди шанують здавен, хто вино їм подав і оливу,
Хто лемешем дорогим землю уперше зорав;
Зносять Пеанові жертви за дивне мистецтво лікарське,
Кажуть: за труд життєвий сів між богами Алкід,
Ти ж, незрівнянний, весь світ переміг у триумфі закону,
В праві єдиному ти людність землі поєднав, —
Божеська шана належить тобі до найдальших народів,
Що миротворне твоє двигаять нині ярмо.
Зорі в своїм обертанні, цілий оглядаючи всесвіт,
Не зустрічали ніде царства такого, як ти.
Не спромоглася на те асиріян прославлена зброя,
Тільки сусіду свого перси збороти могли,
Парфян царі і владики тірійські, зроставши по черзі,
Одному тільки один свій накидали закон.
Ти, народившись, був не багатший на люд і на зброю
Але тверезе чуття, мудрість велителя мав:
Був на війні справедливий, у мирних угодах розважний —
От і зійшов на верхи в силі і славі своїй.
Влада твоя у світах — за чесноту твою нагорода,
Подвиги зносять тебе вище, як доля сама.
Тяжко трофеїв твоїх полічити окраси високі,
Так неспромога злічить зорі ясні в небесах.
Очі блукають, засліплені храмів твоїх мерехтінням,
Можна подумати: боги там невмирущі живуть.
Чи ж говорити про води вгорі, на повітряних арках,
Навіть Іріди дуга вдержати їх не могла.
Можна сказати: то гори здіймаються небу назустріч,
Колом Гігантів сама Греція б їх нарекла.
То перехоплені ріки ти в мури свої завертаєш:
Жадібні терми твої воду озерами п'ють.
То прохолода удень відсвіжує спеку жагучу:

Солодко струменем тим спрагу суху гамувать.
Але й джерелами власними сам ти рясний понадміру
І самородних криниць досить таїш у землі.
Так із Тарпеї колись прорвалися води гарячі
І від ворожих полків захистом стали тобі.
Нині б вони зоставались, сказав би я: то — випадковість,
Але, зробивши своє, в ґрунті пропали вони.
Чи ж говорити про зелень дерев під дахами твоїми,
Де полонені птахи навіть узимку дзвенять?
Ця безнастанна весна пом'якшує року суворість,
І на пишноти твої темна не важить зима.

Риме, зведи свої скроні лаврові, забудь свою старість
І, поновивши буття, в кучерях стань молодих.
Хай твій зубчастий кінець золотистою сяє дугою,
Хай блискавичні вогні мече твій щит золотий.
Кривду нехай і нещастя твої забуття поволочить,
Хай затамується біль, згояться рани твої.
Завжди у горі й біді ти щасливого ждав повороту,
З кожної втрати умів взяти пожиток собі.
Так, западаючи, зорі віщують відродження власне,
Так пощербившись вкрай, місяць являється знов.
Карою впала на Бренна колишня його перемога,
Рабством суворий самніт успіх покутував свій.
Після грізних перемог був примушений Пірр утікати,
Щастя своє бойове тугою збув Ганнібал.
Як усе те, що не може втонути, з великим напором
Рине угору чимдуж з моря бездонного вод,
Як, нахилиючи світоч, ми збільшуєм полум'я кволе —
Так з лиховісної тьми ясно підносишся ти.
Стій же навек, і закони свої заповідуй століттям,
І не лякайся один Долі судніх веретен,
Хоч і минається скоро вже тисячу сто сімдесятий

Неба річний оборот, як заснували тебе.
Хай же майбутні літа пропливають тобі безтурботно,
Поки красує земля, поки горять небеса.
Все те гартує тебе, що захитує інші держави,
А гартуватись в біді — значить воскреснути знов.
Хай же на здобич тобі упадуть племена нечестиві,
Схилиться в порох нехай готів нестриманий люд.
Хай заспокоєні землі несуть тобі знову податки,
Варварські дані нехай сиплються в лоно твоє.
Хай тобі орють над Рейном і Ніл затопляє долину,
Щоб годувати тебе, владаря й батька свого.
Хай тебе Африка щедра небаченим жнивом втішає:
Грунтом славетна вона, — ти її кропиш дощем.
Хай і латинські лани виповняють засіки пашнею,
І з-під авзонських давил точиться добре вино.
Хай же і Тібр, очеретом убравши себе тріумфальним,
На слугування тобі вигладить хвилю свою
І надбережжя засипле твоє найдобрішим крамом
Від гесперійських земель, з дальніх заморських країн.

Публій Вергілій Марон

(70–19 до н. е.)

Енеїда**Книга перша**

Збройного славлю звитяжця, що перший з надмор'їв

троянських,

Долею гнаний нещадно, на берег ступив італійський.

Горя він досить зазнав, суходолами й морем блукавши,

З волі безсмертних богів та мстивої серцем Юнони,

Лиха він досить зазнав у бою, поки місто поставив,

Лацію давши пенатів, а з ними – і плем'я латинське,

І Альбалонгу стару, і мури високого Рима.

Музо, повідай мені, чим саме прогнівана тяжко,

Чи то покривджена чим, цариця богів засудила

На незліченні труди та нещастя побожного духом

Батька й вождя, як богиня – і гнівом таким пойнялася!

Місто старинне було – фінікійського люду осада,

Звалось воно Карфаген на лібійському березі, проти

Тібрових гирел, багате на скарб і завзяття воєнне.

Кажуть, Юнона його шанувала найбільше у світі,

Навіть і Самос забувши для нього; там зброя богині,

Там колісниця її. А на серці в богині бажання,

Щоб Карфаген цей, як Доля дозволить, був паном народів,

Але прочула вона, що від крові троянської плем'я

Вже виростає нове, що міста поруйнує тірійські.

З'явиться люд, підкоритель земель, войовничий та гордий,

Згине в пожарі могутність лібійська: так випряли парки.
Все те Сатурнія знає і кров ще пригадує свіжу,
Що попід мурами Трої лила за улюблених аргів.
Ще ж не зів'яли в душі причини скорботи і гніву,
Ще, притаївшись, в серці живуть її й вирок Париса –
Прикра зневага краси божественної, – й рід ненависний,
І Ганімеда, на небо узятого, шана висока.
Тямлячи все те, вона троянців, хвилею битих, –
Все, що зосталось від люті данайців і зброї Ахілла,
Не підпускала до краю латинського; довго і гірко
Пасерби Долі, вони усіма проблукали морями.
Стільки страждання лягло на підвалини Римського роду!
Вже вони кинули берег Сицилії, вийшли у море
І під вітрилом веселим запінену сіль розтинали, –
Мати ж Юнона, у серці довічну роз'ятривши рану,
Мовить собі: «Та невже я не дужа дійти перемоги
І від Італії геть одвернути владику троянців?
Доля боронить мені. Хіба ж не спалила Паллада
Флоту аргівську, а сильний насад потопила у морі
За навіженство самого лише Ойлеїда Аянта?
Батьківським бистрим перуном метнувши із хмар піднебесних,
Їх кораблі погромила, нуртам на здобич оддавши,
А самого ватажка, що полум'ям дихав смертельним,
Вихром грізним пойняла і на гострій скалі розп'яла.
Я ж, небовців повновладна цариця, сестра і подружжя
Батька богів, – і стільки вже літ з одним лише родом
Марно борюся. Та хто ж після того святу, боговиту
Волю Юнони вшанує і дасть їй офіри побожні».
В серці розпаленім думи такі обертаючи потай,
Лине цариця на острів Еолію, в те родовище
Бур і дощів ненастанних. Цар Еол в печері великій
Там непоборні вітри та бурі усі громоносні
Міцно тримає в обладі, гамуючи їх ланцюгами.

Ремствують буйні і, гомін збудивши вгорі нездоланий,
Б'ються довкола замків. Цар Еол сидить у твердині,
Берло в руках, і втишає їм лють, і прискромлює серце.
Бо ж попустити їм, – море, і землю, і горішне небо –
Все рознесуть буревійні і геть розімчать у просторах.
Тим-то владика світів і замкнув їх у чорні ясині
І, опасаючись сам небезпеки, важкою горою
Їх привалив і наставив царя, що на праві незломнім
Міг би їм волю давати і знову до рук прибирати.
От до того царя і вдалася покійно Юнона:
«Еоле! Владі твоїй господар людей і безсмертних
Хвилі віддав – і власкавлювать їх, і здіймати вітрами.
Плем'я вороже мені впливає на море Тірренське,
Трою у край італійський везе і звитяжених ларів.
Сили вітрам надихни, поруйнуй кораблі, потопи їх,
Трупом пловців укриваючи тоні морські безбережні.
Маю я в пучеті німф найприкметніших дві семериці;
Вродою дивною з них найповабнішу – Деіопею –
Нині ж тобі прирікаю віддати у шлюб непорушний:
Хай, за послугу твою нагородою бувши, з тобою
Вік проживе і нащаддя тобі подарує вродливе».
Еол говорить: «Я твій, о царице! Чого б не схотіла,
Маєш лише зажадати, а виконать – мій обов'язок.
Ти мені царство моє присудила, дала мені частку
Від повновласті Юпітера, ти мені там дозволяєш
Божеські учти одвідувать, тут – керувати вітрами».
Мовив, і гору порожню у бік патерицею б'є він,
І відкриває отвори, і, в лаву струнку вшикувавшись,
Подуви всі вилітають і вихрами линуть на землю;
Наполягають на море і все до нуртів щонайглибших
Збурюють разом – і Евр, і Нот, і бурхливістю знаний
Афрік, – і хвилі могутні на берег віддалений котять.
Крик розітнувся на морі, кудол та щогли скрипіння.

Хмари, набігши раптово, у тевкрів з очей виривають
День і небесну блакить. І ніч нависає над морем.
Загуркотіла твердінь, блискавками мигоче рясними;
Де б не поглянув, усе неминучою смертю грозиться.
Раптом безвладність холодна на серце Енеєві впала,
Стогін зірвався йому, і, руки здіймаючи вгору,
Кличе він голосом дужим: «Які ж бо ви, браття, щасливі,
Що у батьків на очах, під високими мурами Трої
Стрінули смерть у бою! І ти, найсильніший з данаїв,
Тндіде, чом я не зміг на полях Іліона загинуть
І від правиці твоєї із кровію душу пролляти —
Там, де Гектор упав під списом Еакіда, де велет
Ліг у бою Сарпедон і стільки щитів і шоломів
Котить по дну Сімоент між тілами героїв полеглих».

Стогне й метається він. А буря реве Аквілоном,
Вкрай обірвала вітрила і хвилю до зір підкидає.
Ламлються весла. А море носи кораблям одвернуло,
Б'є у боки, у облавки, горою падї на помости.
Ті — на шпилі водянім, а ці западаються в яму.
Дно оголилось. У пісках кипить і бушує негода.
Нот розходився і три кораблі на приховані скелі
Мчить (той хребет величєнний, що з хвиль виринає глибоких,
Зве Вівтарями народ італійський), а Евр, завертівши
Друге тройку, гонить їх мілководдям — аж глянути страшно!
І, посадивши на бродах, піскуватим валом обносить.
От уже човен з насадом лікійським та вірним Оронтом
Перед очима в самого Енея бурун височєнний
Б'є по кормі, а старого керманича сторч головою
В море змиває і, тричі на місці судно обернувши,
На пожертя віддає ненатлим нуртам та глибинам,
Поодинокі лише виринають плавці у розложисті тоні.
Дошки, і збіжжя троянське, і зброя пливе по безоднях.

Вже Ільйонеїв міцний корабель і дебелий Ахатів,
Той, що Абанта тримав, і той, що Алета старого,
Бурею вщент переможені, закріпи всі розхитались
І крізь щілини роззявлені воду солону вбирають.

Тою порою, що спінений Понт розгулявся і плеще,
Вчув і стривожився вельми Нептун, — що негода зірвалась,
Що від найглибшого дна знадобилися хвилі, — і, плеса
Збурених вод оглядаючи, голову зносить над морем.

Бачить Енеєву флоту, по хвилях розкидану різно,
Троїв, знеможених бурею та руйнуванням небесним;
І відкриваються братові злість і підступство Юнони.

Кличе до себе Зефіра та Евра і мовить поважно:

«Чи не занадто звіряєтесь ви на свій рід і потугу?

Як то без волі моєї вітри, моря й суходоли

Важитесь ви помішати і гори такі нагромадять?

Я вас! І дайте-но море розлоге мені вгамувати,

Карою мусите ви сваволю мені відкупити.

Миттю втікайте і так ватажкові своєму скажіте:

Що не йому панування над морем і тризубень царський

Жереб судив, а мені. У скелях своїх велетенських,

Вашому стоїщі, Евре, хай Еол собі розкошує

В гідності царській і бурі скоряє собі у темниці».

Ще й до кінця не домовивши, море набрякле гамує,

Нарізно хмари жене нагромаджені, сонце виводить.

Пильний Трітон і легка Кімотоя з підводяних рифів

Зводять човни, а володар обом помагає тризубцем

І розгрібає піски, втихомирює хвиль нарікання,

І по свічадах морських помчав у легкій колісниці.

І, як на вічах не раз велелюдних буває, коли там

Заколот несамовитий повстане і чернь ворохопить, —

Вже головешки летять і каміння, поблискує зброя;

А зауважать нараз чоловіка, заслугами, честю
 Знаного людові, – і замовкають, і слухають пильно,
 Він же царює речами і пристрасті їм утишає, –
 Так і на морі бурхбння та гук западаються, скоро,
 Пуверхню всю оглядаючи, під розпогодженим небом
 Віжки пускаючи, мчить панотець на колесах покірних.

Зморені тяжко, енеяни прагнуть мерщій досягнути
 Берега і до лібійського ґрунту човни привертають.
 У суходолі глибока западина є там, і острів
 Супроти неї, і затишна гавань, утворена ними.
 Хвилі морські не доходять затоки, об острів розбившись;
 Скелі зусюди її обступають, двома стрімчаками
 В небо спинаючись грізно, і широко води погожі
 В затінку їх спочивають. Ліси по шпильях зеленіють,
 Сонцем облиті, а долі затінений гай простягнувся.
 Глянувши просто – печера тьмянб під навислим камінням.
 В ній джерелб журкотливі і приступки в скелях природні,
 Німфам – домівка. І суднам не треба там цепом залізним
 Берега братись, ні скривленим якорем дна добувати.
 В заводі ті і вступає Еней із сьома кораблями –
 Все, що зосталось йому, і, тугою за суходолом
 Пойняті, зразу ж на берег вискакують люди троянські,
 Ріння усе надбережне вкриваючи змученим тілом.
 Тут щонайперше Ахат, роздобувши з кременя іскру,
 Листом сухим підхопивши її і поживи додавши,
 З того запасу небавом багаття живе розкладає.
 Інші виносять Церерине зерно, водою попсуте,
 Та розмаїте до нього знаряддя, і, що надається
 До уживання, сушать в огні, і мелють на жорнах.

Тою ж порою Еней на узгір'я виходить; на море
 Дивиться він, далечінь оглядає, чи де не забачить

Гнаного вітром Антея, фрігійські човни-двоєрядки,
Капія або Каїкову зброю на кермі високої.
Жодного човна! Та от — примічає він — троє оленів
На узбережжі блукають, а далі весь рід їх пасеться,
Довгою в житній долині простяглись ген-ген чередою.
Тут він спинився, і лука бере, і стрілу прудколетну
На тятиву накладає, узявши її від Ахата.

Цілить спочатку у трьох вожаїв, що їх роги гіллясті,
Мовби дерева, зростають; а потім, сполохавши рід весь,
Стрілами гонить у гай густолистий і лук залишає.
Тільки тоді, коли семеро дужих звірів показніших
Впали на землю, до суден троянських числом дорівнявшись;
Потім іде до причалу, і здобич мисливську паює
Поміж човнами, і вина, що добрий Ацест навантажив
На кораблі, коли вони острів Трирогу лишали,
Теж роздає, і братчикам тугу гірку розважає:
«Друзі, та чей же досвідчені ви у пригодах скорботних!
В гіршій біді витривалі! Минуться і ці небезпеки.
Знаєте Сціллине ви навіженство, і скелі співучі
Бачили зблизька, і камінь Циклопа у пам'яті вашій
Ще не минувся... Верніть собі звагу, а розпач і тугу
Далі женіте. І злигодні любо колись пригадаєм.
Крізь розмаїті нещастя та крайнощі всі незчисленні
В Лацій простуєм тепер, де мир і господа спокійна
Нас дожидає, де Трою призначено нам оновити.
Отже, кріпиться і серцем до кращої долі готуйтеся».

Так промовляє і сам, не виходячи з мук і тривоги,
Світлом надії горить, і з болем сердечним таїться.
Ті ж, заходившись собі біля страви, бенкет уряджують.
Оббілувавши оленів і потрух увесь повиймавши,
Тут вирізають шматки соковиті, стромляють на рожна,
Там казани повиносили мідні, багаття розводять,

Стравою потім підживлюють сили: простершися в травах,
 Ласують давнім вином, дичину споживають добірно.
 А як вдоволено голод і набік одсунуто їжу,
 Друзів утрачених образ у теплих словах поновляють;
 Страх і надія приходять по черзі: то бачать живими,
 То видається – загинули й поклику вже не почують.
 Сам же Еней боговірний оплакує надто Оронта,
 Тяжко зітхає над долею Аміка, тужить за Ліком,
 Та неподоланим Гією, та непоборним Клоантом.

Бенкетування кінчалось, коли з верховини етеру
 Глянув Юпітер на море вітрильно-крилате, на землі
 Та узбережжя, на різні народи і, в небі спинившись,
 Божеські зори свої затримбв на Лібійському царстві.
 І як турботи такі обертав він у серці, до нього,
 Ніжна й смутна, блискучими слізьми зрошаючи очі,
 Так удається Венера: «О ти, що ділами смертельних
 І нестерельних одвіку владаєш і мечеш перуни!
 Щу мій Еней заподіяти міг проти тебе такого,
 Що учинили троянці, що стільки вже лиха зазнали
 Ради Італії і, безталанні, спочинку не знайдуть?
 Ти ж нам подав обітницю, що в упливі часу побачим
 Ми знакомих мужів од крові і племені тевкра,
 І подолають вони суходоли і море підіб'ють.
 Нині ж яка новина обітницю твою заступила?
 У жалібному занепаді Трої, у темних руїнах
 Я утішалась, що Доля неласку давнішу відкупить, –
 Нині ж ті самі нещастя женуть переможений люд мій
 Знову, – і де положив ти, о царю, кінець бідуванням?
 Міг же Антенор, із тиску данайської зброї пробившись,
 Без небезпеки в затоку пройти Іллірійську – і далі
 В царство Лібурнів і вустя Тімава-ріки обминути,
 Що, упадаючи голосно з гір дев'ятьма течіями,

В море спішить, і рокоче, і зрошує луки родючі.
Там осадив він Патавію-місто і втомленим тевкрам
Дав пристановище, людям тубільним ім'я залишивши,
І, заспокоївши зброю троянську, спочив тихомирно.
Ми ж породіння твоє, що небо нам волиш одкрити,
Втративши знов кораблі, на поталу єдиній (о горе!)
Дані навік і розлучені з краєм своїм італійським.
То нам заплаता за нашу побожність? І берло новітнє?»
Та, посміхнувшись, батько богів і людей сотворитель
Оком повів, що єднає негоду і небо ласкавить,
І приголубив дочку, у відповідь їй проказавши:
«Марне тремтиш, Цітереє. Нерушно стоїть твого роду
Доля обіцяна. Місто побачиш і мур лавінійський,
Суджений з предку віків, і до горішніх зір запровадиш
Мужнього серцем Енея. І слово моє непохитне.
Син твій (скажу я тобі, раз турбота тебе непокоїть,
І таємниче прийдешнє з сувоїв судьби прочитаєш),
Син твій Італію сповнить борнею, і люд войовничий
Скорить собі, і звичбі уставиць, і мури спорудить.
А як на царстві Латинському третє мине йому літо
І як утретє минеться зима по здоланню рутулів,
Отрок Асканій, що нині Іула йому надається
Ймення (бо ж Ілом не зватись йому, як нема Іліона),
Тридцять великих кругів годових пануватиме потім
І з лавінійського міста оселю свою королівську
Перенесе до міцної зняряддям і Довгої Альби.
Триста їй літ царювати і славитись родом троянським,
Доки царівна-жрекиня, від Марса самого вагітна,
Ілія в світ не появить свого породіння двойного.
Тут під покровом вовчиці рудої згодований гойно
Ромул підгорне свій рід, і Марсовим муром оточить,
І на своє імено нарече його римським народом.
Цим уже я не кладу реченців і межі не знаходжу, —

Владу судив без кінця. І навіть Юнона напасна,
Що ненастанно моря, й суходоли, і небо турбує,
Серце одмінить своє і буде зо мною плекати
Римлян, володарів світу, зодягнене тогою плем'я.
Так ухвалив я. Часи довершаться – і прийде година,
Що племено Ассаракове славні уярмить Мікени,
Фтію і Аргос підбитий примусить собі слугувати.
І народитися має у роді славетному Цезар,
На Океані потугою знаний, а славою в зорях –
Юлій, на ймення спадкове Іула-царя наречений.
Радо зустрінеш його, як, дарунками Сходу розкішний,
Вступить у небо, і будуть його в молитвах поминати.
Вік злагідніє тоді і війни в непам'яті згинуть,
Веста, і Вірність днедавня, і Рем, і Квірін одностайно
Будуть права уставляти. І щільно на засув залізний
Візьмуться брами Незгоди: всередині ж люта Ненатлість
Сяде на зброї самотня і, вся спижевими вузлами
Туго пов'язана, в люті даремній заб'ється, заскиглить».
Так проказав він і Маїну парость з висот посилає, –
Щоб і земля, і Картагіни свіжопоставлені мури
Не відмовляли гостинності тевкрам, і владна Дідона
Їх прийняла у свої володіння. І лине звістовник,
Веслами крил гребучи. І от він у краї лібійським
Діє по слову володаря, і залишають пунійці
Давню свою неподатливість. Надто ж цариця голубить
В серці своїм тихомир'я і лагідну щиру зичливість.

А боговірний Еней, цілу ніч змарнувавши у думках,
Скоро світанок зійшов благодатний, – ухвалює вийти
І роздивитись кругом, до яких узбережжів прибила
Їх непогода і хто тут насельником – звір чи людина,
Щоб по розвідинах друзям усе розповісти достоту.
У гущині непроглядній, в западині скель прямовисних

Судна свої укриває, затінені гаєм дрімучим.
Сам же рушає, Ахата єдиного взявши з собою.
На раменах два великі списи з поконецчям залізним.
Тут йому мати назустріч з середини лісу виходить,
Діви спартанської образ і вбрбння узявши на себе,
Або тракіянки стать Гарпаліки, що кіньми правує,
Випереджаючи в гоні шаленім вітри прудкобіжні.
Наручний лук за плечима у неї – звичаєм мисливським;
Кучері дано свавільному вітрові; голі коліна;
Одіж хвилясту підв'язано туго вузлом непорушним.
Мовить вона: «Чи не бачили ви, о юнацтво добірне,
Десь ненароком сестрички моєї, що тут заблукала –
Із сайдаком і плямистою шкурою рисі на плечах,
Може, де вепра напавши неситого, криком гонила?»
Так проказала Венера, і син одповів їй Венерин:
«Жодної я із сестричок твоїх не чував і не бачив,
Діво! Не знаю твого величання. Лицем – не смертельна,
Не про людину звістує твій голос, ти, певно, богиня!
Хто ти, сестра Аполлона чи німфа яка богорівна,
Будь милосердна і горя тягар одпусти нестерпучий.
Під небесами якими, в якій стороні пробуваєм –
Нам розкажи! Бо, не бачивши люду, не знаючи краю,
Блудимо тут, бурунами морськими та бурями биті:
Гойні офіри за те від правиці моєї побачиш!»
Мовить Венера: «О ні! Я такої не гідна пошани:
Так повелося у нас, у тірійок, – при зброї ходити
І пурпуровий на литках високий котурн шнурувати.
Царство ти бачиш Пунійське, тірійця Агенора місто;
Землі ж належать лібійцям, в оружнім бою нездоланним.
Влада в руках у Дідони, що з міста тірійського вийшла,
Дівера кривд уникаючи. Довга то повість, багато
В ній плутанини – я тільки верхи перегляну з тобою.
Звався Сіхеєм її чоловік і був найбагатший

У фінікіянах. Широ любила його, бідолашна,
З першого дня, як її, непорочну, до чесного шлюбу
Батько віддав. Царем же у Тірі був брат молодого –
Пігмаліон, із наземних усіх найлютіший злочинця.
Скоро незгода між ними постала, і брат нечестивий
Потай убив необачного лезом підступним Сіхея
Край вівтаря, засліпившись золотом, і братової
Шлюб споневажив; і довго таїв заподіяну кривду,
Вигадки плів і надіями марними зводив Дідону.
Та незабаром у віщому сні перед нею з'явилась
Тінь непохована. Звівши обличчя бліде, дивоглядне,
Викрила їй храмову таємницю, і груди пробиті
Їй показала, і навч явила злочинство царева.
Радить покинути край і тікання своє приспішити,
А на підмогу в дорозі показує скарб потаємний,
Пильно укритий – незнаного срібла та золота купи.
Вражена тим, товариство собі добирає Дідона.
Всі, кого жах, і ненависть, і лютя до царя поєднали,
Сходяться. На кораблі, що у місті в той час нагодились,
Зносять скарби і вантажать. І от уже плине по морю
Пігмаліонове золото. Жінка все те довершила.
Так і дістались до краю, де нині стоять велетенські
Мури і зноситься гордий нової Картагіни замок.
(Землю купили, і Бірса славетному ґрунту наймення –
Скільки воловою шкурою можна було охопити).
Але хто ж ви і з яких узбережжів сюди заблукали,
Звідки й куди ваша путь пролягає?» І так на той запит
Відповідає Еней у глибокім зітханні сердечнім:
«О, коли б я розповів од самого початку, богине,
І коли б ласка твоя про злигодні наші послухать –
Веспер раніше б замкнув небеса і день упокоїв.
Нас од старинної Трої, – як тільки до вашого уха

Славне наймення долинуло Троя, – по довгих блуканнях
Буря свавольна прибила до цих узбережжів лібійських.
Я – боговірний Еней, що пенати у ворога вирвав,
Взявши на свій корабель, і славою знісся до неба.

Плину в Італію я, до роду свого, що походить
Від громовладця самого. У морі Фрігійському мав я
Двадесять суден, і мати-богиня мені помагала,
Ледве одна семериця від Евра та хвиль заціліла;
Сам я, забутий, нужденний, блуджу у пустелі лібійській,
Гнаний з Європи, від Азії гнаний». Та дальшої скарги
Не припустила Венера і так йому в річ упадає:

«Хто б ти не був, але думаю я, що в опіці небесній
Ти пробуваєш, коли ти тірійських осель доступився.
Далі простуй, поки дійдеш царициних славних порогів.
Знай, що твоє товариство і судна твої врятувались
І до безпечних заток з вітерцем ходовим завертають –
Чей же немарно мене ворожіння батьки научали!
Глянь, як ця лебедів згряя кричить у повітрі, весела, –
їх од етерних висот Юпітерів птах, залетівши,
В чистому небі полохав, а нині, у ключ розвернувшись,
Ті поспадали додолу, а ці – де їм сісти, шукають.
Як вони, лиха уникнувши, дужими крилами плещуть!
Як у повітрі окреслюють кола, ячать і співають!
Так і твої кораблі, і твоє молодецтво троянське
Або на котвах стає, або до причалу прямує.
Сміливо ж далі іди, куди стежка твоя завертає».

Мовила – і відвернулась. І тут зарожевіла шия,
Амброзіальне волосся тонким ароматом війнуло,
Шата коротка опала додолу: в ході і поставі
Справжня богиня нараз об'явилась. І зразу ж володар
Матір пізнав і словом тужливим услід обізвався:

«Нащо, жорстока, облудною статтю ошукуєш сина
Ти невідступно? Чому б я не міг твоїх рук доторкнутись,
І говорити до тебе, і голос почути правдивий?»

Так нарікає і кроки свої скеровує в місто.

І подорожнім Венера заслону дає із туману;

Мовби плаща із густого повітря на них накидає,

Щоб не помітив ніхто, і кривди ніхто не подівав,

І на путі не задержав питанням про ціль і дорогу.

Справивши те, подалася до Пафу свого і, весела,

Пишну домівку свою повітала, де сто її храмів

Зносять кадила сабейські і свіжими квітнуть вінками.

Далі ідуть подорожні, куди їх тропа закликає,

І незабаром стають на горбі, що над містом панує,

Маючи замок насупроти себе грізній оборонний.

Дивом дивує Еней на споруду таку – між землянок,

Дивом дивує міським бруковицям, і брамі, і людям.

Пильно до праці взялися тірійці: ті мури мурують,

Щоб докінчити фортецю, підкочують брили камінні,

Інші для власних осель позначають ґрунта борозною,

Треті суди уставляють, сенат та уряди найвищі,

Гавань поглиблюють там, а тут підмурівки виводять

Задля сидінь театральних і просто у камені дикім

Повирубали колони – майбутньої сцени покрасу.

Все те роботу бджолину нагадує: десь у початку

Щедрого літа, у променях сонця, по луках зелених,

Грає бджола молодими роями, або запахущий

Мед запасає і нйктаром повнить тісні комірчини,

Або прибуток збирає від новоприбулих і трутнів

Плем'я ледаче від повних уже щільників одганяє.

Праця і рух – і дихає медом щільник ароматний.

«О щасливі! У вас уже мури міські виростають», –

Мовить Еней, і покрівлі з вершини горба оглядає,

І, оповитий туманом, спускається (річ неймовірна!)
В людське живе осереддя, нікому з людей не помітний.

Тінявий гай зеленів посередині міста, де, кажуть,
Пуни, вітрами та борвієм гнані, як вийшли на берег,
Зразу ж признаку собі одкопали – ту голову кінську,
Що показала Юнона-цариця, звістуючи місту
Славу гучну у боях і надовго сприятливе щастя.
Тут і поставила храм величавий Дідона Тірійська,
Щедрий дарами і доброю міццю Юнони багатий.
Міддю оковані сходи здіймалися, мідні одвірки
Падали в око, і міддю бляховані двері рипіли.

Тут, у святому гаю, новина несподівана гонить
Сумнів і жах; тут уперше Еней починає плекати
Ясну надію і певність – що лихо мине – віднаходить,
Бо ж біля храму, ждучи на царицю і кожну оздобу
Переглядаючи пильно, дивуючись долі і щастю
Міста нового і шану віддавши митцевому хисту
Та працьовитості, бачить події нараз іліонські –
Битви, що гомоном слави в широких світах пролунали:
Тут і Пріам, і Атрід, і Ахілл, обом ненависний.
І зупинився Еней: «Чи є де країна, Ахате,
Місце чи є на землі, де б злигоднів наших не знали?
От він, Пріам! Ще є нагорода за честь і за гідність,
Є ще на світі сльоза і до подвигів людських пошана.
Не потерпай же: ця слава віщує тобі порятунок!»
Мовив, і очі живіть на марнім німім малюванні,
Тяжко зітхає, і котяться сльози потоком нестримним.
Тут йому видно, як, лавою ставши довкола Пергаму,
Граї назад подаються; натиснула молодь троянська;
Там одступають фрїгійці: жене їх Ахілл шоломинний.
Трохи оподаль на очі йому навертаються білі

Резові шатра, той табір, у першому сні нерухомий,
Що різаниною Тідід кривавий його запустошив.
Грекам дісталися коні гарячі: ще й корму не встигли
Покуштувати троянського, ні у Скамандрі напиться.
З іншого боку летить у бою обеззброєний Троїл,
Хлопчик нещасний, що став до борні з незрівняним
Ахіллом.

Коні несуть його – він же у возі відкинувся навзнак,
Віжки тримає, а кучері чорні метуть бойовище;
Спис обернувся, і вістря дорожній розкреслює порох.
Далі троянки ідуть, розметавши по плечах волосся,
До вітварів невблаганної серцем Паллади, і пеплум
Їй на офіру несуть, і в розпачі б'ють себе в груди –
Діва ж сидить на престолі і погляд від них одвернула.
Далі бездушного Гектора втретє Ахілл-переможець
Круг Іліона волочить, щоб потім за золото 'ддати.
Стогін тяжкий виривається з серця Енеєві, скоро
Бачить він друга забитого зброю, і тіло вояцьке,
І неозброєні руки Пріама, з молінням простерті.
Він помічає себе серед тиску ахаїв чільніших,
Шики прибульців зі Сходу і Мемнона чорного панцир;
Бачить округлі щити – амазонок ряди незчисленні;
Пентезілея веде їх до бою, грізніб, войовнича,
І, пояском золотим підв'язавши оголені перса,
З чоловіками вона не боїться змагатися збройно.

Поки троянець Еней оглядає картини дивочні,
Поки стоїть і німує, віддавшись весь спогляданню, –
До будування цариця іде, незрівнянна на вроду,
А за царицею слідом добірного вицвіт юнацтва.
Як на Евротовім березі або на горах Цінтійських
Водить Діана танок, і зусюди прилинуть до неї
Хори легкі Ореад. Бона ж сайдака перекине

Через плече і рушить, найвища з богинь олімпійських, —
Що то за радість тоді вповиває Латонине серце!
Так і Дідона сіяла красою, і йшла в осереддя
Праці, і всіх закликала до міста майбутнього братисьь.
Перед дверима богині, під дахом високого храму,
Сіла на троні вона, в оружному колі вояцькім.
Суд вирікала, закони заводила і поміж людьми
То постановою, то жеребком розклала роботи.
Тут несподівано бачить Еней, як у збігові люду
Мужній Клоант, і Сергест, і Антей до святині надходять
З іншими тевкрами, що налітні на просторищах моря
Буря схопила і в сторони їх розімчала далекі.
Вражений дивом, спинився. Від радості та небезпеки
Розхвилювався Ахат. І бажанням горять потиснути
Дружню правицю, і тяжко турбуються дальшою миттю.
Затамувавши чуття, із туманної стежать обслони,
Доля яка перестріла мандрівників, де залишились
Їх кораблі і для чого сюди прибувають. Бо ж тлумом
Сходяться від кораблів і храм виповняють благанням.
Ледве зайшли під склепіння — і дано їм слово держати.
Іліоней, найстаріший з усіх, починає лагідно:
«Ти, о царице, що з ласки Юпітера тут осадила
Царство і люд непокірний єднаєш собі правотою!
Ми — переможені тройці, всіма наблукавшись морями,
Молим тебе: не давай наших суден на здобич огневі!
Зглянься над людом побожним, спізнай наше горе смертельне.
Ми не пустошити землю лібійську сюди заблукали
І не збираємось чорним грабунком човни навантажить:
Ні, в переможених серце від тих зазіханнів далеке.
Є сторона — Гесперійською греки її прозивають, —
Давня країна, прославлена військом та ґрунтом родючим,
Люд енотрійський її оселив — та нові покоління
Стали, на ймення свого ватажка, італійцями зватисьь.»

Ось ми куди прямували.
Та несподівано бурю здійняв Оріон дощовитий
І, на обмілини нас ошалілим Австром погнавши,
Сіллю морською здолав нас, на скелі погнав непрохожі;
Тільки частина плавців до вашого ґрунту прибилась.
Але ж... який у вас люд? І яка сторона припускає
Звичай подібний? Гостинність чужа узбережжям тутешнім.
Зброя дзвенить, не дає і на край суходолу ступити.
Хай ви людей і смертельну їх міць держите у погорді —
Не зневажайте богів, на чесноту і гріх пам'ятливих.
Був у нас цар і державця Еней, що ніхто й не зрівнявся
З ним справедливістю, збройною міццю та духом побожним.
Якщо роковано нині йому врятуватись, і п'є він
Подих наземного світу, і з тінями ще не блукає —
То не опасуйся: не пошкодуєш, що ти учинила
Послугу нам перед іншими. Є у Сицилії царство,
Зброя, міста і владика Ацест од троянської крові.
Тільки дозволь кораблі до берега нам привернути,
Дерева взяти у лісі та весел собі настругати —
І як нам дано царя і братерства свого дочекатись,
Радісно ми попливем до Італії, в землю латинську.
Як же, володарю тевкрів, тобі не судився рятунок,
І простелились нурта над тобою, і згинув Іул наш —
Ми подамося назад, до Сіканського моря, до селищ,
Звідки до вас прибули, — до вождя і зичливця Ацеста».
Іліонею закінчив, і гомоном спільним озвались Всі дарданіди.

Злегка чолом поникаючи, коротко мовить Дідона:
«Тевкри, одкиньте турботу і страху в серцях не тримайте.
Труднощі наші і царства несталисть мені накидають
Заходи ті негостинні, те чуйне границь пильнування.
Хто ж товариства енейців і хто Іліона не знає
Мужніх бойців? І облоги з нечувано лютим пожаром?

Бо ж не до краю серця здебелілі у грудях пунійських
І не занадто од нас одвертається сонце живуще!
Чи до Гесперії рушите ви, на Сатурнові ниви,
Чи до Ацеста-вождя, до Ерікса гір пожаданих —
Вас я пушу безборонно і видам усе до потреби,
А побажаєте в царстві цьому залишитись зо мною —
Місто, що нині будується, ваше. Виходьте на берег!
Трой чи тірієць — ніякої в мене одміни не буде.
О, коли б сам з цим же вітром південним сюди нагодився
Ваш оборонець Еней! По всьому узбережжю пошлю я
Вірних гінців і найдальші границі звелю обшукати —
Чей же блукає де-небудь в лісах чи по селищах людських?»
До глибини розворушені словом, Ахат і побожний
Батько Еней поривались давно уже млу розірвати;
Тут, до Енея звернувшись, хоробрий Ахат обізвався:
«Сину богині, яка в твоїм серці зринає ухвала?
Бачиш, ніщо не пропало і братчики всі повернулись,
Тільки й нема одного, що на ухах у нас поглинуло
Море розбурхане. Сталось — як мати тобі ворожила!»
Ледве промовив, як оболоч темний, розлитий довкола,
Раптом прорвався і в чистому небі розвіявся легко.
Станув Еней перед людом і, весь опромінений сяйвом,
Був раменами до бога подібний, бо ж мати Венера
Кучерям сина краси надавала, і юності відблиск
В лицах йому зарожевів, і звагою сповнились очі.
Кістку отак різьбярєва рука оздобляє слонову,
Так у червоному золоті срібло та мармур ясніють,
І, несподіваний, так до цариці й до людського збору
Він удається: «Я з вами, не треба пошуканок. Ось я,
Троєць Еней, урятований з хвилі Лібійського моря,
Ти ж, о єдина, що глибоко болем троянським болієш,
Що — не добитих данаями, на суходолі і в морі
Повною чашею горя напоєних, голих, голодних —

Нас до господи й до царства свого прилучаєш! Несила
Нам, о царице, несила кому б не було із троянців,
В світі розкиданих, гідну подяку тобі уложити.
Хай нескортельні тобі (коли є нагорода побожним
І коли праведне серце в шанобі іще пробуває)
Гойно за те віддадуть. У якому ж блаженному роді
Ти із'явилась? Яких ти батьків звеселила собою?
Поки до моря спливатимуть ріки, поки в долинах
Перебігатиме тїнь од шпилів, а в горішнім небі
Зорі живитися будуть – наймення твоє і чеснота
Підуть зо мною на всі мої дальші дороги». Промовив
І подає Ільйонеєві праву, Серастові – ліву
(Мужнього тисне Клеонта і мужнього Гію вітає).
Образ героя найперше Дідону вразив фінікійську,
Потім – нещастя його. І так вона мовить устами:
«Сину богині, яка тебе доля крізь ті небезпеки
Гонить? І сила яка до суворих країн привертає?
Ти ж бо той самий Еней, що Дбрдана крові – Анхізу
Мати Венера на світ привела біля вод Сімоенту?
Тевкра я знала колись, як він до Сідону приходив
З рідного краю вигнанцем, щоб царство нове роздобути
Із запомогою Бела; а батько мій Бел, звокувавши
Кіпра багатого ниви, всю землю ту мав у обладі.
З ранніх ще літ по знаку мені злигодні вашого царства,
Слава троянська, і ти, і пелазгів царі войовничі.
Навіть і ворог тоді іліонян хвалою підносив,
Пагінцем сам від троянського пня величався охоче.
Отже, вояцтво, і ви розгостіться у нашому домі.
Знайте, і я, лихоліттям досвідчена, довго терпіла,
Поки богове дозволили ці береги осадити.
Горя зазнавши, нужденним учусь і сама помагати».
Мовила. І одночасно Енея веде до палацу,
Упоряджає офіри безсмертним богам одночасно;

А товариству на берег наказує зараз послати
Двадцять биків і сотню великих щетинястих вепрів,
Сотню ягнят молодих і добре вгодованих маток,
Щедрі дарунки святочного дня.
Учта тим часом розкішна готується в царських покоях;
Попід склепінням високим оздоба нечувана сяє:
Килими ткани красуються скрізь багрецем найдорожчим;
Срібне начиння столи обтяжає; у золоті кубків
Видко різьблені діяння батьків і вчинки численних
Витязів од найдавніших начатків пунійського роду.
Батько ж Еней – неспроможен без сина знайти супокою –
Каже Ахатові йти до причалів, і все розказати
Синові, і самогу привести до пунійського муру
(Все про Асканія ніжно піклується батькова думка).
Каже він також узяти дари, що в руїні троянській
З полум'я виніс, – плаща золотого в оздобі мистецькій
І дороге покривало, акантом шафрановим ткане, –
Вбрання Гелени-аргнв'янки (як із Мікен знакомитих
До нечестивого шлюбу в далекий Пергам поспішала,
Їй же від матері Леди дісталось те в подарунок),
Берло узяти велить, що носила колись Іліона,
Старша з Пріамових дочок, і перлів разок многоцінний,
І діадему з подвійного грою каміння і злата.
І до човнів поспішає Ахат – доконати веління.
А Цітерея тим часом новий обмірковує задум,
Заходів інших береться: щоб, постать свою відмінивши,
Замість Іула, Купідін мерщій приступив до цариці,
І подарунки віддав, і коханням їй висушив кості.
Їй увижається зрада. Тірійського слова двозначність
І невгамовна Юнони злостивість тривожать їй серце.
І, невpokійна, до сина крилатого так промовляє:
«Сину мій, владо моя, що єдиний у цілому світі

Стріли Тіфоеві батька богів і вождя зневажаєш,
Сину, до тебе вдаюся, до безсмертної сили твоєї.
Знаєш гаразд, як твій брат Еней, блукаючи морем
Вздовж берегів негостинних, спізнав усю лють і запеклість
Серця Юнони; ти сам вболівав над моїм бідуванням.
Нині ж Дідона його фінікіянка лагідним словом
Щиро у себе держить. Та Юнони боюся я, що може
Все відмінити: не стерпить вона повороту такого!
От я й гадаю, на хитрощі взявшись, огонь розпалити
В серці Дідони, щоб навіть богині воно не корилося
І до Енея коханням великим, як я, прив'язалося.
Як осягнути того – послухай мого наущання.
Царствений хлопчик Асканій, турбота моя найдорожча,
Батьківській волі покірний, іде до сідонського міста
І подарунки несе, від пожару та хвиль позосталі.
Сном огорнувши його, на Цітеру візьму його дальню
Або у храмі укрию своїм на горі Ідалійській,
Щоб здогадатись не міг він і нам перешкодою стати.
Ти його образ візьми на єдину добу – і, хлоп'ятко,
В іншій подобі хлоп'ячий царицю мені ошукаєш.
І як до серця тебе, звеселившись, пригорне Дідона
Серед бенкету дзвінкого, за спініним кубком Ліея,
Як обіймати почне і цілунками пестити рясно –
Ти їй огонь потаємний навій і трутизну підступну».

Матері слову кориться Амор, і згорнув свої крила,
І виступає, веселий, Іула ходу перейнявши.
Мати ж Венера на вії Асканія сон супокійний
Зводить, і, ніжно на теплому лоні своїм пригорнувши,
До Ідалійського гаю відносить, і там в майоранах
Пестить тонким ароматом і затінком криє солодким.
От уже путь до Тірійського замку простує Купідін
І подарунки несе під Ахатовим проводом певним.

Як же прийшли до палацу, Дідона уже під наметом
На дорогих килимах посередині учти сиділа.
Входить батько Еней, за ним товариство троянське,
І на простелених тканях пурпурних місця обіймають.
Слуги з'являються, кошики з хлібом і воду розносять
І рушники подають із коротковолосої вовни.
П'ять десятків служниць метушаться по царських покоях,
Наготовляють на стіл і про вогнище дбають пенатам
Інші, сто юних дівчат і сто хлопчаків-одногодків,
Страви на стіл подають і ставляють кубки різьблені.
Сила також і тирійського люду зійшлося у покоях
І на запрошення царське лягло по тканинах барвистих.
На подарунки Енея милуються, сина Іула
Зносять хвалою лице променисте і мову облудну,
Паллі дивуються і покривалу у жовтих акантах.
Надто ж нещасна, на жертву рокована згубі майбутній,
Серця й жадібних очей наситити не може цариця,
В захваті від подарунків і дивної отрока вроди.
Він же в обійми Енеєві впав і на шиї зависнув;
А заспокоївши батька мніманого серце гаряче,
Йде до цариці. І пестить вона його оком і серцем,
І пригортає до лона, і гріє: не знає Дідона,
Що то за бог проти неї звияжить. А він, не забувши
Ацідаліїних слів, починає захитувати пам'ять
Про чоловіка, завзявшись сповнити живою любов'ю
Дугау дрімливу, німу і давно відзвичаєне серце.
От і спочинок настав за бенкетом. Столи відсувають,
Чаші великі становлять і квітами їх коронують.
Гомін пішов у покоях – і присінки котять луною
Голос далеких розмов. Вже склепіння різні променіє
Лампами; вже смолоскипи темнуту нічну розганяють.
Каже цариця подати їй кубок важкий, самоцвітний,
Золотом красний, що пив його Бел і всі Белові предки,

І вповняє вином. І тиша стає під дахами:
«Батьку Юпітере! Ти, що звичаєм гостинним з'єднав нас!
Хай у веселошах день цей минає троянцям прибулим
І фінікіянам – хай і нащадки його пам'ятають.
Вакхова радість, Юнонина ласка, тривай же над нами!
Ви ж, о тірійці, вітайте своє товариство бенкетне!»
Мовила і пролила над столами краплину присвяту.
Потім устами злегенька діткнулася кубкових вінець,
Бітії передала – припросила, і він неліново
Вихилив спінену чашу і виблиснув дном золоченим.
Хилиться кубок по черзі. А довговолосий Іопа
При золоченій кітарі Атлантову пісню заводить,
Оповідляє про путь місяцеву і труднощі сонця,
Звідки звірі, і людина, і полум'я звідки, і злива,
Звідки сльотливі Гіади, Арктур і обидві Запряжки,
І через що зимовй поспішає до хвиль Океану
Сонце, і що заважає ночам зволікатися довше.
Плещуть раз по раз тірійці, і гості троянські – за ними.
А нещаслива Дідона, віддавшись довгій розмові,
Ніч пересиджує, вкрай упиваючись трунком кохання.
Прагне вона за Пріама, за Гектора прагне дізнатись;
Що то за зброю (питається) мав син Аврори могутній,
Що то за коні були в Діомеда і міць – у Ахілла.
«Ні, від початку найпершого, гостю, тепер розкажи нам, –
Мовить вона, – про підступство данаїв і злигодні Трої
І про блукання своє многотрудне. Бо от уже сьоме
Носить морями тебе і всіма суходолами літо».

З книги другої

(в. 199–227)

Тут несподівано друга, грізніша подія заходить
І на стурбовані наші серця тягарем налягає.
Лаокоонт, новообраний жрець моревладці Нептуна,
Саме колов молодого бика на офіру святочну.
Бачим: по тихому морю два змії пливуть велетенські
З боку, де Тенед лежить (розказую вам – і здригаюсь!),
І, вигинаючись пружно, до берега поряд простують.
Груди в обох серед хвиль підіймаються; гребні криваві,
Знесені грізно, стоять. Хвости за собою у жмури
Хвилю збирають, і колами в'ються хребти величезні.
Пиняться море і плеще, солоне... На берег виходять,
Кров'ю і полум'ям очі горять, лиховісні, неситі,
І язики ворухливі облизують пащу шиплячу.
Всі ми урозтіч, смертельно-бліді, а вони на палкого
Лаокоонта ідуть і, спочатку дітей обвинувши,
Душать обох молодят у сувоях тугих найтісніших,
Зубом отруйним у тіло впиваючись їм неокріпле.
Потім самого його, що на поміч їм кинувся збройно,
Люто хапають і в'яжуть узлами. І от уже двічі
Стан обвинули йому і, шию лускою укритим
Тілом стиснувши, здіймаються ген над його головою.

Він же, руками упершись, даремно вузли розтинає,
Кров'ю і чорною скрізь трутиною по тілу облитий,
Крики нелюдські, страшні до зір підіймає високих,
Мовби той рев, що жертвений бик видає недобитий

Край вівтаря, отрясаючи з себе сокиру непевну.
 Змії ж обидва, своє довершивши, повзуть до святині
 Вишнього замку і там, під дахом священним Паллади,
 Захист знаходять, під кругом щита, біля ніг не смертельних.

З книги п'ятої

(в. 835–871)

Темрява ночі уже досягала середини неба;
Тяжко стомились гребці і, знесилені, кинули весла
Та на помості мулкім та по лавах твердих полягали.
Тільки спочили, як Сон легкокрилий з етеру ясного
Вогким повітрям летить і тумани нічні розгортає.
Так, Палінуре, він лине до тебе, зловісні примари
Він насилає на зір твій... Он сів він на кермі висуко,
Образ Форбанта прийнявши, і з словом до тебе вдається:
«Язідів сину, поглянь: самі хвилі пильнують за тебе,
Рівно так дише повітря — настала година спокою.
Голову ти прихили, дай спочити натрудженим очам, —
Я замість тебе посиджу, за хвилею й морем догляну».
Ледве підводячи вії, натомлений мовить стерничий:
«Що мені радиш, Форбанте? Невже ж я довірюсь потворі?
Чи ти гадаєш, не знаю я хвилі облудного моря?
Як доручу їй Енея; досвідчений давній керманич,
Мало я бачив біди од погідного неба та моря?» —
Так одмовляв він, спокійно і міцно тримався кормила
І не одводив очей од зір на високому небі.
Взяв Легкокрилий тоді галузку, обмочену в Леті
Й міццю снотворною Стіксу напоєну, й чуло старого
Стиха обвіяв. Одразу ж по кволому тілу розлився
Непереможний спокій; склепились досвідчені очі.
Знявшись угору тоді і на човен упавши звисока,
Бог одриває стерно і скидає стерничого в море, —
Марно кричав Палінур, марно в друзів благав порятунку;
Бог легкокрилий, як птах, злетів і щез у повітрі.

Мирно тим часом пливли кораблі по широкому морю.
Мирно дрімали гребці, забезпечені словом Нептуна,
І наближались уже до бескетів Сірен, до тих білих
Скель лиховісних, засіяних густо кістками мореходців,
І зачували здалека, як бухає море об камінь...
Глянув на керму Еней і побачив: нема Палінура!
Сів до стерна і повів корабель свій по темрявих хвилях,
Тяжко зітхаючи й сльози ллючи над недолею друга:
«О Палінуре, для чого довіривсь ти небові й морю,
Будеш лежать, непохований, ти на пісках невідомих».

Книга шоста

Так він говорить, і плаче, і мчить на вітрилах напнутих,
І наостанку підходить до берега Кум Халкідійських.
Провою в море стають кораблі: на якорнім зубі
Держаться дна, а їх керма округлені — мовби лямівка
Вздовж берегів. Тут юнацтво бадьоре вискакує живо
На суходіл гесперійський; ці крешуть огонь із каміння,
Щоб проростити багаття, а ці в пристановищі звіра
Дрив набирають, а ті — до погожих криниць подалися
Сам же Еней боговірний іде до шпилів, що належать
Фебові, йде до таємних печер, загадково укритих,
Де пробуває Сібілла, що розум її і натхнення
Будить делійський віщун і путі виявляє прийдешні.
От уже Трівіїн гай перед ними і дах золочений.
Дедал колись, повідають, покинувши царство Мінойське,
Як на крилі прудколетнім поважився в небо злетіти
І під сузір'я полярні нечувану путь спрямувати, —
Тут, у Халкідському замку, зухвалий літун опустився,
І, повернувшись на землю, тобі, яснозоряний Фебе,
Крила віддав на офіру, і храм спорудив величавий.
Смерть Андрогея віддав він на дверях. Кекропові чада
Карою мали її відпокутувать, власне юнацтво
Смерті лихій прирікаючи. Тут же і урна різьблена.
З другого боку на дверях — гносійська земля виринає
З хвилі морської. А далі красується бик уродливий,
І Пазіфаїна пристрасть таємна, і покруч двоїста,
Виплід жаги соромітний — огидлива стать Мінотавра.
Видко і дім, що безвихідним, смертним блуканням грозиться.
Зглянувшись серцем на щиру любов молоді царівни,
Сам будівник показав, як підступство його подолати, —

Ниткою слід позначивши. Ікаре! І ти відзискав би
 Місце своє у різьбі, коли б батьківський смуток дозволив.
 Двічі падіння твоє намагався він в золоті 'ддати,
 Двічі зривалися батьківські руки. І все б роздивились
 Люди троянські. Але по розвідинах тут повернувся
 Вірний Ахат і Главкова з ним прибула Деїфоба,
 Феба і Трівії владна жрекиня. І мовила віща:
 «Нині не час на даремних видовищах бавити око.
 Маєте сім у ярмі небувалих юнців заколоти,
 Стільки ж до них і ягнят долучивши, звичаєм офірним».
 І як веління таке доконати Еней поспішився,
 То до середини храму жрекиня усіх закликає.

В ребра Евбейської скелі врізається грот величезний;
 Сто туди ввійсть запроваджує, сто велетенських отворів;
 Стільки ж і відгуків звідти виносить – оракули віщі.
 Ледве зійшли на поріг, як Сібілла озвалась: «Про долю
 Час розпитати. Вже бог наближається, бог!» І з тим словом
 Перед дверима нараз починає обличчям мінитись.
 Довге волосся на плечах розсипалось. Вже дихавиця
 Груди поймає і захватом повниться серце. І вища
 Стала вона, і несмертною силою голос лунає,
 Богом уже недалеким овіяний: «Де ж обітніці?
 Де молитви? Отягаєшся, царю троянський! Без того
 Уст не розімкне мій храм таємничий!» І знову урвала
 Мову святу. І тремтіння нараз крижане перебігло
 В кості троянцям. І глибоко зрушилось серце цареви:
 «Фебе, всякчас милосердний в трудах і скорботах троянських,
 Ти, що Парідову руку і Дардана стріли направив
 В груди Ахіллові, ти, що привідцею був мені певним
 В хвилях морських, навкруги суходолів, – з тобою ж пройшов я
 В землі масільців і бачив лани за надмор'ям сипучим;
 От ми ступаєм на берег, так довго для нас недосяжний –

Хай же скінчиться на нім лихоліття уперте троянське...
Згляньтеся й ви над народом пергамським, боги і богині,
Всі не смертельні, кому заважав Іліон і незмірна
Слава троянська. І ти, найсвятіша пророчице, дай нам,
О втаємничена в дії прийдешні (бо я не жадаю,
Що не судилося нам), дай у Лації нам оселити
Наших мандрівних богів і зневажену Трої святиню.
Фебу і Трівії сам із тривалого мармуру храми
Я споруджу, і присвячені Фебові дні встановлю я.
Буде й тобі храмове укриття у державі Троянській:
Там покладу я твої віщування, те слово правдиве,
Родові дане моєму, — і ранг виборній, благодатна,
Їх пильнуватиме. Лиш не звірай віщувань таємничих
Листу легкому — щоб вітер його налітний не розкидав.
Відповідь дай». Так він мовив — і речі в устах обтинає.
А у печері нестямна, та Фебові ще непокірна,
Мечеться віща жрекиня, немовби змагаючись — бога
Скинути з себе. А той на уста її спінені тисне,
Несамовитість гамуючи; волю її підкоряє.
І відчиняються враз сто великих дверей у святині —
З власної волі, — і мчать у повітрі слова віщувальні:
«О порятований з хвиль і напастей великого моря!
Тяжче тебе на землі дожидає. У царство Лавінське
Вступлять твої Дарданіди (не маєш про те турбуватись),
Та пошкодують самі, що вступили. Бо ж війни жажливі,
Війни я бачу і Тіброві плеса, запінені кров'ю.
Буде тобі Сімоент, буде Ксант і данаїв новітніх
Табір, і другий Ахілл повстане в полях італійських —
Теж від богині народжений. І не відразу Юнона
Тевкрове плем'я лишить, і сам ти у скруті останній
По допомогу підеш до народів і міст італійських!
Горе спричинене знов подружжям іншої крові,
Знову з чужинкою шлюб...

Ти ж не корися нещастям, на опір ставай сміливіше,
Де тільки доля дозволить. І перша тропа порятунку
В'ється тобі (несподівана річ) від данайського міста.
Тими словами з свого адітону Сібілла Кумейська
Загадки темні виспіває, плаче-голосить у гроті,
Правду в обслони ховаючи тьмяні. Держить її міцно
На поводу Аполлон і бодцем дотикається серця.
От як опала нестяма і змовкли уста загадкові,
Знов починає Еней: «О, ніякі труди і ніяке
Горе не вразять мене несподіваним виглядом, діво!
Все передбачив і все наперед я у серці розважив;
Лиш одного я бажав би. Як справді тут двері до царства
Тіней і води мутні Ахеронту стоять болотами –
Хай би зійшов я, і рідного батька на образ побачив,
Хай би дорогу мені ти до заклятих брам показала,
Я ж його виніс на плечах з пожару і стріл незліченних,
Урятував у бою із середини шиків ворожих.
Він у блуканні по всіх нуртинах мене супроводив;
Немічний, грози небесні і моря розлогого буйство
Мусив терпіти – і все понад сили і вік свій старечий.
Він же, вмираючи, дав заповіт і благання докинув,
Щоб до порога твого приступив я. Молю, благодатна,
Зглянься над батьком і сина порадь (недаремно ж, гадаю,
Гай над Аверном священний тобі доручила Геката).
Якщо Орфей міг подружжя своє до наземного світу
Викликать дзвоном кітари і струн переливчатих співом;
Як почережною смертю Поллукс, визволяючи брата,
Стільки разів діставався до тіней, коли вікопомний
Був там Алкід і Тесей, – тож і я від Юпітера родом». Тими словами благав і руки зложив на жертovníк;
І почала промовляти жрекиня: «О божеська крове,
Анхізіяде Троянче! Не тяжко зійти до Аверну.
Навстіж стоять удень і вночі чорні Дітові брами,

Але назад одступити, на горішнє вирнути сяйво —
От де завдання, от справжня турбота. Кого лиш Юпітер
Щиро злюбив або в небо чеснота знесла непорочна, —
Діти богів можуть те учинити. Ліси непроглядні
Там залягають і тягнуться чорні Коцітові води.
Як же і нині ти маєш охоту і прагнення справжнє
Перепливати подвійно озера Стігійські і двічі
Тартар очима стрівати, віддавшись справі безумній, —
Слухай принаймні, що треба зробити. Є дерево темне,
І між галузок гнучких — одна з золотими листками:
Дерево те Прозерпіні присвячене. Пуща зусуди
Затінком чорним та яром глибоким його обступає.
Знай, що у надра землі доступитись інакше не можна,
Як відламавши галузку таку золоту, кучеряву:
З тим подарунком лише дозволяє краса-Прозерпіна
Їй перед очі ставати, а замість одчахнутих гілок —
Інші ростуть, і все тим же металом листок променіє.
Маєш очима її зауважить і потім зламати,
Та доконечне рукою. Сама вона дасться покірна,
Якщо судилось тобі. Бо в інакшому разі — несила
Ні нахилити її, ні залізом твердим одрубати.
Далі — дізнайся! Померлого братчика тіло бездушне
Судна твої непохованим смертним безчестить останком —
Поки ти ради питаєшся тут на порозі печернім.
Місце знайди відповідне і справ йому похорон чесний,
Чорних ягнят заколи — хай то буде очищення перше.
Тільки тоді неприступні живому діброви Стігійські
Зможеш побачити». Мовить і віщі уста замикає.
Туга Енеєві в розум запала і, знизивши очі,
З темного гроту виходить і в думі смутній розважає
Смертної долі темноту. А з ним його приятель вірний,
Тяжко ступає Ахат і хилиться в тій же турботі.
Перебирають вони, чию ж то їм смерть прорікає

Віща жрекиня і що за останок вони поховати
Мають небавом. Та тільки прийшли на сухе узбережжя –
Бачать, що смертю безславною їм нещодавно загинув
Еолів син – Мізен, вояк і митець незрівнянний
Рогом ззивати бійців і Марса розпалюють грою.
Гектора спутником був він і з Гектором-витязем попліч
Бився в боях – знакомитий списом і співучою міддю.
Як же загинув герой од руки переможця Ахілла,
Мужній Мізен доручив себе дружбі Енея-троянця
І до не меншого став вожая під оруду і захист.
Нині над морем він мушлю знайшов, і заграв, необачний,
І на змагання немовби богів не смертельних закликав.
Заздрістю й гнівом пойнявся Трітон – так мовить подання –
І поміж скель утопив сурмача у запіненних водах.
Труп обступили кругом і плакали люди троянські,
Надто ж Еней боговірний. А далі – на загад Сібіллі,
Не зволікаючись, дерево зносять на стіс похоронний,
Мовбито неба хотять будуванням своїм досягнути.
Йдуть до старезного гаю, у захистки дикого звіра.
Падають піхти, дзвенить під сокирою падуб залізний,
Колеться дуб, і в'язу колоду клинок роздирає,
І по узбочинах котиться з гір ясенова оздоба.
Серед братерства свого до роботи узявшись ретельно,
Ходить Еней при сокирі, усіх закликає до праці.
Сам же, в турботному серці тяжкі обертаючи думи,
Дивиться ген на лісі неосяжні і молиться щиро:
«О, коли б гілочка та золочена мені об'явилась
У гущині непроглядній! Таж інше усе непомильно,
Надто про смерть, о Мізене, пророчиця нам звітувала!»
Ледве промовив, як дві голубиці ту ж мить ізлетіли
З синього неба і сіли в гаю, недалеко від нього,
На муріжку осяйному. І зразу ж герой знакомитий
Матері пташок пізнав і голосом молить благальним:

«О, покажіте ж дорогу, як є вона, лет скерувавши
До непроглядної пущі, де гілка свята отіняє
Землю родючу. І ти ж у трудах не лишай самотою
Сина свого, о богине!» Так мовить і далі простує,
Пильно слідкуючи, як і куди полетять голубиці.
Ті ж собі корму шукають і линуть все далі і далі,
Скільки їх може в повітрі простежити зір подорожніх.
От досягли уже пащ смородливих Аверну – і раптом
Злинули вгору, легкі, на хвилю вгорі затримавшись,
У пожданому місці на дереві сіли двовидім,
Що вирізнялося золотом серед одмінного листу.
Мовби омела, що в дні зимові іще гонить зелену
Обмолодь і на чужій деревині красується пишно,
Стовбур округлий увесь золотим обсіпаючи цвітом,
Так визирала на падубі чорнім і та золочена
Гілочка і на легенькому вітрі дзвеніла металом.
Хтиво за неї, тугу та повільну, Еней ухопився;
Ломить її і несе до пророцького дому Сібілли.

На узбережжі тим часом, оплакавши смерть сурмачеву,
Тевкри останкам його віддавали заслужену почесь.
Вивели стіс щонайперше, увесь із сосни смоляної
Та вікової дубини, з боків обложивши галуззям
Та почорнілою глицею. І жалібні кипариси
В землю вкопали. І зброя вояцька вгорі заясніла.
Інші, про воду подбавши, у мідному гріють начинні
І обмивають мерця, олієм мастять запахущим.
Чується стогін. Оплакане тіло кладуть на постелі
І пурпурові тканини, ту одіж Мізенову знану,
Кидають зверху. Потому на ношах – смутний обов'язок! –
Вгору здіймають мерця і, як каже звичбй, одвернувшись,
Полум'ям вділ обертають чадні смолоскипи. Палають
Страви жертовні, і ладан, і кухлі різні від олію.

Потім, як порох розпався і полум'я стало згасати,
Ллють на останки вино і попіл жадній омивають,
А Коріней укладає до урни кістки недотлілі.
Він же братерство вояцьке чистильною кропить водою
Тричі, у чашу зануливши віття оливи родюче.
І очищає усіх наприкінці мовленим словом.
А боговірний Еней на тій погоріліні каже
Насип зробити і сурму з веслом і Мізенову зброю
У височенній горі закопати – що й нині Мізеном
Зветься, славетне ім'я наступним вікам передавши.
З тим покінчивши, виконує дальшу Сибіллину волю...
Є там печера глибока з широко роззявленим гирлом;
Гострокремниста, за гаєм і плесом укрита озерним,
Що понад нею безкарно ні оден птах не спроможен
Перелетіти в повітрі – бо з темної пащі нестерпний
Дух повіває, вгорі над отвором тримаючись навіть.
(Звідси і грецька для тої місцевості назва – Аурнон.)
Там чотирьох щонайперше юнців поставивши чорних,
Віща жрекиня лоби їм широкі вином окропляє
І, поміж рогами шерсть по самому краєчку обтявши,
Кидає те у священний огонь, як данину офірну,
Кличучи вголос Гекату, в Еребі і в висях владушу.
Інші тим часом орудують лезом і кров іще теплу
В кубки збирають. Еней же, вівцю чорнорунну забивши
Матері дів Евменід та сестрі їх великій на жертву,
Ялову потім телицю віддавши тобі, Прозерпіно,
Протягом ночі цареві стігійському пусвяту править:
Цілими тушами валить биків на багаття вівтарне
І узливання олійне над потрохом спаленим чинить.
Тут на зорі, у найпершому сяйві сходового сонця
Враз застогнала земля, і темного лісу вершини
Стали хитатись, і пси в передранішній млі обізвались –

Знак, що богиня іде... «Відступіть, відступіте, сторонні!»
Скрикнула віща: «Виходьте усі з таємничого гаю,
Ти ж зачинай свою путь, осяйного меча оголивши.
Маєш, Енею, тепер озброїтись серцем і духом».
З тими словами щезає в отворі, грізна і натхненна;
Слідом за нею безбоязним кроком Еней подається.

Душі, чиє володіння, боги, і ви, тіні беззвучні, Хаос, і ти,
Флегетонте, місця мовчазні серед ночі,
Хай, що я чув, розповім все і, з вашого дозволу, речі
Я розповсюджу занурені глибоко в землю і в морок!
Йшли всі самотні вони там, у сутінках ночі незримі,
Вздовж через Діта будови порожні та царства примарні:
Так у непевному місяця світлі сумнім, ненадійнім
Путь по лісах манячить, коли присмерком небо затягне
Батько Юпітер і ніч обезбарвить околишні речі.
Перед самим переддвер'ям у першому вході до Орка
Сум притулився, а з ним і месниці поруч, Турботи.
Тут і Хвороби безкровні живуть, і засмучена Старість.
Голод, на лихо підмовний, і Страх, і Нестаток огидний,
Теж і жахливі на вигляд примари там – Смерть і Страждання.
З ними ж, споріднена з Смертю, лежить Летаргія й зловтішна
Заздрість, а супроти них на порозі Війна смертоносна.
Ложа залізні стоять Евменід і Незгода безглузда,
Що на волосся зміїне скривавлену пів'язку в'яже.
Там посередині руки старі і гілля простягнула
Ільма тін'ява, гігантська, де марні житло своє мають
Сни, як то кажуть в народі, й під кожним листом причаїлось
Сила страховищ; крім того, до різних подібні тварин всі,
Перед дверима Кентаври і Сцілли стоять двоголові,
І Бріарей спочиває сторукий, і Гідра Лернейська,
Страшно сичить там Химера, озброєна полум'ям в паші,
Гарпії там, і Горгони, і образ тритільної тіні;

Раптом за меч тут схопивсь, тремтячи перед привидом грізним,
Вийняте лезо Еней на ці зустрічні тіні наставив,
І, не сказала б супутниця мудра, що це лише тіні
Пурхають, привиди ті, в оболонках порожніх без тіла,
Кинувся б він і даремно мечем уражав би примари.
Звідси дорога на Тартар веде вже до хвиль Ахеронта.
Тут каламутна безодня кипить і, у нуртах широких
Весь перемішаний з мулом, пісок у Коціт виригає,
Води жахливі оці стереже перевізник і ріки,
Брудом страшеним укритий Харон: борода сивиною
Нечепурна пойнялась, і жевріє зір нерухомий,
Плащ той забруднений грубим вузлом йому висить на плечах,
Човен відштовхує сам він жердиною, й ставить вітрила,
І на судні, що іржею пойняте, тіла перевозить.
Літній уже, але повна снаги його старість зелена.
По берегах порозкидані товпи сюди натискають,
Мужі стоять і матрони, позбавлені подиху трупи,
Постаті славних героїв, дівчата, що вмерли до шлюбу,
І юнаки, що в батьків на очах у вогні спопеліли.
Так по лісах незліченне, як холодом першим повіє,
Листя пожовкле летить; так від спінених моря безодень
На суходолі збиваються птиці, як рік непогожий
Гонить за море їх всіх у землі, що сонцем зігріті.
Ставши на березі, дехто благає собі перевозу,
Руки простягнувши вперед, бо іншого берега прагне.
Хмурий, проте, той весляр то тих обирає, то інших;
Декого й зовсім далеко держить від пісків надбережних.
Прикро дивує Еней і, зворушений галасом диким,
Мовить: «Скажи мені, діво, що треба тим людям на річці?
Хочуть чого всі ці душі? Чому це він тим залишатись
Каже на березі, тим же на синій воді веслувати?»
Коротко так відповіла жрекиня йому довголітня:
«О породіння Анхіза, богів найпевніший нащадку!

Бачиш глибокі коцітові води й болото стігійське, —
Ним і боги присягатись бояться й порушити слово.
Всі, кого бачиш отут, — це юрба непохованих бідна.
Цей перевізник — Харон, з ним же тільки поховані їдуть,
Бо не дозволено тих перевозити перше по хвилях
Від берегів цих страшних, ніж в могилах їх кості спочинуть;
Круг берегів тут блукають і пурхають ціле століття:
Тільки тоді вже, допущені, води бажані побачать».

Спершу затримавшись, знову нащадок Анхіза відходить,
Мислячи довго, й, зворушений долею душ тих сумною,
Бачить скорботних, позбавлених шани лежати в могилі
Там він Левкаспа й привідця лікійського флоту Оронта,
Тих, які з Трої по моря шляху прибули вітряному
Й згублені Австром, що в воду зтяг кораблі й моряків всіх.
Ось серед них і керманич блука Палінур, що допіру
На перегоні лібійським, пильнуючи зір мореплавних,
Скинутий раптом, у хвилі звалився з корми вниз крутої.
Ледве його розпізнавши у темряві дуже сумного,
Спершу звернувся отак: «Хто з безсмертних тебе, Палінуре,
Вирвав із нашого кола, в безоднях морських утопивши?
Все розкажи мені. Бо по цей день правдомовний, надійний,
В цім лише слові мене ошукав Аполлон-віщувальник,
Він же мене запевняв: «Без утрат і напасті щасливо
Дійдеш Авзонії. Що ж тепер важать його віщування?»»
Мовить керманич: «Ні! Правду триніг віщував тобі Феба,
Сину Анхіза, — не бог утопив мене в морі бездоннім,
Бо ж і кермо корабельне, якого я міцно тримався,
Човном керуючи, я одірвав і потяг за собою,
В море упавши. Та, свідчуся морем тобі непогожим,
Я не за себе тоді жахавсь, а боявся за тебе,
Що без керма й без керманича, серед нуртів опинившись,
Твій корабель не спроможеться більшої витримати бурі...
Три непогодяні ночі носив мене Нот ошалілий

На бурунах тих високих, і лиш на четвертий світанок,
Хвилею знесений, я італійську землю побачив.
От і до берега я досягнув, і вже був у безпеці,
Але тубільці лихі, що мене уважали за здобич,
Збройно напали на мене, коли я в намоклому вбранні,
Весь обважнілий, хапався за виступи скель прямовисних.
Нині ж я іграшка вітру та хвиль на глухим узбережжі.
Радісним сяйвом небес і повітря тебе заклинаю,
Батьком померлим і Юлом — надією серця новою:
Визволь мене і в неволі моїй поможи, бездоганий.
Гавань Велінську знайди і землю посип моє тіло
Або, як знаєш ти путь, що тобі показала напевне
Мати-богиня, — адже ж неможливо без божої сили
Перепливати ці ріки страшні, це болото стігійське, —
Руку нещасному дай, відведи через води з собою,
Хай хоч по смерті я мирно спочину в оселі спокійній»
Так говорив він, а віща пророчиця так відказала:
«Звідки таке, Палінуре, у тебе бажання жакливе?
Ти, непохований, води стігійські побачиш і далі
Води страшних Евменід і на берег без дозволу зійдеш?
Не сподівайся ж благанням одвічний закон одмінити,
Але нехай моє слово потішить тебе у скорботі.
Знай, що сусідня по всіх тих містах та околицях людність,
Вражена явищем з неба, з костей твоїх зніме наругу,
Насип зробивши могильний і честь тій могилі віддавши;
Матиме вічно те місце віднині ім'я Палінура».
Після цих слів весь розвіявся сум і турбота у нього
З серця зійшла вже. Та пам'ять і назва його звеселяють.
Далі рушаючи в путь, до ріки подорожні доходять.
Ледве від плеса стігійського їх постеріг перевізник,
Як вони, гай мовчазний перейшовши, до човна прямують,
Зразу ж до них удається і так нарікає словами:
«Хто б ти не був, що при зброї ідеш до потоків підземних,

З місця не руш, відповіж, звідкіля ти, чого потребуєш?
Тут лише місце для тіней, і Сну, і сновійної Ночі;
Тіла живого не можна везти на стігійському плоті.
З внуком Алкея не радий я був, що колись тут зустрівся,
Взявши на човен колись Піріфоя з Тесеєм – так само,
Хоч і безсмертного роду вони, і в боях непоборні:
Той, триголового сторожа-пса ланцюгом полонивши,
Витяг тремтячого геть з-під трону царського, зухвалий,
Ті ж господиню наважились Дітову викрасти з дому».
Коротко так Амфрісійська на це відказала Сібілла:
«Наміру злого немає у нас, а тому не турбуйся:
Не для насильства ця зброя, а твій воротар велетенський
Хай досхочу гавкотнею знекровлені тіні лякає,
Хай, як раніше, пильнує Плутонів поріг Прозерпіна.
Троєць Еней, знаменитий мечем і побожністю знаний,
Сходить до батька свого під землю до тіней Ереба,
Але, як приклад такої пошани тебе не зворушить,
Може, тоді оцю гілку (і, вийнявши з шат, показала)
Ти вже пізнаєш». Гнівливе його заспокоїлось серце.
Більш ані слова. Здивований він подарунком почесним –
Віткою Долі, – давно вже не баченим тут під землею,
Свій корабель темнобокий на берег наводить кормою,
Тіні зганяє, що там скрізь по лавах довженних сиділи,
І на розчищене місце Енея великого садить.
Тут застогнав під вагою надмірною човен легенький,
Ринула твань усередину через краї і щілини.
Так перевіз і Сібіллу, й героя по водах безпечно,
Й висадив їх на багнистому ґрунті в густі очерети.
Цербер потворний околицю гавканням всю ту сповняє,
Звір триголовий навпроти мандрівних в печері простертий.
Бачивши віща, як шия йому настовбурчилась гаддю,
Тісто снотворне, медове, також з чарівними плодами,
Кидає. Тут, роззявляючи три ненажерливі пащі,

Пес пожирає пиріг, витягає довженну спину
І, на землі розпростершись, печеру усю затуляє.
Тільки заснув, наче мертвий, той сторож — Еней поспішає
Швидко на берег ступити, звідкіль повороту немає.
Тут йому чується гомін і плач немовлят ненастанний,
Тіней дитячих ридання на першому вступі до Орка,
Що від життя солодуців, од матерніх лон одірвали
Їх — злої пагуби день та могила сумна передчасна.
Близько від них пробувають безвинно покарані смертю.
(Є там і суд виборній, що оселі їм ті призначає:
Урну стрясає Мінос, голова, і, між суддів безмовних
Сівши на раді, питається в тіней про дії колишні.)
Далі нещасні живуть, що, знуджені сонячним світлом,
Мусили смерть заподіять собі власноручно і душу
Тяжко зневажити. Як би тепер їм хотілося жити
В горішнім світі і вік вікувати в труді та нестатках!
Але неволить ув'язнення, багна їм путь заступають
І дев'ятьма оборотами Стікс замикає темницю.
Звідси уже недалеко до пусток сумних та розлогих —
Слізних полів (тою назвою їх іменують звичайно).
Там потаємні стежки і миртовий гай відусюди
Криють бідах, кого болем смертельно зсушило кохання, —
Але і в смерті самій невитравна жага залишилась.
В тому урочищі бачить він Федру, смутну Ерофілу,
Що від жорстокого сина показує рани, і Прокру,
І Пазіфаю, і вірну Евадну. В їх колі проходять
Лаодамія і давній юнак, що на образ жіночий
Знов обернувся — Ценей — і стать відзискав прирожденну.
Тут у великім гаю і тірійська Дідона блукала
З свіжою раною в грудях. І дивиться пильно троянець,
Станувши зблизька, і в п'їтьмі угадує він невиразний
Обрис, подібний до місяця в час надвечірній, заледве
Він народився, і бачиш його, і немовби не бачиш.

Щиру сльозу проливає Еней і говорить з любов'ю:
«О нещаслива Дідоно! Звістовник, либонь, непомильний
Нас ознаймив, що мечем єси край існуванню поклала.
Я був причина твого самогубства. Та зорями свідчусь,
Свідчусь богами і всім, що мерці у клятьбах поминають, —
Я проти волі, царице, прощався з твоїм узбережжям.
Божеський вирок, що й нині мене поміж тіні проводить
По терниках запустілих, крізь сутінь підземної ночі,
Гнав мене звідти. І в мислі не мав я, що виїздом власним
Міг я тобі заподіяти стільки нестерпного горя!
Стий і від зорів моїх не відводь дорогого обличчя.
Та же від кого втікаєш? Ми бачимось нині востаннє».
Так умовляє Еней її серце, і погляд суворий
Злагодить хоче, і зрошує її рясними сльозами.
Але вона відвертає обличчя і, зір нерухомий
Втупивши в землю, нечула стоїть, неподатна на мову,
Нібито кремінь твердий, ніби Паросу шпиль мармуровий.
Та по короткій борні схаменулась і в затінки темні,
Непримиренна, тікає, а там її перше подружжя,
Відданий їй і в коханні незрадний Сіхей дожидає.
Втім, її долею вражений гірко, Еней іще довго
Стежить за нею очима і жало щів збутись не може.
Далі простують утяжливу путь. І відвідують доли
Ті відокремлені, де пробувають прославлені в битвах.
Тут зустрічають його і Тідей, і зброєю знаний
Партенопей, і Адрасова тінь, бліда та безкровна.
Тут і оплакані людом наземним троянського роду
Лави густі, що загинули в битвах. Побачив — і вголос
Він застогнав. Тут і Главк, і Медонт з Терпсілохом, Церерин
Жрець і служник Поліфет, і синів Антенорових троє,
Тут і Ідей — і в руках йому віжки і зброя вояцька.
Зліва і справа царя обступають ті душі численні,
І вже не досить їм глянути оком: їм хочеться довше

Поговорити, пройтись, і чого завітав – розпитати.
Тут найчільніші з данаїв і шик Агамемнона дужий,
Скоро зобачили зброю блискучу у тьмі непрозорій –
Всі затремтіли від жаху: одні обернулися тилом,
Як у свій час перед суднами, другі до бою гукають,
Та надаремно: в устах завмирає їм клич недолугий.

Раптом впадає на очі розтерзана тінь Деїфоба.
Бачить Еней: Пріамідові лиця спотворено, лиця,
Руки посічені в кров, і гидко спустошено скроні,
Вуха відтято і вирвано ніздрі на сором і помсту.
Ледве впізнавши його, що ховався від людського ока,
Голосом чулим, знайомим Еней удається до нього:
«Сильний мечем Деїфобе, великого Тевкра нащадку,
Хто безсердечно отак поглумитися міг над тобою,
Руку на тебе наважився зняти? Була поголошка,
Ніби останньої ночі, знеможений боєм смертельним,
Впав наслідку і сам на побоїще ти кроволитне;
І на узмор'ї Ретейським тоді я тебе забезпечив
Гробом порожнім і мани покликав твої триразово,
Там залишились наймення і зброя. Тебе ж на від'їзді
Я не спромігся знайти, щоб у рідній землі поховати».
Мовить на те Пріамід: «Ні, ти все передбачив належно,
Все Деїфобові ти і могилі віддав сумовитій,
В горі ж такому мене потопили недоля і лютий
Злочин спартанки, що згадка про неї мені залишилась.
Добре ти знаєш і сам, як у буйних веселощах всі ми
Ніч проводжали останню – повік нам того не забути.
Кінь злополучний уже, перескочивши мури пергамські,
Був серед нас, незчисленних бойців укриваючи в надрах;
В коло танечне тоді затягнувши троянок облудно,
Вакхове свято справляла вона – і, ставши між нами,
Світочем знак від фортечних висот подавала данайцям.

Я на ту пору, обтяжений сном по турботі щоденній,
У спочивальні лежав нещасливій. Важкий і солодкий
Спокій мене оповив, до блаженної смерті подібний.
Подруга люба тим часом, всю зброю в дому приховавши,
Вірного навіть меча з приголов'я мені викрадає.
Потім на дверях стає і кличе Атріда-спартанця,
Певне гадаючи послугу тим дорогою учинити
І своїх давніх провин недобру залагодить славу.
Далі що маю казати? Вривається тлум, і привідця
Всякого зла Еолід — поміж ними. Боги не смертельні!
Серцем побожним молю, відплатіть за це лихо данайцям...
Але повідай мені, як же ти опинився між нами в тілі живому?
Стражденим мандрівником, хвилию гнаним,
Чи по ізволу богів завітав? І яка тебе доля
Трапила, що в ці оселі без сонця й життя приходяєш?»
Поки мінялись речами, Зоря в колісниці рожевій
Летом етерним своїм досягла вже середини неба.
Може б, і весь реченець у розмові такій змарнували,
Та коротенько Сібілла сказала йому довгоденна:
«Ніч западає, Енею, — в сльозах ми години марнуєм,
Нас дожидають уже, розхідні вже путі перед нами:
Та, що праворуч, веде до господи могутнього Діта,
Маєш верстати її до Елізія; та, що ліворуч,
Кару злочинцям несе і провадить у Тартар безбожний».
І Деїфоб одмовляє: «Не гнівайся, віща жрекине,
Я відступлю, я вернуся у тінь поміж люд безталанний.
Йди ж, наша честь і оздоба, іди. І будь щасливіший».
Мовив і, тяжко ступаючи, в сутінь і сум повертає.
Раптом Еней, обернувшись, бачить ліворуч од себе
Замок під скелями дужий, обведений муром потрійним.
Тартара струм обпливає його бистриною зусюди,
Полум'яний Флегетонт, і каміння несе рокітливе.

Брами страшні височіють, стовпи з адаманту суцільні,
Що не подужають їх зруйнувати смертельні і навіть
Божеська сила. І вежі із криці здіймаються вгору.
Там Тізіфона сидить, підперезана, в шаті кривавій,
Вдень і вночі доглядаючи присінків вічної страти.
Стогони чуються звідти, і посвист бичів ненастанний,
І скреготання заліз, і кайданів волочених брязкіт.
Станув Еней, наслухаючи пильно до звуку страшного.
«Що то за грішні? Скажи мені, діво... І кару яку їм
Суджено? І голосіння чиє виривається звідти?»
Відповідає Сібілла: «Славетний герою троянський!
Чистому серцем не вільно ступить на поріг беззаконний...
Втім, як Геката мене до гаїв приставляла Авернських,
Всюди мене провела і тортури мені відслонила.
В цих безнадійних краях Радамант порядкує Гносієць,
Злочини він викриває, і допитом мучить, і судить
Всіх, що, страшного гріха на землі доконавши таємно,
Потім до смертного часу покуту собі зволикали.
Мстива, одразу ж, бичем підперезана, їх Тізіфона
Люто катуючи, скаче і, в лівій руці розгойдавши
Гаддя, на поміч собі закликає сестер неблаганних.
З рипом жахливим відтак одчиняються брами закляті,
Вколо крюка обертаючись. Бачив, яке перед ними
Диво чатує, яке там страхіття сидить на порозі?
Знай, усередині путвір іще жахливіший таїться:
Гідра грізна, п'ятдесят язиків... Сам же Тартар сягає
В темряву й глиб попідземний – удвоє, як шпиль Олімпійський
В небо просторе над доли й горби підіймається, білий.
Там найдавніше землі породіння, титанство завзяте
Крутиться, в'ється на дні, блискавицями скинуте долі.
Бачила я Алоїдів обох велетенські рамена,
Що намагались також небеса подолати широкі
І Громовладцю самого з нагірного скинути трону.

Бачила я і покуту сувору царя Салмоня,
Що забажав удавати вогонь та громи олімпійські.
Четвериком у гучній колісниці між грайським народом
Їздив по місту Елідському – і смолоскипи горючі
Кидав, і шани собі вимагав, як належить безсмертним.
Він, нерозсудний, гучну громовицю, перун невідтворний
Міддю і кінськими хтів копитами собі підробити.
Та всемогутній володар із хмар нагромаджених кинув
Пломінь-стрілу (не чадну, не димучу з сосни смоляної
Скалку) і вихором дужим його поволік до безодні.
Можна побачити там і плідної землі вихованця
Тітія – постать могутня його простяглася на дев'ять
Гонів – і хижий шуліка закривленим дзьобом довбає
Вічну печінку, і завжди готові йому на поталу
Нутрощі, вік пробуваючи в грудях злочинця високих.
Вік поновляється тіло, і мука його – безнастанна.

Що про Лапітів тобі, про Іксіона та Пірітоя
Маю сказати? Уступами камінь над ними чорніє,
Кожної хвилі готовий упасти. Блищать перед ними
Ліжка – із сутого золота їх приголов'я, і страва
Очі вбирає жадібні. Але найстрашніша із фурій
Там прилягла і боронить до страв дотикатись рукою –
Із смолоскипом в руках, устає і гукає нестямно.
Там усі ті, що в земному житті не мирили з братами,
Що зневажали батьків і кривдили власних клієнтів,
Ті, що, здобувши скарби, лягали на них і нічого
Не уділяли своїм же найближчим (о, є таких досить!),
Ті, що були в перелюбстві забиті, і ті, що пристали
До нечестивої зброї, довір'я панів ошукавши, –
Всі вони в путах і ждуть на розплату. І ти не питайся,
Що їм судилось і як дожили до злочинства і карі.
Брили каміння котять одні, другі виснуть на спицях

Колеса; в путах сидить і сидітиме вік бідолашний
Велет Тесей. І Флегій, бездольник з усіх найсумніший,
Радить і голосом дужим у темряві всіх закликає:
«З горя мого научайтесь богів шанувати і правду».
Цей за вигоду отчизну продав, і тирана над нею
Настановив, і нарізав закон, і забрав його знову,
Цей забороненим шлюбом дочку поєднав безневинну –
Всі на злочинство наважились і доконали злочинство.
І якби мала я голос із кричі, сто уст неумовкних,
Сто язиків – і тоді не могла б я у думці тривалій
Злочинів тих перебігти і кари за них почислити».

Мову скінчила на тім Аполлонова давня жрекиня.
«Нум у дорогу, – говорить, – рушаймо, dokonуймо справи.
Треба спішитися: он уже бачу я стіни могутні,
Куті циклопами, бачу я брам луковате склепіння,
Де заповідано нам дарунки свої положити».
Мовила. Знов уплече по затіненій стежці простують
І, подолавши відстані, до Дітових стін приступають.
Входи займає Еней, і водою погожою кропить
Тіло, і гілку присвятну саджає у ґрунт на порозі.

Все доконавши належно і чин довершивши побожний,
Сходять у діл, до веселих діленьць, на мурави зелених
Лук та щасливих дібров, де праведних тихі оселі.
Ширше над ними розлився етер, і поля зодягає
Світлом багряним, і сонце своє, свої зорі – над ними.
На трав'янистих палестрах гонитву одні впоряджують,
Другі борню та забави, змагання митців знакомитих,
Треті танок круговий одбивають і пісню виводять.
Там і тракієць Орфей у шаті своїй довгополій
Струни примушує лірні на сім голосів озиватись,
То ударяючи пальцем, то плектром слонової кісті.

Тут найдавніше поріддя троянське, коліно, славетне
Величчю духа, згодоване дужчим, догіднішим віком, —
Іл, Ассарак і фундатор потуги троянської — Дардан.
Зброї вояцькій дивує Еней, колісницям порожнім,
Вістрями в землю заткнутих списам і розпряженим коням,
Що у долині пасуться. Він бачить: хто в тілі живому
Мав до возів чи до зброї охоту чи знався на конях,
Як їх плекати, то й нині те саме його потішає.
Видко Енеєві, як у траві ліворуч і праворуч
Учти справляються, хором лунає пеан урочистий —
Серед лаврового гаю, що з нього на горішне світло
Багатоводий пливе Ерідан і по зарості в'ється.
Тут усі ті, що по ранах поклали життя за отчизну,
Всі, що у гідності жрецькій прославились скрізь чистотою,
Віщі поети, що співом своїм не зневажили Феба,
Ті, що новою умілістю людський прикрасили побут
Або великими вчинками слави собі заслужили, —
Снігу біліші пов'язки їм скроні ясні повивають.
Стовпились колом вони, і сказала Сібілла, звернувшись
Передусім до Мусея, бо в тиску отім велелюднім
Був посередині, всіх перевищивши станом могутнім:
«Праведні душі, скажіте, і ти нам повідай, співаче,
Де тут Анхіз, у якому житлі? Та же ми задля нього
Ваших осель досягли, перепливши Еребові води».
Так у короткому слові могутній герой одмовляє:
«Певних не маєм посілостей. В затінках гаю домуєм:
Ліжка нам стелять струмків узбережжя; у луках зелених
Час проводжаєм летючий. А втім, коли ваша охота,
Гори оці перейдіть — і справлю я вас на дорогу».
Мовив і йде перед ними. З гори їм показує паділ
Ясно-зслений, блискучий. І от вони сходять в долину.

Батько Анхіз на той час у глибокій долині уважно
Переглядав до наземного світу призначені душі.
Пильно очима водив по власному племені; бачив
Щастя потомків, і долю, і лік їх увесь незчислений;
Постаті кращих героїв і подвиги, вік не забутні.
Та як побачив Енея, що йшов через луки назустріч,
Руки простяг він до нього обидві, на radoшах слізьми
Лиця старі окропив і голосом зрушеним мовив:
«Так, ти нарешті прийшов. Твоя щира до батька прихильність
Всі подолала завади, усі перешкоди. Я можу
Глянути в очі тобі і голос почути знайомий.
Правда, я так і гадав. Я думав, прибудеш ти, сину.
Дні з нетерпінням я числив, і от моя мрія збулася...
Через які ж ти моря переплив? По яких суходолах
Ти перейшов? І в яких побував небезпеках, коханий?...»
«Батьку, — промовив Еней, — твій образ, такий сумовитий,
Часто являвся мені і кликав за брами підземні...
Наші човни на Тірренському морі. Дай стиснути руку,
Дай же, мій батьку, обняти тебе... Не тікай від обіймів».
Так говорив він і сльози струмив із очей неутішних.
Тричі хотів він обвити руками Анхізову шию,
Тричі з обіймів йому уривався укоханий образ,
Так, ніби вітер легкий, ніби сонна примара крилата.
От уже бачить Еней захисну та глибоку долину,
Гаєм порослу зеленим і тихого шелесту повну,
Де супокійні оселі потік обмиває Летейський.
Над берегами, над плесом людські племена і народи
В'ються, літають, немовби улітку погожої днини
Бджоли по луках зелених, над цвітом рясним, розмаїтим,
І коло білих лілей: бринять, і гудуть сіножаті.
Глянув Еней і, здригнувшись на вигляд, питається в батька:
«Що то за хвилі тремтять вдалині і що то за люди
Геть понад плесом літають і луг укривають зелений?»

Відповідає Анхіз: «То душі, що вдруге судилось
Тіло їм зйме узять. До летейської хвилі припавши,
В водах спасенних її вони п'ють забуття довгочасне.
Хочу уже я давно тобі показати наочно
Рід твій майбутній і славних нащадків твоїх полічити,
Щоби зо мною радів ти, латинського краю дійшовши...»
«Отче, невже ж від полів Єлисейських ці душі блаженні
Мають, на землю вернувшись, до смертного тіла вступити?
Звідки ж така у нещасних нестримана туга за сонцем?»

«Сину, – відмовив Анхіз, – розповім тобі все від початку,
Правду відкрию тобі і цікавість твою погамую.
Знай же, що небо, і землю, і моря розлогого тоні,
Місяця круг променистий і Сонце – Титанове світло –
Дух споконвічний живить і, по всій розливаючись масі,
Рух їй дає і життя, – і всюди лишається з тілом. Звідси, від
духу того народилися люди і птиці,
І всі породи звірів, і різні страховища понту.
Всі вони мають основу огненну, небесний первісток,
Тільки ту силу живу їм у тіло непевне закуто,
В смертну обслону земну, що від пороху й глини походить.
От чому прагнуть вони, і жахаються, й плачуть, безсилі,
Злинути в сяйво небесне, покинувши темну в'язницю.
От чому навіть тоді, як життя їх і зір залишають,
Зло не відразу щезає і тлін той не весь до останку
Сходить з живої душі. Що у надро душевне в'їдалось
Ціле життя, те ще довго налипим лишається в ньому.
Так і страждають вони, покутують давні провину:
Ті на безплідному вітрі, у подувах носяться дужих,
Інші в бездонних нуртах смертельні гріхи обмивають,
Треті в палючій огні випікають. І мука триває,
Поки обернеться час і всі реченці, довершившись,
Пагубу змиють і тлін і, лишивши основу етерну,

Цілу істоту на порив огню перетворять найлегший.
Кожний страждає по смерті.
Сюди ж, у цей діл Єлисейський,
Тільки обранці вступають на світлі, на радісні ниви.
По обороті ж великого колеса – тисячі років –
Бог до летейського току скликає їх лавами, тлумом,
Щоб, забуттям оновившись, захтіли вернутись на землю,
Попід склепіння небесне, і в тіло нове огорнулись».
Так розповівши, Анхіз Сибіллу і любого сина
Тиском провів велелюдним в середину лав гомінливих,
Щоб, зупинившись на пагорку, їм показати у тлумі
Всіх, що надходитьи будуть, і всіх розпізнати найкраще.
«Нині Дарданського роду в майбутньому суджену славу,
Кращих нащадків твоїх італійського племені й крові,
Світлих героїв, що наше імення у спадщину візьмуть, –
Все я тобі покажу, й прочитаєш ти власную долю...
Бачиш того юнака, що, списом підпираючись, ходить?
Він щонайближчий до світла. Він паростком першим, на славу
Роду твого італійського, ввійде в повітря нагірне.
Сільвій ім'я його буде, твоє то поріддя останнє,
Старощів пізніх твоїх нагорода. Лавінія-мати
В лісі догляне його і на батьківське царство поставить,
І Альбалонгу стару він під скіпетр наш завоює.
Цей-от, найближчий, – це Прока, троянського племені слава;
Нумітор далі і Капій, і той, хто тебе нагадає
Іменем, честю, побожністю, – Сільвій Еней, коли тільки
Доля дозволить йому царювати у місті альбанським...
Що за юнацтво, поглянь! Скільки сили у них бойової!
Скільки вінків горожанського дуба їм чола вінчає:
Ці тобі Габії чесні осадять, Номент і Фідену;
Ті коллатінські мури складуть на гірських стромовинах,
Болу, Пометію, Кору і Фавна святе городище! –
Назви повік голосні на землях, неназваних нині.

Далі за дідом, дивися, син Марса іде до престолу,
Ромул, що Ілія-мати (славетного кров Ассарака)
В світ приведе. Подивись: двоє пер на шоломі у нього.
Так, його батько богів на діла призначає великі;
Так, під рукою у нього наш Рим величавий огорне
Міццю і владою землю, а духом сягне до Олімпу –
Рівняву всю семигорбу єдиною взявши стіною,
Благословенний потомством героїв... Так мати Кібела
Пишно в короні зубчатій по Фрігії йде в колісниці,
Родом божественним горда, сто внуків собі пригорнувши,
Сотню святих небожителів, що на етері панують.
Нині зверни свої очі, поглянь на цей рід незліченний.
Все – твої римські нащадки: тут Цезар, тут Юліїв плем'я,
Що попід небо високе величчям своїм піднесеться.
От перед нами і той, що так часто тобі віщували, –
Август – герой і нащадок богів, що знову появить
Вік золотий у краю італійським, на нивах, де вперше
Щедрий Сатурн царював. І війною собі поневолить
Він гарамантів та індів, що в землях живуть краєсвітних
За годовими кругами, по той бік од наших сузір'їв,
Де небодержець Атлант розпечені осі тримає.
Вже і тепер, пам'ятаючи прикре богів віщування,
З жахом чекають його меотійці і царства Каспійські,
Ждуть і тремтять перед ним береги семигірлого Нілу.
Стільки землі не сходив ні Геракл у поході преславнім,
Як переслідував лань мідноногу, і ліс Еріманта
Від кабана визволяв, і Лернейську поборював Гідру,
Ні переможний Ліей, що веселим ярмом виноградним
Від верхогір'їв нізейських жене переможених тигрів...
Чи ти вагаєшся й досі у подвигах мужність явити?
Чи й тепер ти боїшся в Авзонських краях оселятись?..
Хто ж то, оподаль, за ним із оливним гіллям виступає,
Посуд несе храмовий? Те довге, те сиве волосся

Вже нагадало мені царя, що найперше законом
Місто священне зміцнить. Він із Курів, малих та убогих,
Прийде до нас царювати. А он його славний наступник,
Тулл войовничий, що літ супокійних ланцюг роз'єднає,
І нерухоме порушить, і шик, од тріумфу одвиклий,
В бій поведе. А он далі за ним – то Анк славолюбний,
Що і тепер до любові народної хилиться вухом.
Може, Тарквініїв хочеш побачити? Міць і завзяття
Месника Брута, що вільному людові фасції верне?
Перший обійме він консульську владу. Він перший сокиру
Візьме у руки суворі і власних синів, бідолашний,
Видасть на кару найбільшу, боронячи волю отчизни.
Хоч і суворо його судитимуть пізні нащадки,
Все переможе любов до отчизни та слави жадоба.
Далі – то Деціг, Друзи, Торкват з топірцем непохитним
І нездоланний Камілл, що клейноди відбиті приносить.
Далі, ти бачиш, у зброї одна проти одної сяють
Душі, що згоди дотримують тут, у цих займищах темних
Горе! Яке ж лихоліття і зваду яку невимовну
Візьмуть з собою у світ, яке безголів'я накликають –
Тесть, що з Альпійських твердинь у долини Італії зійде,
Зять, що назустріч йому приведе азіатів зі Сходу.
Діти мої, не звикайте душею до війн міжусобних,
Не дотикайтесь мечами стражденного серця отчизни!
Перший послухай мене ти, що рід свій ведеш, від Олімпу,
Зброю покинь, моя крові!..
Той он, здолавши Коринт, колісницю веде тріумфальну
До Капітолію, славен руїною спілки ахейців,
Цей переможе Аргос, Агамемнона владні Мікени,
Ще й самого Еакіда, Ахілла потужного царство,
Помсту страшну несучи за троян та Мінервину кривду.
Як же тебе обминути, Катоне? І як не згадати
Косса великого, Гракхів і вас, громові Сціпіони,

Лібії згуба і смерть? І ти, непідкупний у злиднях,
Славний Фабрицію, ти, мій оратаю чесний, Серране!
Фабії, як не згадати про вас? Та, втомившись, згадаю,
Мáксіме, тільки тебе, що повільністю нас урятуєш!
Інші майстерніш, ніж ти, відливатимуть статуї з міді,
З мarmуру теж, я гадаю, різьбитимуть лица живії,
Краще в судах промовлятимуть, краще далеко від тебе
Викреслять сферу небесну і зір кругове обертання, —
Ти ж пам'ятай, громадянине римський, як правити світом.
Будуть мистецтва твої: у мирі тримати народи,
Милувать щирих підданців і вкрай довойовувать гордих».

Так завершає Анхіз і, збудивши в обох дивування,
Знову говорить: «Поглянь на Марцелла, у панцері йде він,
Як він, звитяжець, над тлумом усім вирізняється, гордий.
Кінник, він нашу державу, розхитану в злій колотнечі,
Знов утвердить, і пунійців погромить, і галла повстання,
Втретє суперницьку зброю Квірінові в дар положивши».
Тут йому в річ упадає Еней, — поблизу зауважив
Він юнака невимовної вроди у зброї блискучій,
Але з похмурим чолом і зором, потупленим в землю.
«Хто це, мій отче, тамтого вождя у ході супроводить?
Син чи який послідущий великого роду нащадок?
Як гомонить його почет! І гідність яка у поставі!
Тільки чому ж його смуток і тінь укривають тужливі?»
З слізьми в очах на той запит Анхіз одмовляє повільно:
«Сину, про горе найбільше народу свого не розпитуй!
Доля покаже його на землі, та не дасть йому довше
Жити на світі. Занадто великою римська потуга
Видалась вам, не смертельні, що нам цей дарунок забрали.
Скільки розпучливих зойків пошле до великого міста
Поле Мавортове! Почесть яку похоронну зобачиш
Ти, Тіберіне, повз насип новий несучи свої води!

Жоден юнак у троянському роді таких сподіваннів
В предківськiм серці латинськiм не збудить. І Ромула ниви
Не закрасуються вдруге таким породінням високим.

Що за побожність і віра колишня і що за правиця,
Неподоланна в бою! О, ніхто б не спромігся у зброї
Виступить супроти нього – чи пішим змагатися буде,
Чи у замилені ребра острогами дасть румакові.

О нещасливий юначе, коли б свою долю зламав ти –
Бути Марцеллом тобі! Повні пригорщі лілій несіте –
Хай би розкидав я цвіт пурпуровий, і марним дарунком
Душу онукові втішив, і скинув тягар невимовний!»

Так походжали вони по розлогих долинах підземних
Луками, повними мли, і допитливо все оглядали.

Потім, провівши нащаддя своє усіма сторонами
І розпаливши його образками майбутньої слави,
Згадує батько про війни, що мають прийти незабаром,
Розповідає про плем'я лаврентське, про місто латинське
Та про труди військові – як нести їх і як подолати.

Двоє воріт відкривається сном. І розказують, ніби
Перші із них – рогові і вихід дають правдомовним
Тіням мандрованим; другі – ясні, із слонової кістки,
Але облудне, лихе посилають на землю привиддя.

Договоривши усі свої речі, Анхіз виряджає
Сина й Сібіллу уже через брами слонової кістки.

Хутко простує Еней, досягає човнів і братерства,
Вздовж узбережжя пливе до Каетського тихого порту.
Кинуто якорі. Керми стоять на піску прибережнім.

Книга сьома

Ти, о Каето, кормилице давня Енея, ти також
Нашій землі надала, умираючи, вічної слави:
Шана твоя і наймення понині живуть у тім краї,
Де опочила єси, всій великій Гесперії знана.

Богобоязний Еней, довершивши обряд похоронний,
Насип могильний зробив і, лише заспокоїлось море,
Білі вітрила напнув, поновляючи путь небезпечну.

Рушив проти ночі вітер, і місяць осяяв дорогу:
Іскриться море і грає, у сяєві міниться срібнім.

Вже поблизу у пільмі позначається берег Цірцеї,
Де у гаях неприступних дочка світлосяйного сонця

Пісню веде голосну, і в палатах своїх гордовитих
Палить кедрину смолясту, пахучу, і, ніч перемігши,

Чеше легким гребінцем найдобріше прядиво. Стогін
Чується звідти часами. Там дикого лева рикання,

Скарга на пута незламні, на муку німу у в'язниці;
Там і щетинястий вепр, там ведмедів, в оборі замкнүтих,

Ревище люте, і хижого вовка виття безнастанне.
Все то людей нерозважних на образ звірячий безжалюно

Зіллям своїм чарівничим богиня гнівна обернула.
Щоб боговірних троянців від лиха того боронити,

Не попустивши, щоб якорем стали у пристані згубній, –
Вітром попутним ісповнив вітрила Нептун-моревладець,

Ходу надав кораблям і проніс повз плеса підступні.
Море уже червоніло від сяйва: у горішнім небі

Жовто-злотиста Аврора стає в колісниці рожевій.
Вітер ущух; несподівана тиша лягає на море;

Рівно розмірені весла темнять нерухомі свічада.

Бачить Еней з корабля на березі гай величнний,
 А в гущині Тіберін течією веселою плине,
 Виром глибоким вирує і жовтою в морі стягою
 Слід по собі залишає. На березі птаство тамтешнє,
 Звикле до річки і гаю, щебече, стріваючи зурю,
 І виповняє діброви літанням та радісним свистом.
 Каже Еней кораблі керувати на берег і радо
 Входить у річку мутну, веселим затінену гаєм.

Нині, Ерато, які вожаї та події настали,
 Як стародавній спотворився Лацій, коли чужинецьке
 Військо свої кораблі до заток італійських пригнало –
 Все я тепер розповім і початок боїв пригадаю.
 Ти ж научай мене, ти, боговита. Походи криваві
 Славити буду і славити ратні царів перемоги,
 І над Тірреном загони, і скрізь по ланах Гесперійських
 Рушення збройне... Тут більших діянь зачинається коло,
 Більший беру я на себе тягар. В тій країні блаженній
 Віком підбитий володар Латин царював супокійно.
 Рід його був, повідать, од Фавна та німфи Маріки.
 Фавнові батьком доводився Пік, а той своє плем'я
 Вів од Сатурна. Усе те, Сатурне, твоє породіння.
 Сина в царя не було: усе чоловіцьке коліно
 Гинуло, з волі безсмертних, іще в дитячому віці.
 Дім і державу таку виповняла надією тільки
 Донька царева, що саме у шлюбній порі походжала.
 Сила юнацтва у Лації скрізь і в землі італійській
 Вже домагалась царівни, а з них вирізнявся красою
 Турн, з діда-прадіда цар і державця, і мати царівни
 Серцем сприяла йому і хотіла бачити зятем.
 Тільки зловісні познаки стояли тому на заваді:
 Лавр серед царського дворища ріс у самім осередді,
 Листом священний і з років днедавніх шанований гоїно.

Кажуть, немовби Латин на основинах царського дому
Вгледів його і, Фебовій ласці його присвятивши,
Людності всій і осаді наймення надав Лаврентійське.
Раз (найдивочніша річ!) налетіла бджола і, з гудінням
В чистому небі промчавши, на лаврі тому, у вершині,
Сіла і, лапками міцно зчепившись поміж собою,
Роєм на гілці зеленій, у місці незвичнім, зависла.
Кличуть жерця, і говорить віщун: «Вояка-чуженицю
Бачу я: от прибуває з народом у сторону нашу,
Звідки рій налетів, і в нашому місті панує».
Іншого разу Лавінія-діва з царем пробувала
Край вівтаря і розводила чисте багаття офірне;
Раптом здалося, немовби огонь охопив її коси,
Мовби оздоба на ній з тріскотінням уся зайнялася,
Полуменіє волосся, і царський вінець самоцвітний
Полуменіє, і, вся золотим поволочена димом,
Бризкає сутим вулканом вона по хоромах родинних.
Дивне, страшне увижається в тім віщування небесне,
І прорікають жерці, ніби долю велику, славетну
Суджено діві та людові битви рясні випадають.

Занепокоєний чудом, Латин до оракула Фавна,
Батька свого, вирушає, щоб ради питатися в лісі
Над Альбунейським потоком, що води свої по діброві
Буйно жене і по затінках дух вивіває сірчаний.
Тут італійські народи, вся чисто енотрів країна
Вироку жде у найтяжчих ділах. Тут і жрець-віщувальник,
Взявши дари і на рунах забитих ягнят простелившись,
Кожного разу вночі у таємному сні увижає
Образів дивних без ліку й числа, що блукають усюди,
І голоси розмаїті вчуває, і тішитись може
З божеських бесід, і мову з самим Ахеронтом провадить
Так на той час і Латин до бога прийшов по оракул,

Сто тонкорунних ягнят заколов по обрядах священних
І горілиць у гаю, на їх темній пославшия вовні,
Ліг, – і раптовий із пуці глибокої голос лунає:
«Шлюбом не думай латинським на щастя дочку пов'язати,
О породіння моє, не звіряйся на ложе готове.
Прийдуть зяті сторонецькі і кров'ю пролитою – наше
Здіймуть до зір імено, а від кореня того нащадки
Все під п'ятою у себе, на що тільки дивиться сонце
Поміж обох океанів, підбите і кволе побачать».
Фавнову відповідь, ці у німоті нічній перечуті
Віщі поради і цар не ховає в устах, і широка
Погласка, всі у країні Авзонській міста облетівши,
Добре поширила – в час, коли молодь троянська на берег
Яро-зелений зійшла і високі човни прив'язала.

Тут Еней, і красень Іул, і вожді найчільніші
В затінку всі попід віттям широким дерев обляглися;
Ладять обід і, коржами із бальби траву застеливши,
Ставлять страву на них (не без волі Юпітера сталось!)
І на Церерину постілку інше кладуть харчування.
І як усе потребили, то їжі нестаток примусив
Їх до тієї Церери убогої взятися пильно
І споневажити хлібні кружала руками і зубом, –
Аж ні коржів, ні шкоринки знаменної раптом не стало.
«Що це? – промовив Іул. – Ми вже власні столи поїдаєм!»
Тільки всього і сказав, сміючись. Але слово те перше
Горю кінець звістувало, і, першим його перейнявши
З синових уст, у нежданій задумі Еней поринає,
Далі говорить: «Вітай же, здавен мені суджена земле!
З нею вітайте і ви, подоланної Трої пенати!
Тут нам господа і тут отчина. Тож, пригадую нині,
Батько Анхіз віщування мені заповів потаємно:
“Сину, коли тебе голод, прибулого в край невідомий,

Бідних позбавить харчів і столами живитися будеш –
Сталого дому тоді сподівайся і там, не барившись,
Першу домівку осаджуй собі і ровами обкопуй”.

Ось де він, голод, і крайнощі ті, що судились останні
Перед кінцем бідуння!

Тож поспішаймо і з променем першим веселого сонця,
Що за місцевість, і люди, і де їх муроване місто,
Все дослідімо, од берега нарізно путь поверставши.

Нині ж Юпітеру кубки налейте, призвіть молитовно
Батька Анхіза і трунками знову столи обтяжайте».

Так проказав, і зеленою гілкою зразу ж умаяв
Скроні, і генія кличе містини тієї, і Землю,
Першу з богів нескорельних, і німф, і незвідані води
Рік говорючих, і Ніч, і світища ночі небесні.

Далі Юпітера молить Ідейського, молить Фрігійську
Матір і батька – в Еребі, і неньку свою – в високостях.

Тричі тоді Всемогутній з ясного неба Володар
Кинув громами, і хмару, від полум'я й злата сліпучу,
Міцно руками стрясаючи, їм показав у етері.

Хутко по лавах троянських іде – розлягається гомін,
Що надійшли реченці призначений мур заложити.

Знов уряджають бенкет і, знаменне вітаючи диво,
Ставлять кратери з вином і квітами їх коронують.

Потім, як перший світанок наступного дня, – смолоскипи
Зніс над землею; границі, і город, і все узбережжя
Нарізно йдуть оглядати. От – струмінь Нумік і мочари,
Ось – Тіберінові плеса, там – селища дужих латинів.

Тут Анхізів нащадок, із кожного ряду обравши
Сто посланців красномовних, наказує їм до високих
Царських палаців іти, приоздобившись віттям Паллади,
Щоб подарунки цареві зложити і мир забезпечить.

Довго не гаються і вирушають, верстаючи хутко
Путь недалеко. Еней же окопи значить неглибокі,

Стіни і вал насипає і перші житла по надмор'ю,
 Так, ніби табір який, частоколом зубчатим обводить.
 Вже довершаючи путь, посланці поглядають на башти
 Та на високі домівки латинян — до мурів підходять.
 Там, поза стінами, молодь та юності цвіт добірніший
 Коней собі виїжджають, крізь куряву мчать на колесах,
 Або натягують луки і вправно знаряддя металеве
 Кидають з рук і змагання в борні та в гонитві провадять, —
 Як на коні прискакавши, до царського дому звістовник
 Чутку заносить, немовби грізні і з одежі незнані
 Люди до нього прийшли, а цар запровадити каже
 Їх до господи і сам серед почту сідає на троні.

Царський палац величезний, на сотні колон, стромовито
 В горішнім місті стояв — Лаврентського Піка святиня,
 Гаєм грізна і шанованих пам'яттю предків славетна.
 Берло приймати до рук і зносити фаски найперші
 Тут за обичай було; тут і курії місце всякчасне;
 Тут і бенкетів священних палата: по жертві ягнячій
 Тут повелося батькам за столами сидіти дозвільно.
 Постаті предків старинних здіймалися вряд, величаві,
 З давнього кедру різьблені: прапращур Італ, виноградар
 Перший Сабін (закривавлений серп у царя під ногами),
 І старожитний Сатурн, і двочолого Януса образ.
 Зносились там у хоробах і другі царі стародавні,
 Що, за отчизну змагаючись, Марсових ран здобулися.
 А на одвірках — блискучої зброї, крім того, без ліку
 Висіло: взяті в полон колісниці і барди вояцькі,
 Гребні з шоломів, замки від мурованих брам велетенські,
 Ратища, круглі щити та дзьоби із пров корабельних.
 Серед тієї оздоби, з жезлом квірінальським, у царській
 Трабеї, щит у лівиці тримаючи, сам засідав — він,
 Пік, голосний конеборець. Розпалена хіттю Цірцея,

Взявшись до пруття свого золотого, до чарів отруйних,
Птахом колись обернула його і розбарвила крила.

В храмі тому, серед статуй, на батьківському троні засівши,
Каже Латин під склепіння до себе впровадити тевкрів
І, як прийшли, озивається словом сприятливим перший:

«Мовте, дарданці (не тайна-бо нам ваше плем'я і гурод,
Та й поголошка була, ніби морем ви путь спрямували),

Волите що ви? Причина яка чи то, може, неволя
По переходах морських вас на берег Авзонський пригнала?

Втім, чи в морях заблукалися ви, чи негодою биті
(Що вже тієї біди мандрівці набираються в морі!)

В гирло річне увійшли, узбережжя і пристань посіли –
Приязні нашої не стороніться. Бо наші латини –

Плем'я Сатурна і в правді живуть – не тому, що бояться
Кари, але добровільно, старинного бога звичаєм.

І я пригадую також (та чутка від літ пригасає!),
Ніби аврунські діди говорили, як родом тутешній

Дардан дійшов до іфейських у Фрігії міст і потрапив
На треїційський Самос, що тепер Самотракія зветься;

Рушивши звідси, від моря Тірренського він, не смертельний,
На золотому престолі, у зоряних неба палацах

Сів – і своїми святинями божеський круг узвеличив».

Мовив – і так Ільйоней відповітує словом розважним:
«Царю прославлений, Феба нащадку. Не чорна негода

Нас бурунами морськими до вашого краю пригнала,
І не сузір'я та обриси берега нас омилили.

Ні, по ухвалі тверезій і доброю волею, всі ми
Тут завертаєм до вас, як вигнанці з найбільшого царства,

Що коли-будь колісницею дня осявалося з неба.
Рід наш – Юпітерів рід. Юпітера молодь троянська

Пращуром зве. І сам цар наш, Юпітера-бога нащадок,

Мужній троянець Еней відрядив нас до тебе посольством.
Що ж то за буря грізна на Ідейські поля налетіла
З лютих Мікен і суворої долі яким віщуванням
В лавах ворожих Європа та Азія раптом стялися –
Знає і той, що земля краєсвітня його затримала
На берегах Океану, і той, кого п'ята, середня,
Сонцем суворим пекуча від нас відокремила смуга.
З того потопу й біди на обшири моря пробившись,
Лиш про оселю благаєм малу, узбережжя, безпечне
Нашим богам, та про воду і небо усім розпростерті.
Чей же не зганьбимо вашого царства? Не зменшиться ваша
Честь повселюдно і пам'ять про вчинок такий не загине?
Не пошкодують авзони, до серця троян пригорнувши!
І – посилаюсь на долю Енея, на міць необорну,
Що у союзі братернім і в битвах давалися знати, –
Сила народів і безліч племен (не вважай, що тепера
Маємо руки в пов'язках і слово благальне приносим)
Нас запрошали до себе, єднатися з нами хотіли.
Але богів рокування до ваших земель простувати
Нас навчало. Тож тут і Дардан у світ народився,
І Аполлон у велінні своїм непохитному каже
Тут, над Террентом і Тібром, на бродях Нуміка селитись.
Отже, прийми подарунки, що з давніх скарбів посилає
Цар наш – остачу малу від неситих пожарів троянських.
От – із начиння цього цар Анхіз чинив узливання,
В цьому уборі Пріам всім троянцям своїм незчисленим
Царський суд видавав – його берло святе, і тіара,
І дарданійками виткана шата...»

Іліонеевим словом пойнятий, Латин нерішуче
Лиця свої одвернув, і стоїть, і, потупивши очі,
Мислі трудні обертає в задумі. Не пурпур узорний
Так притягає царя, не Пріама вінець притягає –

Ні! Зупиняється думкою він над царівниним шлюбом,
Він передумує в серці старезного Фавна оракул:
От кого долі веління, з чужинного краю пригнавши,
Зятем судило йому, кого провість укрита — на царство
Наше провадить, по кому потомство лишитися має
Славне і дуже і мужністю круг світовий переможе!
Так він обмислив і мовить, веселий: «Нехай нескоротливі
Зачинам нашим сприяють. Все стане твоїм, Дарданіде!
Ваші дарунки приймаю, і поки Латин на престолі,
Вам недостачі не буде ні в скарбі, ні в землях родючих.
Тож і Еней, коли прагнення має таке до Авзонів,
І признається до нас, і хотів би союз нав'язати,—
Хай прибуває і дружнього зору нехай не страшиться:
Дотик долоні владичної нам запорука спокою.
Так однесіте ж і ви моє слово одвітне цареві:
Маю дочку. Але з мужем із нашого роду єднатись
Їй не велять ні оракул тубільних святинь, ні численні
Знаки небесні. Віщують вони, ніби з краю чужого
Прийдуть зяті, і оселяться в нас, і кровію наші
В небо знесуть імена. На Енея вказує доля —
Так я гадаю і прагну до того чуттям непомильним».

Мовив — і коней у дар з табуна вибирає володар;
Триста їх, білі, ставні, пробували у стайні високій.
Зразу ж до кожного з тевкрів наказує цар відвести їх,
Легкокопитих, прудких, попонами з пурпуру вбраних.
З шиї звисають оздоби у них золоті, намистяні,
Збруя уся золота і червоного золота повід.
Ще й колісницю Енеєві шле і до неї упряжних
Пару, небесної крові, що з ніздрів огонь видихають
(Хитра Цірцея, розказують, викрала батькових коней,
І кобилицю знайшла, і породу нову утворила).
Щедрими тими дарами і словом Латиним горді,

Верхи вертають енейці у табір і мир провіщають.
От уже з Аргів, із Інаха селищ грізна поверталась
Подруга батька богів, повітряним несена током,
І кораблі дарданійців, і радість Енея в етері
Здалеку ще, від Пахіну Сікульського раптом уздріла.
Видко: зростають дахи, суходолу довірилися люди
І покидають човни, і стала, пронизана смутком,
І, головою струснувши, таким озивається словом:
«Горе! Ненависне плем'я і нам, нашій долі ворожа
Доле фрігійська! О, чом не лягли ви в Сігейському полі?
Бранцями чом не потрапили в бран? І, вогнем спалахнувши,
Троя чому не збулася людей? Через кров і пожари
Путь відшукали вони. Я бачу, Юнонина сила
Вже надломилась і гнівом самим вдовольнятися має.
Тож у ненависті згубній сама я наважилась гнати
Тройських вигнанців і в морі великому їх долягала:
Сили небес і морів змарнувалися всі на троянцях.
Чим мені Сцілла, Сірти і Харібда чим неосяжна
Стали в пригоді? Край любого Тібру мого осідають
І не страшаться ні хвиль, ні мене!.. Та же Марсові можна
Знищити плем'я лапітів могутнє? І сам Громокидач
Мусив старий Калідон на поталу Діані віддати!
Чим же злочинніший був Калідон і лапітів сваволя?..
Я ж, Юпітера вірне подружжя, усе перебравши,
Що у спромозі було, і на хитрощі різні удавшись,
Я від Енея поразки зазнала! Що ж діяти мушу?
Сила моя замала – чи вагатимусь інших молити?
Неба мені не з'єднати – піду до підземної паші!
Хай від латинського берла не зможу його відігнати
І чужинецький стоїть Лавінії шлюб непорушно –
Стане ще в мене снаги затримати роковану дію,
Стане снаги погубити народи в обох можновладців.
Хай же на втратах нелічених тесть поєднається з зятем!

Рутульська кров, різанина троянців – твій посаг, царівно!
Свахою буде у тебе Беллона!.. Не тільки Гекуба,
Взнай, смолоскипом вагітна була і пожар породила –
Тим же Парідом, пожежею син народився Венерин.
Знов смолоскипи весільні – Пергамова смерть і загибель!»

Видавши речі такі, на землю, грізна, упадає
І з попідземної тьми, із селища Дір невимовних
Кличе Алектю жакливу, якій різанина кривава,
Гнів, та злочинство, та чорна підступність одні до вподоби.
Сам її батько ненавидить смертно, ненавидять сестри;
Тартару жах найлютіший – як міняться очі у неї,
Скільки убійчих личин, скільки чаду чорніє виткого!
Словом отруйним її так Юнона грізна намовляє:
«Труд особливий мені ти, Ніччю породжена діво,
Службу мені докажи особливу. Хай честь не схитнеться
Наша, нехай Енеади Латина-царя не обійдуть
Шлюбом лукавим і в руки не візьмуть земель італійських!
Ти односердних братів у борню міжусобну втягаєш,
Люблячі сім'ї руйнуєш ненавистю. Ти різанину,
Ти смолоскипи несеш похоронні. Тисячу назов,
Тисячу засобів лиха у тебе! Струсни ж своє серце,
Зладжений мир розірви і зваду посій нечестиву –
Зброї нехай вимагає, за зброю хапається молодь!»
І, визіваючи чорну трутизну горгони, Алектю
Спершу у Лацій, до царських дахів у твердинях Лавренту
Мчить і сідає, страшна, на Амадинім тихім порозі, –
Мати ж цариця, приходом троянців і Турновим шлюбом
Занепокоєна, гнів і скорботу ледь-ледь тамувала.
Їй нестерпна одну з темно-синього волоса зміюку
Кинула і в пересерді на грудях укрила таємно –
Щоб знавісніла Амата і дім збаламутила царський.
Зміюка, забравшись легко під шату, на точені перса,

В'ється нечутно і виглядом зводить оманним царицю,
 Наміри їй підкидаючи злісні. На шиї зависла,
 Мов ланцюжок золотий; далі стрічкою в кучері темні
 Їй заплелася і знов усе тіло живе вповиває.
 Поки що перша зараза, отрутою влившись рідкою,
 Зверхні проймає чуття і жаром у кості вступає;
 Поки ще ціле єство не взялося могутнім пожаром –
 Стиха, як матері гоже, говорить до мужа Амата,
 Плачеться гірко на долю дівочу, на шлюб із чужинцем:
 «З тевкром-вигнанцем ти й справді надумав дочку пошлюбити,
 Батьку? Невже ні Лавінії ти, ні себе не жалієш?
 Матері як не шкодуєш, що з першим сприятливим вітром
 Радість її забере грабівник, мовби здобич за море?
 Таж і фрігійський пастух чи не так одурив Лакедемон,
 Як до троянського замку Гелену помчав за собою?..
 Де обітніці твої? Де колишня про рідних турбота?
 Де стільки раз однокровному Турнові тиснені руки?
 Як же і справді латинам чужинного зятя потрібно
 (Так ухвалив ти, і Фавнова воля того вимагає),
 Кожну країну, що нашому берлу іще не кориться,
 Я б уважала чужою (і божеський вирок – не проти).
 Тож як захочеш у Турна його родоводу питати,
 Інаха знайдеш, Акрізія і чужоземні Мікени».

Тут роздивилась, що марно царя випробовує словом
 (Твердо стоїть його думка!), а чорна трутизна тим часом
 Нутрощі їй побиває, по тілу всьому розійшовшись, –
 І, нещаслива, привиддям лихим упосліджена й гнана,
 Мечеться в дикій нестямі вона по великому місту.
 Дзиґа немов, під ударом міцним і вертка, і летюча,
 Як по великому кругу в порожньому атрії діти
 В захваті гонять її (запущена з ремню, кружає
 Забавка та кривиною, а натовп дитячий над нею,

Не розуміючи, став і на кружално з буксу дивує,
І надає йому духу бичами), – так само й цариця
Кружить – і мчить із палацу до сел, поміж люд войовничий.
Мало того: у діброви, нестямність удавши вакхічну,
Більший замисливши гріх, опанована гіршим безумством;
Лине – і власну дочку у дрімучім ізворі ховає,
Щоб нареченої тевкрам не стало і шлюб затримбвся;
Ще й у тремтінні голосить: «Евое! Ти, Вакху, єдиний
Дівчини годен – для тебе знесе вона тирс оповитий,
Піде в танку круговім і коси розвіє для тебе!»
Погласка рине, і всі матері, що їх Фурії палять
Тим же безумством, за нею біжать до нової домівки.
Кинуто давні господи; на вітер розвіяно коси.
Інші тремтячим виттям виповняють простори етерні.
Спис, оповитий лозою, тримають, одягнені в хутра,
І поміж ними Амата розпалену сосну тримає,
Буйна, безтямна, і Турну з дочкою веде «гіменея»,
Вкола поводячи зором кривавим. І в нападі раптом
Зойкає дико: «Ійо, матері уважайте латинські!
Якщо зостався до мене в побожному серці де-небудь
Жаль і моє розворушення матірне вас переймає,
Порозпускайте волосся і оргію правте зо мною».

Так по лісах непрохожих, по диких пустелях звірячих
Гонить царицю Алекто всесильного Вакха бодцями.
Далі, побачивши, що навіженство роздмухано досить,
Царську ж господу і рішення давні поставлено сторцом, –
Лине на темнім крилі, не смертельна, до мурів далеких
Смілого рутула, в город, що, кажуть, його осадила
Славна Даная колись для підданців своїх акрізійських,
Буряним Нотом пририта. Ардея – місто те звали
Наші діди, і тепер іще Ардея – чути наймення,
Хоч без останку минулася слава... Там, поночі, в замку

Турн супокою солодкого вже половини доходив.
Диким обличчям тоді і жахливою статтю Алектю
Враз відміняється, образ на себе приймає старечий:
Зморшками густо чоло поорала, волосся скрутила
Сиве і в зачіску галузь оливи встромила зелену.
Схожа на Калібю стала, жрекиню Юнонину давню,
І, юнакові на очі з'явившись, так промовляла:
«Турне, чи ж будеш терпіти, що марно пішла твоя праця,
Що твоє берло і край переходять до зайшого люду?
Цар одмовляє і шлюбю тобі, і здобутого кров'ю
Посагу? Глянь, закликає стороннього вже спадкоємця?
Йди ж і, осміяний, знов оддавайся тяжким небезпекам!
Йди ж і тірренців прискромлюй, спокуєм латинян укривши!..
Все це сказати тобі, що під кровом погідної ночі
Солодко спиш, очевисто Юнона сама доручила.
Тож уставай і, веселий, кажи, нехай зброїться молодь,
Хай виступає із брам; все – фрігійських вождів, що посіли
Тіброві гирла, суда їх мальовані кинь на загладу!
Так тобі воля небесна наказує. Цар же латинський,
Як не захоче додержати слова, на шлюб твій приставши,
Хай-но на ділі зазнає, що Турнова важить правиця!»

Глумом на те гордовитий юнак одмовляє жрекині,
Каже їй: «Ні! Що вигнанці пристали до Тібрових гирел,
Звістка про те не минула, як думаєш ти, мого слуху.
Зайвого ж страху мені не вигадуй: Юнона-цариця
Нас не покинула...
Тільки що старість, безсила від літ і до правди нечула,
Марно тебе виповняє турботою, мати! І в справі
Царській, воєнній поймає, пророчице, острахом марним!
Діло твоє доглядати святині та постаті чесні.
Війни лиши воякам: їм належить про те турбуватись».

Серцем від тих гордовитих речей розпалилась Алектю.
Дуже тремтіння по тілу юнацькому враз перебігло,
Очі змінилися: стільки гадок засичало в богині,
Стільки з'явилося жаху в обличчі! Коли ж він надумавсь
Щось одказати — очима блиснувши, його відштовхнула
Лютя ерінія (двоє гадюк з голови піднялося,
Бич пролунав!) і відмовила так йому з уст навіжених:
«Я... негодяща від старості, я — нечутлива на правду?
Я серед царської зброї даремним турбуюся страхом?
Глянь: я приходжу з оселі жажливих сестер попідземних,
Війни і згубу тримаю в руках...»
Так проказавши, метнула вогнем на царя і димучий
Світоч йому смоляний під розпалені груди всадила;
Жах невимовний зламав йому сон, і потом холодним
Він обливається весь аж до самої кістки живої;
Зброї береться, безтямний, меча біля ліжка шукає.
Пристрасть у нього до криці, жадоба війни нечестива;
Лють покриває усе. Так із лускотом дужим багаття
Часто горить, коли кинуту хмизу під на́чиння мідне;
Так на вогні закипає вода: ізсередини глухо
Клекіт зринає, затишений ключ вибивається вгору,
З шумом збігає о́кріп, тільки пара встає непроглядна.
Згоду порушує Турн. Перед чільним вояцтвом докори
Кидає він на Латина і зброю велить готувати,
Щоб боронити Італію, ворога вигнавши звідти:
Досить його одного, щоб Латина й троян побороти.
Ледве промовив і щедрі всевишнім одбув обітніці —
Рутули наперебій поспішають до бою, бадьорі:
Тих притягає до Турна урода його незрівнянна,
Цих — його царствений рід, а тих — войовниче завзяття.
Поки юнацтво гартує серця у звитягу незламну,
Фурія хутко на крилах стігійських летить до троянців.

Повна підступства нового, на березі оком спинилась,
 Де прекрасний Іул звірину заганяв у тенета.
 Тут небувалим хижацтвом Коцітянка псів наділяє;
 Запахом дивним і добре знайомим їм ніздрі дратує,
 Щоб за оленем гнали вони. З того й зав'язалась
 Перша пригода, що мирних селян спонукала до бою.
 Олень там був – розсохатії роги, на вроду одмітний.
 Тіррові діти колись, відлучивши від матері змалку,
 Дома його згодували (а Тіпп, їх батько, худобу
 Царську глядів і сторожу доручену мав над ланами).
 Любого звіра того найщиріше плекала сестра їх
 Сільвія. Роги йому у гірлянди здобила квітчасті
 І, розчесавши дбайливо, в потоках прозорих купала.
 Завжди слухняний, до рук і до столу хазяйського звикши,
 Він походжав у гаю і знов до порогів знайомих,
 Навіть і пізно вночі, без принуки назад повертався.
 От як блукав він, на нього й напали Іула-мисливця
 Пси роздратовані; він, течією по річці пропливши,
 На узбережжі зеленому спеку хотів переждати,
 Як, розпалившись вкрай жадобою слави, Асканій
 Стрелив із лука кривого остистою в нього стрілою.
 Божеська міць підтримала правицю хлоп'ячу – і гостра
 З посвистом дужим крізь черево наскрізь пройшла
 комишина.

Тяжко поранений звір до знайомого даху втікає,
 До загороди своєї, скривавлений, жалобним зойком
 Він оборони благає – і скаргу ту чути довкола.
 Сільвія тут щонайперше, у горі руками сплеснувши,
 Криком на поміч суворих селян звідусюди збирає.
 Понад сподіванку хутко (бо Фурія скрізь побувала)
 Сходяться люди – один при ломаці з загостреним вістряем,
 Той з дубчаком узлуватим: що перше потрапило в руки,
 Те їм і стало за зброю. А Тіпп накликає до люду:

Він окоренок дубовий клинками колов на ту пору —
Кинувши працю, сокиру вхопив і лютує найдужче.

Люта ж богиня тим часом, діждавшися слухної хвилі,
Сходить на шпиль крутодахої стайні і звідти, з острішку,
Гасло пастушого збору дає переливчатим рогом;
Голос напружує, Тартара голос, — здригнулися раптом
Хачі залених гаїв і днедавні бори застогнали.

Чує той голос Гекатине озеро, чує сірчаний
Нар — біловодий потік! — ба навіть Веліну джерела,
І матері, затремтівши, до серця дітей притискають.
І, поспішаючи враз на гасло, на клич невpokійний
Дивного рогу, зусюди збігається, зброю вхопивши,
Люд роздратований. І дарданійське юнацтво виходить
На допомогу стрільцеві з одчинених брам таборових.
Струнко шикуються лави: уже не сільська колотнеча
В'яжеться; вже не кілками, не дрюччям орудує натовп,
Ні, вже двосічним залізом воюють, і поле широке
Голими страх наганяє мечами; вже панцирі грають
В сонячнім сяйві і відблиском б'ють попід хмару гарячим.

Так, коли вітер устане, запіняться води злегенька;
Потім дедалі підноситься море і хвилю здійсмає
Вище — і от уже збурено все від безодень до неба.
Тут од дзвінкої стріли перед натиском першим загинув
Юний Альмон, що між Тірра синів був літами найстарший.

Рана у вогкій гортані розкрилась, і голоса стежку
Кров'ю йому залила, і життя молоде одібрала.
Впало ще й інших багато мужів, і Галез поміж ними,
Що посередником миру з'явитися хтів, найчесніший
І найбагатший землею з усіх тогочасних авзонів:

П'ять овечих отар і рогатого скоту не менше
Мав і родючі лани обертав лемішами.

Поки той бій серед поля кипить, без побід і поразки,
Діра, свою доконавши обіцянку (першу незгоду

Кров'ю поллявши і втрати болючі в бою спричинивши),
Кидає край гесперійський і, злинувши в небо просторе,
Так у гордині своїй, переможна, говорить Юноні:
«Чей уже свара на втіху тобі завершилася боєм?
Хай-но союзу тепер, хай братерства тепер пошукають,
Як окропила я кров'ю, авзонською кров'ю – тевкрів!
Дещо додам залюбки, якщо волі твоєї догоджу я.
Всюди посію чутки, і сусідні міста скаламучу,
І божевільною спрагою вбивства серця переповню...
Хай відусюди на поміч ідуть. Бризну кров'ю по нивах».
І відмовляє Юнона: «Доволі страхань та ошуки!
Приводи є для війни, уже діло до зброї доходить...
Меч, випадково здобутий, новою окропиться кров'ю...
Ось які мають угоди та шлюбів тепер святкувати
Цар староденний Латин та Венерина парость прекрасна!..
А що ти надто свобідно по світу наземному ходиш –
Не полюбляє того наш батько і цар Олімпійський.
Йди з цього краю! Коли ж і зосталося що доробити,
Я і сама дороблю!» З цим урвалася мова богині.
Знов підіймає Алектю обтяжені зміями крила
І, залишаючи небо, до чорного лине Коціту.
Є в осереддях Італії поміж узгір'їв високих
Місце одно славнозвісне і в нас, і по інших країнах –
Зветься долина Амсанкту. Гаї нависають над нею
Справа і зліва і всю затіняють, а низом між ними
Б'ється об скелі, вирує і лине потік рокітливий.
Там найжахливіші нори, віддушини Діта грізнуго
Зяють усюди, і чорний провал Ахеронту являє
Пашу підземного царства. В тих ямах ерінія шезла,
Землю й етер від огидної статі звільнивши своєї.

Тої ж хвилини цариця Сатурнія край покладає
Першому бою. Весь лік пастухів войовничий – у гóрод
Просто від січі спішить і забитих несе перед себе –

Хлопця Альмона і тяжко спотворену постать Галеза.
Кличуть усі до богів і всі закликають Латина:
Турн поміж ними, і те осереддя огню та злочинства
Жахом сповняє. Вважаймо: до трону наближено тевкрів,
Фрігія нам як своя, а Турна женуть од порога.
Ось ті, що їх матері, переможені Ваххом у пуцах,
Водять танки кругові (бо велика в їх воля Амати!),
Сходяться теж звідусіль і наглять до оружного бою.
Люд вимагає війни нечестивої проти ухвали
Божеських сил, проти знаків пророчих і доброї волі.
Натовпом з криками всі палац обступили Латинів.
Він же спирається їм, як у морі бескет непорушний, –
Мовби у морі бескет, що під гуркотом бурі грізнної,
Хоч і нестерпно круг його голосить бурун несвітенний,
Твердо стоїть, – і каміння надводне, і піною вкриті
Рифи гудуть, і водорості марно до скель припадають.
Та як найменшої сили немає йому вгамувати
Волю сліпу і Юнонина міць виринає в подіях –
То, надаремно закликавши небо, зневірився владар.
Мовить: «О горе! Нас доля зламала і бурями мече!..
Кров'ю злочинною вам доведеться свій гріх, бідолашні,
Тяжко покутувати. Ти ж... ти найтяжчої кари зазнаєш,
Турне, і марно богів заклинатимеш в пізніх моліннях.
Я ж на спочинок одходжу, і пристань мене дожидає,
Я тільки щасної смерті не матиму». Мовчки, без слова
Він у господі замкнувся і кинув повіддя державні.
Звичай у Лації був гесперійському. Потім держався
Він у албанських містах. А нині шанована світом
Римська держава пильнує його, коли треба почати
Марсову справу: чи то боротьбу накидаємо готам,
Чи на гірканів підносимо зброю, чи в Індію східну
Тиснемось, чи прапори відбираємо в партян колишні...
Є в нас двойчаті Ворота Війни (так їх люд іменує),

Марсовим жахом усвячені та пошановані здавна,
 Засувів сто мідяних та заліза міць нездоланна
 Їх замикають, і Янус, їх сторож, не сходить з порога.
 От як усталиться воля батьків на війну вирушати,
 То, на габінський взірець підперезаний, у квіринальській
 Трабеї, їх на завісах гучних обертаючи, консул
 Сам повідає війну. Його клич перехоплює молодь,
 І міднодзвонні роги вторують йому суголосно.
 Засобом тим сповістити війну Енеадам і брами
 Навстіж відкрити – і нині царя намовляють латинці,
 Але володар не хоче діткнутись замків, обов'язку
 Брати сумного на себе не хоче – тримається обіч.
 З неба злетівши тоді, цариця богів нерухомі
 Двері рукою подвигла, довкола крюка повернувши, –
 І роззявляються (воля Сатурнії) ковані брами.

Полуменіє Авзонія, край незворушено-мирний.
 Той поривається пішки звитяжить, той хоче комонно
 І, запорошений весь, виступає, всі рвуться до зброї:
 Ті заокруглі щити і ратища чистять блискучі,
 Салом мастьють і беруть на брусок топірці бойовії;
 Любо їм стяг підіймати і слухати сурем ячанья.
 П'ять уже міст показніших поставили кузні і зброю
 Знову кувать заходились: Тібур гордовитий, Атїна,
 Ардея, і Крустумери, і мурами красні Антемни.
 Тут укриття шоломенне кують, там з лози виплітають
 Форми опуклих щитів, а там брязкотливі кольчуги
 Або поножі гладкі виливають із срібла плавкого.
 Серп і леміш не в пошані тепер, і до рала щезає
 Давня любов, лише батьківський меч скрізь гартується
 в горнах.
 Гаслом лунає ріжок. Знак війни, уже тессера ходить.
 Той із домівки з шоломом спішить; той – натомлені коні

Тягне в упряжку; той щит ухопив, і золочений панцир
Ладить до бою, і стан підперезує вірним залізом.
Музи, тепер відчиніть Гелікони і голос подайте,
Що за царі на війну поставали, і що то за шики
Вийшли у поле, і з ким на чолі. І якими бійцями
Край італійський тоді процвітав. І як запалав він.
Ви пам'ятаєте все і все нагадати спроможні,
Нас же, богині, відгомін кволий лише досягає.

Першим виходить у бій від тірренського берега дикий
Богозневажник Мезенцій і люду озброює лави.
З ним вирушає і Лавз, його син, із яким порівнятись
Жоден з юнацтва не міг, крім Лаврентського Турна, красою.
Лавз той, стрілець на звірів і на коні ловець не останній,
З міста привів Агіллінського тисячу добрих завзятців,
Що надаремне за ним зголосились... був іншого годен
Він панотця, не Мезенція батьком йому б узивати!
Далі свій віз бойовий і коней баских, переможних
По луговинах розложистих красного син Геркулеса
Красень веде Авентін — і батьківським знаком у нього
Щит приоздоблено: сотнею змій заklubочена гідра.
В лісі, на спадах гори Авентійської Рея-жрекиня
Потай його у широко-осяйні світи породила,
Смертна, з'єднавшись з богом, коли, Геріона забивши,
Дужий Тірінта-герой до лаврентського лану добувся
І у Тірренській ріці обкупав биків гіберійських.
Зброю металъну несуть його люди; ножами кривими,
І палашами вони, і сабельською пікою б'ються.
Піший за ними іде він, і лев'яча шкура на спині,
І голова йому гривовою вкрита кудлатою; зуби
Шкіряться страшно. Таким він заходить до царського двору,
Жах наганяючи, батьків убір розкуйовдивши дико.
Далі близнята-брати залишають мури тібуртійські

(Місто по імені брата Тібурта ту назву дістало),
Бистрий Катілл і Карант, аргівське юнацтво – обидва
В першому ряді стають, там, де стріл найрясніше літає.
Нібито двоє небонароджених з плаю гірського
Сходить центаврів, Гомолу і Отрій, снігами укриті,
В бігові геть залишаючи: ліс перед ними дрімучий
Вмить розступається, а низькорослі кущі вилягають.

Не залишився в господі і міста Пренести осадчий,
Цар, від Вулкана народжений серед ланів і худоби
І, як гадали тоді, біля вогнища знайдений, – Цекул.
Густо загони сільські на битву його супроводять –
Ті, що в Пренесті високої, і ті, що на землях Юнони
В Габілах чесних, і ті, що на росяних Герніки скалах
І над холодним живуть Анієном; і ті, що годує
Гойна Анагнія та Амазен плодовитий. І зброя
В них неоднакова. Щит, колісниця – незнані: частина
Кидає оливо синє із праці; частина – по парі
Ратищ держить у руках. Шапками із вовчого хутра
Голови вкрито червоними. Ліва нога залишає
Босі сліди, а на правій – убоге взуття із сириці.

От і Мессап, конеборця завзятий, Нептунів нащадок,
Що ні вогнем, ні залізом незмога його подолати.
Мирних людей і від зброї давно відзвичаєні лави
Кличе до бою і меч блискавичний з піхів витягає.
З ним фесценінські полки, з ним екви-фаліски, а далі
Ті, що Саракти шпилі посідають, і луки Флавійські,
І понад озером гори Ціменські, і гай у Капені.
Рівно, на лави розбившись, йдуть і царя величають.
Лебеді так сніжно-білі у хмарі, легкій та прозорій,
З лук повертаючись, шиї витягають – дзвінкоголосу
Пісню співають, – і відгомін шле їм ріка і далекі

Азії плеса та гожі пастовники.

Міг би подумати інший, побачивши лави численні,
Що то не збройні ідуть, але з моря глибин налетівши,
Тиснуться хмари птахів і кричать, укриваючи берег.

От і сабінської давньої крові нащадок великий
Військо численне веде, сам до війська потугою рівний,
Клавз, що від нього в латинській землі народилися потім
Клавдії – триба і рід (як сабіняни в нас оселились).

З ним многолюдний загін амітернів і давні квірити,
З ним еретійці і людність оливного краю Мутуски –
Ті, що Номент заселяють і села Веліну рожеві,

Ті, що на Тетрика скелях жажливих і в горах Северу,
В Каспері, Форулах і над Гімеллом-струмком проживають,

Ті, що із Тібру і Фарбару п'ють, і ті, що холодна
Нурсія шле. Тут гортинські бійці і племена латинські,
Що, лиховісна найменням, надвоє Аллія ділить.

Стільки в лібійському мarmorі збурених хвиль наростає
В пору, коли Оріон у зимовому морі заходить;

Стільки на літньому сонці пшеничного колосу спіє
Над узбережжями Герму, у Лікії, жовтій ланами.

Дзвонять щити, і тупотом ніг дуднять суходоли.

Слідом за ними Галез, Агамемнона родич і Трої

Ворог завзятий, жене колісниці і Турнові поміч

З тисячі різних народів приводить – із тих, що славетний

Винами Массік мотикою б'ють, і з тих, що послали

З міста Аврунка батьки, і тих, що з надмор сицилійських

Тягнуть, і тих, що покинули Кали, і тих, що з Вольтурна

Та від Сатікула йдуть – і навіть загони суворі

Осків далеких. Закривлений дрот до метання – звичайна

Зброя у них, і тримають її на рухливому ремні,

Щит у лівиці і меч – коли прийдеться битись рукопаш.

Без похвали віршової і ти не відійдеш од мене,
Ебале, що породив тебе Телон і (мовить подання)
Німфа Себетіда. Телон старий царював на Капреї
Над племеном телебоїв. Та син, невдоволений троном
Батька старого, скорив своїй юній натурі, крім того,
Плем'я Саррасти, і рівняви, зрошені Сарном, і людність,
Що під рукою тримає і Руфра, і поле Калемни,
І племена, що в Абеллі живуть у садах яблуневих.
Палиці тямлять вони на подобу тевтонів метати;
Корок обдертий з дерев править їм за шоломи вояцькі,
Бронзові пелти в руках і блискучі мечі із мосянжу.
Нурзи з гірських верховин і тебе у похід відрядили,
Славний Уфенте, ти скрізь у пригодах кривавих щасливий;
Люд твій з усіх найстрашніший – ловець, при звичаєний бити
Звіра у пущі, і ратай, на ґрунті найгіршому вправний,
Ходить, озброєний, він облогами, здобичництвом тішить
Вдачу завзяту і має звичай награбованим жити.
Навіть найбільший із роду Маррувіїв жрець прибуває
З гілкою понад шоломом, оливою щастя убраний.
З волі Архіппа-царя, Умброн, умілістю знаний,
Що на породу гадючу, на дихання гідри отруйне
Сон намовляти умів і закляттям, і рухом чаклунським.
Лють погамовував він, він гоїв укуси смертельні,
Але не зміг врятувати себе від дарданського списа,
Мудрий, і рани йому не загоїла міць живодайна,
Ні в полонинах Марсійських дбайливо назбирані зела.
Гай над тобою Ангїтський, і Фунціна глиб кришталева,
І найясніші озера тужили.

Їхав на бій і царя Іпполіта нащадок достойний
Вірбій (Аріція-мати на подвиг його готувала),
Він під покровом Егерії зріс понад берегом вогким,
Де милосердна була і багата святиня Діани.

Кажуть, немов Іпполіт, коли жертвою впав ошуканства
Мачухи, і сліпоту відпокутував батьківську — кров'ю
(Як розірвали його перелякані коні), і в зорях,
У світосайних етеру просторищах мав оселитись, —
Знов оживили його Діани любов і чарівні
Зела Пеонові. Батько владуший тоді прогнівився,
Що від підземної тьми на світ сонця вертаються люди,
І лікувальника мудрого, Фебову кров найдорожчу
Сам громоносним перуном до хвилі стігійської скинув.
Та в потаємних гаях Іпполіта свого врятувала
Трівія добра, Егерії-німфі його доручила,
І в італійських дібровах, не бачений людом, самотній,
Вік доживав він, і Вірбій — найменням одміненим звався.
Звідси при храмах Діани і в пушах її заборона
Дзвінкокопитих держати: колись вони з кручі страшної
Вергли у діл юнака, дивогляду морського злякавшись;
Втім його син не страшиться, і коней палких об'їжджає
Серед розлогих полів, і в бій виїздить на колесах.
Поміж найперших і Турн обертається, вродою славен,
Зброєю міниться, вищий ген геть від усіх головою.
Грива потрійна шолом оздобляє: вгорі на шоломі —
Люта Химера, і полум'я з пащі вона видихає.
Тим вона більше тремтить і вогнем лиховісним ярує,
Чим розгоряється більше, чим дужче кривавиться січа,
А на дзвінкому щиті вирізьбляється в золоті Іо,
Зносячи роги, телиця уже і вже шерстю покрита
(Славний утвір!): доглядає нещасної Аргус, і батько
Там проливає потік із урни різьбленої — Інах.
Хмарою піші за ним виступають, і скрізь щитоносні
Ратники густо ідуть по ланах; там юнацтво аргівське,
Там і аврунцькі загони, і рутули, й давні сіканці,
І розмаїті щитами лабіки, і юрми сакранські;
Ті, що в твоїх, Тіберіне, лугах, і ті, що, Нуміку,

Твій благодатний розорюють берег, і ті, що скородять
Рутульське згір'я та пасма Цірцейські, де владно Юпітер
В полі царює, і квітне Феронія гаєм зеленим –
Де залягає болотяна Сатура, і в низькодолах
Ложем пробився холодний Уфент, допливаючи в море.

І наостанку підходить Камілла із племені вольських,
Кінницький ряд ведучи, товариство, осяяне міддю.
Рук, войовниця одважна, вона не привчала ніколи
До веретен і куделі Мінервиних... діва сувора –
Кров її надить, їй любо вітри випереджують гоном.
Чи над пашнею б вона, над невижатим полем помчала,
Колосу ніжно-зернистого бігом прудким не стоптала б;
Чи по розбурханих плесах морських, по розгойданих водах
Бистру окреслила путь, в білім шумі ноги не змочила б.
В захваті з хат і з полів позбиралася молодь латинська,
І матері з дивуванням зорять, як вона виступає.
Схоплює все зачароване око: як царська оздоба
Пурпуром криє обточені плечі, і як у волоссі фібула
Їй золота заплелася, і як вона зносить
Вгору сайдак і вповитого миртом списа поконеччя.

Книга восьма

Тільки-но Турн корогвою із замку Лаврентського гасло
Кинув до бою і зойком хрипливим роги обізвались,
Тільки на клич той збудилися раті і коні заграли –
Всі стрепенули душею і Лацій кругом схвилювався,
Заприсягаючись до боротьби. Закипає завзяттям
Юність зухвала. Уфент і Мессап, із царів найчільніші,
З богозневажним Мезенцієм – з міст і околиці – тягнуть
Всіх до війська, і ратаїв навіть з ланів забирають,
Венула шлють із посольством у землі царя Діомеда,
Щоб допомогу дістав і все розповів: що троянці
В Лації вже осідають, а з ними Еней – і привіз він
Давньої Трої пенатів і берла собі вимагає
З присуду Долі самої – і безліч людей приєдналось
До дарданійців, і славою їх переповнився Лацій.
Що ж має вийти з почину такого і чим закінчити
Може Еней, коли щастя сприятиме, – все те ясніше,
Аніж Латинові з Турном, йому, Діомедові, видно.

Так метушилися в землях латинських. І, знаючи все те,
Лаомедонтський герой, у напливі темнім турботи,
Бистрою думкою всюди літає і труднощі різні
Пильно розважує, все обертаючи розумом дужим.
Так, розплескавшись на пуверхні плинній, у посуді міднім,
Сонячне світло чи місяця круг світосяйний, блукають
Всюди по стінах, а там, підіймаючись вище і вище,
На виліпній зупиняються стелі і блищами грають.
Ніч розлягалась, і скрізь на землі все живе поинялося
Сном заспокійливим – птаство летюче і звір земнородний,
Як на холодному березі, просто під кровом небесним
Батько Еней опочив і, турбуючи серце війною,

Пізно у спокій запався і сну доручив своє тіло.
 Бог тих земель Тіберін, з тополевих наметів, похилий,
 Тут перед ним із прекрасного плеса з'явився на очі
 (Тіло йому прикрашав голубим укривалом найтонший
 Льон, а волосся було очеретом густим оповите).
 І проказав до Енея, виймаючи з серця скорботу:

«Паросте божого роду, що місто троянське привозиш
 З пащі ворожої і не смертельний Пергам захищаєш,
 Здавна сподіваний ґрунтом Лавренту і полем латинським!
 Тут тобі, знай, безперечна домівка і вірні пенати.
 І не страшися погроз бойових. Минаються давні
 Божеські гнів і зненависть...

А щоб не думав ти, ніби у марному сні увижаєш
 Все це, — то веприцю знайдеш на березі між деревами
 І біля неї приплоду три повні десятки побачиш —
 Матка лежатиме біла і білі усі поросята.

Місто стоятиме тут, тут кінець бідуванням настане!
 А як минуть три десятки річних оборотів — Асканій
 Город осадить і славне наймення надасть йому Альба.
 Правду звістую тобі... А як тобі вийти звитяжцем
 З чвари, що вже настає, уважай і дізнаєшся, царю:
 Є в стороні цій аркадці (рід свій ведуть від Палланта),
 Що за Евандром-царем та за стягом його подалися,
 Землю собі відшукали і місто поставили в горах
 І Паллантоєм назвали, Палланта шануючи предка.
 Знай, в боротьбі безнастанній вони із народом латинським.
 Приязні з ними шукай, намовляй до братерства і спілки.
 Сам я тебе прямопотною там поведу течією,
 І переможеш веслом ти потік протибіжний. Вставай же,
 Сину богині, і тільки що зорі найперші погаснуть,
 Ти до Юнони звернись молитовно, і гнів, і погрози
 Від молитов злагідніють. А там, перемігши оружно,
 Шану мені віддаси. Довідайся: я, що потоком

Перед тобою пливу і жині поля розтинаю,
Тібрідом звуся і звіку я милий богам несмертельним.
Тут моя справжня господа, і тільки джерела – у горах!»

Мовив, і в плесі широкім на дно поринув боговитий
Водовладика. Сон і ніч залишають Енея.

Він устає і на світло сходове небесного сонця
Зори здіймає і, в пригорщі повно води зачерпнувши,
Як і належить, такі до небес молитви підіймає:

«Німфи, о німфи Лавренту, родовище рік і потоків,
І пошанований в руслі священному Тібріде-батьку,
Легідно стріньте Енея, заступники будьте в напастях!

Де б ти, в яких джерелáх не таївся, з якого б ти ґрунту

Не вибивався, прекрасний, у злигоднях наших зичливий,

Завжди молінням моїм і дарами відзначений будеш

Ти рогоносний поточе, володарю вод гесперійських...

Будь же зо мною, доочно яви віщування ласкаве».

Так він говорить і, вибравши дві поміж суден біреми,

Веслами опоряджає і зброю дає товариству.

Тут несподіване диво з'являється перед очима:

Веприця біла, з приплодом такої ж масті, лежала

В затінку серед дерев, на зеленому березі річки.

В жертву її забиває Еней тобі, мати Юноно.

З нею ж і весь її плід до жертовні святої підводить.

Зразу і Тібрід свою течію, що всю ніч набрякала,

Погамував – подається назад заспокоєна хвиля.

Стелеться рівно прозора гладінь, мовби ставом широким,

Мовби сагою, щоб весла не надто в воді напинались.

Радісний гомін плавців прискорює путь розпочату;

Легко ялиця пливе смоляна. І дивуються води,

І зачудовано дивиться гай на блискучу, незнану

Зброю вояцьку, на судна мальовані в плесах широких.

Помахом весел і ніч, і день виповняють троянці,

Довго колінами кружать річними, то затінком гаю
Криються темним, то в дзеркалі хвиль деревá розтинають.
Сонце уже вогняне до небесних вершин досягало,
Як зауважили мури вони і на скелях твердиню
Між нечисленних дахів – що до неба тепер дорівняла
Римська потуга і що було бідним Евандровим царством.
От вони правлять до берега, прагнуть до міста скоріше.

Сталося так, що аркадський володар в той день урочисто
Жертву приносив на честь Геркулеса і всіх не смертельних.
В гаї було, біля міста. Паллант, його син, і юнацтво
З найвидатніших родин, і вбогий сенат біля нього
Ладан курили, і кров іще тепла кругом парувала.
Бачать нараз: із-за лісу човни випливають високі
Прудко і певно, на веслах легких ідучи безгомінно.
Страхом на вигляд такий перейнявшись, всі повставали,
Учту святу уриваючи. Тільки Паллант супокійно
Стримує зібраних. Зброю вхопив, і назустріч виходить,
І з надбережжя крутого кричить: «Що так гонить, юнацтво,
Вас по незвіданих водах? Куди прямуєте нині?
Хто ви? З якого народу? Війну чи мир несете нам?»
Тут йому з керми високої батько Еней одмовляє,
Мирозвістовну оливи галузку вперед простягнувши:
«Рать Іліону і меч, на латинів скерований, бачиш!
Нам, вигнанцям, вони не дають поміж себе селитись...
Плинемо ж ми до Евандра. Ідіть і скажіте цареві,
Що найчільніші із дарданців помочі в нього прохають».
Вражений славним найменням, Паллант зупинився і потім:
«Хто б ти не був, – одмовляє, – заходь, і з отцем обміркуєш
Справу велику, і гостем до нашого дворища вступиш».
Чемно за руку бере він, правицю героєві тисне.
Плеса річні залишає вояцтво і в гай увіходить.

Дружніми так до царя Еней починає словами:
«Кращий із греків, до кого Фортуна мене посилає
Дружби просити, оливні гілки простягаючи мирно!
Я не боюся, що ти аркадський вождь і данаєць
І на єдиному прикорні з родом Атреевим виріс.
Мужність моя і святе нескорених богів віщування,
Предки, споріднені кров'ю, і слава твоя невмируща
Нас поєднали, і приязні нашій – сприятлива доля.
Дардан, осадчий троянського міста і перший володар, –
Син Атлантиди Електри (так мовлять перекази грецькі!)
Згодом між тевкри прибув – Електра ж ясна народилась
Від небодержця самого, найдужчого в світі Атланта.
Ви од Меркурія родом, а бога Меркурія біла
Майя колись зачала на холодних вершинах Кілленських,
Майю ж, як вірити грекам, Атлант породив, знаменитий
Велет Атлант, що зоряне небо тримає на плечах.
Так від єдиного пня розгалузилось пагоння наше.
От чому я не посольство послав, не на хитрощі вдався,
Щоб роздобути твою допомогу. Ні, сам я до тебе,
Сам прибуваю і царський поріг твій турбую благанням.
Давнове плем'я, що царство тутешнє твоє непокоїть,
Гонить і нас, і як вижене тільки – то що їм пошкодить
Всю Гесперійську країну під власне ярмо загорнути,
Опанувати і горішнє, східне, і долішнє море?
Будь же нам спільником вірним. Таж є у нас щире завзяття,
Груди незламні і є у боях загартована молодь!»

Так промовляє Еней. А цар за устами промовця
Стежив і цілу істоту його оглядав найпильніше.
Коротко мовив потому: «О як, найсильніший із тевкрів,
Любо зустріти тебе і признати! Немовби я чую
Батькові речі і бачу Анхіза великого постать!
Я пам'ятаю: простуючи в царство сестри Гесіони,

Лаомедонтів Пріам, на путі в Саламін многолюдний,
Звідав колись і холодні гірської Аркадії межі,
Цвітом найпершим цвіла мені юність тоді на обличчі;
Як дивував я на витязів тевкрських і як заглядав
Я на Пріама! Та вищий од них, із усіх показніший
Був Анхіз, і серце моє загорілось бажанням
Заговорити до нього, правиці його доторкнувшись.
Я підступив і на мури фенейські провадив героя,
І як прощались, од нього дістав я стріли лікійські
У сайдаку дорогому, і золотом заткану шату,
І дві уздечки коштовні, що й нині вони у Палланта.
Руку, що просите ви на братерство, вам простягаю,
І тільки сонячний промінь, ізнов повернувшись, блисне —
Вас одпущу я, і військом, і статками ставши в пригоді.
Учту тим часом святу (адже ви завітали як друзі),
Ці роковини, що гріх одкладати, відбудьте ласкаво
З нашим народом. Віднині ж до спільницьких свят навикайте!»

Мовив — і тут же велить поставити страву і чаші
Знов на стіл повернути, і сам на муріжчатих лавах
Садить гостей, і від інших опрічно на лев'ячу шкуру
Батька Енея веде, підсуваючи крісло кленове.
Тут і юнацтво, і жрець привіттарний, одно перед одним,
Жарене м'ясо волове несуть, і кошики повнять
Даром Церериним, і найдобрішим Вакхом частують.
Смачно Еней споживає, а з ним і вояцтво троянське
Довгий воловий хребет і жертви святочної потрох.

Та як поживною стравою голод усі вгамували,
Мовить Евандр: «Ці свята урочисті справляєм щороку,
І відбуваємо учти, і жертви приносимо гідні
Не з марновірства дурного, що давніх богів зневажає,
Але тому, що з великого лиха, о гостю троянський,

Нас урятовано: шани належної ми уділяєм.
Спершу на урвище глянь, що над берегом тут нависає.
Як же далеко розкидано скелі! У грузі, в руїнах
Тут велетенське житло — і порохом звалища вкрито.
Знай: тут яскиня була з величезним і чорним отвором.
В ній, неприступній для сонячних світел, жив нелюд потворний
Как — і щоразу новою, допіру пролотою кров'ю
Тут димувала земля, і голови висіли людські
Скрізь над дверима, і бралися тлінням уста помертвілі.
Був той недолюд Вулкановим сином, і боже, чорне
Полум'я він виригав, блукаючи брилою в скелях.
Час порятунку, одначе, і нам наспів пожаданий:
Бог поміж нами з'явився, бог-месник, з усіх найславніший,
Ще й перемогою над Геріоном потрійною гордий.
Гнав тут Алкід свою здобич численну, биків гіберійських,
І чередою усе затопив — і Тібр, і долини...
Как, у зухвальстві нестямнім, бажаючи сповнити міру
Чорного злочину, всі перепробувать підступи підлі,
Четверо кращих биків велетенських зайняв на пастовні,
І на додачу до них — чотирьох телиць показніших.
А щоб ніяких слідів до печери його не лишилось,
То поволік награвоване він за хвосту і, познаки
Всі обернувши, за скелями в затінку з ними укрився.
Марні, здавалося, будуть всі спроби той схов відшукати.
От як уже нагородовану череду далі гонити
Вирішив Амфітріонів нащадок і в путь лаштувався,
Сумно бики заревли на прощання і сповнили риком
Гай надбережний, і в горах те ревище скрізь оддалося, —
Тут і одна із телиць у печері широкій озвалась
І змарнувала всі хитрощі Какові, всі сподівання.
Чорного жовчю в Алкідові раптом тоді закипіли
Біль і зненависть. Він зброю вхопив і з дубцем узлуватим
Кинувся вгору мерщій — на кручу, в повітрі завислу.

Вперше тоді наші очі побачили велетня Кака,
Жахом пойнятого, — як утікав він, од Евру прудкіший,
Щоб у печері сховатись, і страх окриляв йому ноги!
От він замкнувся, зірвав ланцюги і скелю велику,
Що біля входу звисала, умілістю батька прикута,
Скинув додолу і двері на засуви взяв крицевії.
Тут роздратований серцем тірінтець прибіг і оглянув
Замкнений хід до печери — очима повів і зубами
Заскреготав. І трічі отак оглядав стромовиті
Спади гори Авентійської, трічі за скелю приймався,
Щоб на пороги ступити, — і трічі в долину одходив,
Камінь лежав гостроверхий, зусуди стрімчастий і голий,
Мовби великим хребтом прикриваючи гроту, і здавна
За найлюбіше гніздище драпіжному птахові правив.
От за цей камінь — вапняк, що до річки схилявся ліворуч, —
Взявся Алкід, і вправо, у бік протилежний посунув,
І повернув на корінні підземні, і поштовхом потім
Двигнув його, і на поштовх збудилося громом повітря,
Зсунувся берег, і річка назустріч сама подалася.
Враз і печера, і Какова схована досі господа
Навіч одкрились і глибше роззявились надра підземні,
Мовби земля до безодень від дужого струсу розсілась
І показала оселі таємні і царство бліде відчинила,
Мертве, нелюбе богам, і зверху з'явилися отвором
Нори безмежні, і мани у ясності дня затремтіли.
Тут його, хижого нелюда, вмить заскочивши світлом,
В видовбі скель осягнувши, на зойк і благання безжальний,
Зверху Алкід побиває із лука — і жодної зброї
Не зневажаючи, брилами мече і деревом валить.
Той же, не маючи жодної змоги втекти від напасті,
Чорні дими, густі, непроглядні (і згадують страшно!),
З уст викидає і власне житло обволікує тьмою,
Застує погляд і скрізь під склепінням печерним клубочить —

Ніч димоносна, червоні огні і п'їтьму помішавши.
Гніву нового не вдержав Алкід: стрімголов і наосліп
Скочив у яму, де хвилию дим найгустіше стелився
І найчорніша темнута у хмарі густій розливалась.
В темряві тій і вхопив він зухвальця, що марне пожаром
Дихав на нього, – і в узол скрутив, і так стиснув, що очі
Вибігли геть із западин і кров зупинилася в горлі.
Зірвано двері – і зразу ж домівку викрито чорну
Вкрадених з паші биків, і здобич усю нечестиву
Небу показано. Трупа мерзотного взято за ноги,
Кинута в порох, і довго ще всі ми були неспроможні
Від озвірілих очей одірватись, від лиць, і кудлатих,
Шерстю порослих грудей, і паші, що племінь таїла.
З тої пори і впоряджено свято. Нащадки з любов'ю
День цей обходять. Найперше Потіцій-обрядоуоставник,
Потім Пінаріїв рід, Геркулесових храмів доглядач,
В цьому краю спорудили жертovníк, що має Великим
Зватися в нас і бути Великим навік і до краю.
Отже, і ви, товариство, на згадку про подвиги славні
Кучері листом звінчайте і кубки знесіте угору,
Спільного бога призвавши, – і весело з чар узливаймо!» –
Мовив – і скроні собі Геркулесовим деревом умаая,
І поміж кучері листя йому заплелось тополеве.
Кубок священний узяв у правицю. І всі розмістились
Тут за столами і вина на честь Олімпійців пролляли.
Небо тим часом уже обернулось, і вечір наблизивсь.
От виступають жерці, і Потіцій між них найчільніший,
Вдягнені в шкури, як звичай велить, і в руках смолоскипи.
Знов починається учта, і, дар до бенкету найкращий,
Ллється вино, і ставляться блюда важкі на жертovníк.
От уже салії круг олтарів, уквітчавшися рясно
Вітами срібних тополь, збираються всі задля співу –
Тут молоді, там старі, постававши у круг, величають

Міць Геркулеса і вчинки його — як страховища перші,
Змій зловорожої мачухи він подушив у колісці,
Як обернув у руїну міста величаві і дужі —
Трою і давню Ехалію, як за царя Еврістея,
З волі Юнони жорстокої, мусив один доконати
Тисячу подвигів. «Небом породжених, о Нездоланний,
Ти переміг, і Гілея, і Фола, потвору Кресійську
Ти вгамував — і великого лева у горах Немейських.
Перед тобою озера тремтіли Стігійські, і сторож
Орку самого дрижав над кістками у схові підземнім.
Образ жажливий тебе не спиняв: Тіфой велетенський
Страхом тебе не скував, як безсила була приголомшить
Гідра Лернейська, стома головами підвівшись на тебе.
Слався ж, Юпітера сину правдивий, окрасо безсмертних,
І на святі роковини приходить, наш заступниче славний».
Так вони піснею славлять Геракла — і наостанку
Згадують Кака, що полум'ям дихав колись у печері.
Повниться співами гай і луною горби відмовляють.
Потім, відправу богам закінчивши, до муру міського
Йдуть; посередині цар виступав, переможений віком,
Поряд з собою тримаючи сина і батька Енея,
І в розмаїтій розмові минала їм путь недалека.
І зачудованим зором місцевість Еней оглядає.
В захваті він, і про все, що побачить, розпитує пильно,
І про діяння колишніх героїв перекази чує.
Так йому мовить Евандр, осадчий Римського замку:
«Фавни і німфи колись діброви оці заселяли
Разом з людським племеном, що з твердого походило дуба.
Навичок ще і знання не було: ні биків запрягати,
Ні запасатись добром, ані вжиткувати не знали;
Їх деревá годували та бідний набуток мисливський.
Перший Сатурн завітав у ці землі з Олімпів небесних,
Кинувши втрачене царство, від синових стріл врятувавшись;

Він племена нетямущі, що в горах високих блукали,
Звів до сполуки і дав їм закони, і назву намислив
Лацій – бо довго й безпечно у краї тому укривався.
Довго літа золоті під рукою його протривали,
Щедрі літа, і народами він керував тихо-мирно.

Потім століття тьмяніші на цвіт і бридотніші стали,
Запанувала війна і набутків жадоба несита.

Тут авзонійські з'явились загони і плем'я сіканців,
Кілька разів утрачали наймення Сатурнові землі.

Тут і царі появились, і Тібрід між ними могутній,
Що після нього ріку називаємо Тібрід усі ми,
Людність Італії: Альбули давня забулася назва.

Тут і мене, із Аркадії гнаного всюди по морю,
Непереможна Фортуна та Фатуми безповоротні

В сторону цю привели, а з ними і воля нехибна
Матері, німфи Карменти, і присуд святий Аполлона».

Тільки сказав – і виходить вперед, і жертовник великий
Вказує він і ворота, що й нині Карментині зве

Їх римський народ на пошану пророчиці німфи Карменти,
Віщої, що звістувала найперше оракульним співом

Дальшу судьбу Енеадів та славу твердинь Паллантея.

Звідти веде їх до гаю, що потім нарік його Ромул
Захистом, і Луперкальську показує гроту у скелях,

Вовчою звану на честь аркадського Пана Лікея,
І не минає відтак Аргілетського гаю святого,

В свідки його закликає, про Аргову смерть розказавши.

Звідси веде до Тарпеї, на шпиль Капітолія гострий,
Золотом критий тепер, порослий тоді чагарями.

Вже на той час боязке хліборобство його оточало
Жахом побожним: і скелі, і гай навівали тремтіння.

Каже Евандр: «Цей уступ кучерявий і темну діброву
Бог заселяє, який – невідомо... Та вірять аркадці,

Ніби самого Юпітера бачили тут, – і підносив
Чорну егіду в правиці і хмари збирав Громокидач.
Далі – чи бачиш? Двох замків колишніх зруйновані мури:
То збереглося на пам'ятку нам од царів стародавніх, –
Ті-бо міста закладали Сатурн та двообразний Янус:
Це городище – Янікул, а це Сатурнія зветься».

З тими словами вони надійшли до Евандрових дворищ,
Простих і бідних, і бачили скрізь, як на Форумі Римськім
Скот походжав, і рик одбивався у пишних Карінах.
Як же дійшли до господи, промовив Евандр: «Ці пороги
Переступав Геркулес, і халупа вітала героя.
Гостю, учись зневажати розкоші, яви себе гідним
Славного мужа і в наші достатки вступає без погорди!»
Мовив – і вводить ставного Енея під дах невисокий
Хати тісної і там на постелі кладе нехимерній
З листу сухого, ведмедиці шкуру поверх постеливши.

Ніч набігає і чорним крилом обволікує землю.
Мати Венера в той час, надаремним збентежена страхом,
І лаврентійців погрозами, і хвилюванням воєнним,
Так до Вулкана говорить, вступаючи до золочених
Шлюбних покоїв, і пристрасть божественну будить речами:
«Поки Аргівські царі замірялись на замок Пергамський,
Ім приречинний, і падали мури, що мусили впасти, –
Ні допомоги, ні зброї знеможеним я не благала
В серця твого і твого ремесла! Та же я не хотіла
Ні набиватись до тебе, ні труду твого дармувати,
Хоч і незмірно була зобов'язана дітям Пріама
І над Енеєвим горем сльозами не раз обливалась.
Нині ж по волі Юпітера він у землі італійській
Став – і з поклоном до тебе іду, і в потуги твоєї
Зброї для сина, як мати, молю... Таж могла Нереїда,
Мати Мемнона могла сльозами тебе зворушити!

Що за народи зібралися, глянь! Як залізо гартують
В замкнених мурах – мені і дітям моїм на загибель!»
Мовила так і, ніжно обнявши його, забарного,
Снігу білішими пестить руками. А він, спалахнувши
Полум'ям здавна знайомим, відчув, як у серці глибоко
Жар той запався і мlostю пройшов у розслаблені кості.
Так осяйна блискавиця, в оглушливім розкоті грому,
Крізь нагромадження хмар миготливою йде борозною.
Бачить Венера своєї краси та повабності владу
І від Вулкана, коханням окутого, відповідь чує:
«Чом же так здалека ти починаєш, богине? Чому ти
Давньої віри не маєш до мене? Коли твоя воля,
Можна було б і тоді наділити зброєю тевкрів.
Ні Громокидач, ні доля грізна не завадили ж Трої
Десять простояти літ під старечим Пріамовим берлом?
Так і тепер, коли хочеш війни і тверда твоя думка,
Все, що кориться оруді моїй, я тобі обіцяю,
Все, чим елeктрон плавкий і залізо спроможні служити,
Все, що приступне вогню і міхам... Покинь же блага ти,
Владі своїй довіряйся певніше...» І з тими словами
Широко руки розвів для обіймів жагучих, і потім
В тихий і радісний сон поринув на подружньому лоні.

А серед ночі, як темрява стала до краю хилитись,
Сни разганяючи людям, у пору, як жінка робуча,
Що веретеном убогим Мінерви піддержати мусить
Цілу сім'ю, прокидається, ночі урвавши, і миттю
Жар розгрібає в печі і, всіх побудивши служебок,
Каже їм до світа прясти (бо ж треба і дім доховати
У чистоті, і маленьких дітей до ладу допровадить), –
Так і владика вогню працювито у рань світанкову
З ложа м'якого встає, до ковальства свого беручися.
Біля сіканського берега, обіч Ліпари – на морі

Крутоберегий, у скелях димучих, зноситься острів.
В скелях — печера. Печами циклопів роз'їдена, стогне
Грота безмежна, мов нутрощі Етни, і дзвін по ковадлу
В ній одбивається ехом; гартуються в норах глибоких
Руди халібів, і дихають горни огнем невимовним.
Острів той славний — Вулканові дім і Вулканія зветься;
Там і спускається владар огню із високого неба.
У велетенській норі залізо кували циклопи,
І серед них Бронтей, і Стероп, і голий Піракмон.
Роблений ними лежав (і був готовий почасти)
Гострий перун, із тих незчисленних, що батько небесний
Сипле на землю. В частині іще не дороблений був він:
Треба ще граду було три смуги додати і стільки ж
Буйної зливи, три смуги вогню та бурхливого вітру,
Сяєв сліпучих та гуркотів грому нестерпних і жаху;
Треба було домішати і гніву, що полум'ям дише.
Інші летючу легку колісницю для Марса самого
Спішно кували (людей і міста на війну поривати),
Інші егіду страшну, Паллади суворої зброю,
У золочену луску прикрашали одне перед одним.
Гаддя сплітали в клубок, а наспроти серця богині
Голову стяту Горгони та очі верткі прибивали.
«Киньте усе! — тут їм мовить Вулкан. — Відкладіть розпочате,
Іншій, нагальнішій справі віддайтесь, циклопи етнейські,
Треба героєві зброю скувати. От де управа
Сили і досвіду рук, от де нашій умілості проба!
Нумо ж до діла!» На тому й урвав. А вони одностайно
Тут же стають до роботи — на частки її розділяють
Поміж собою, і мідь уже ллється, і золото плине,
І смертоносна у горні широкому топиться криця.
Щит починають великий, що має один протистати
Стрілам туземним. Сім бронзових кіл в один круг величезний
Міцно збивають. Там міхом потужним ловлять повітря

І видимають його. Тут у воду занурюють бронзи
Сплав шиплячий. Гримлять молоти об каміння печерне.
З силою руки вгору вони по черзі підносять
І повертають цупкими кліщами розтоплену масу.

Поки владика лемносський циклопів нагліть на Ліпарі,
В біднім Евандровім домі царя уже будить світанок
І попід стріхами ранішнє жваве пташок щебетання.
З ліжка встає він і, в туніку тіло старе загорнувши,
В'яже тірренські сандалії до підшов ланцюжками;
На черезплечнику вірний тегейський палаш приправляє,
З лівого боку назад одкидаючи барсову шкуру.
Двоє собак сторожів, край порога високого ставши,
Почтом ідуть перед ним, хазяйського кроку пильнують.
Так до Енея в житло потайне вирушає помалу
Славний герой, пам'ятаючи вчора обіцяну поміч.
Чинить те саме і гість, встає і виходить з кімнати;
З ним його вірний Ахат (тамтого Паллант супроводить).
Стрінулись, руки одно одному потисну́ли, сідають
Серед палацу і так поміж себе нав'язують мову. Цар починає:
«Тевкрів провідниче славний, допоки живий ти, нізащо
Я не признаю, що згинули рід і держава троянські.
Поміч же наша, аркадянська, супроти слави твоєї
Надто мізерна. Бо – звідси ми замкнені Тібром-рікою,
Звідти – рутули тиснуть, облогами нам докучають.
Втім я гадаю з тобою звести многолюдні народи,
Царства багаті, – і цей порятунок нежданий несе нам
Щастя химерне... Улюбленцем долі до нас завітав ти!
Тут, недалеко від нас, на скелях заснований давніх
Город стоїть Агілліна, де з правіку плем'я лідійське
Сіло, славетне війною, Етрусські хребти уярмивши.
Довго і рясно процвітана людність потрапила нині
Під самоволю хижацьку і збройну Мезенція-ката.

Чи говорити тобі про тортури нещадні та чорні
Кровопролиття? Хай карою кров упаде на тирана!
Він-бо людей ненависних до трупів прив'язував чорних,
Руки до рук і устами до уст якомога щільніше
(Мука нечувана!), і, сукровицею злитих і трупним
Тліном отруєних, їх у знущанні неситому тратив.
Годі! Не стерпівши глуму, до зброї взялись громадяни,
І хижака, і палаци його облягли Агіллінські,
Б'ють його слуг і мечуть огнем на покрівлі високі.
В тій метушні-різанині утік він, одначе, до міста
Рутулів, друзів своїх, і нині під захистом Турна.
Але обуренням правим Етрурія вся запалала,
Кари цареві, війни невідкладної скрізь вимагають...
Тисячі ті повновладним твоїм доручу я велінням.
Скрізь понад берегом збилися судна, і гомін лунає,
Зносять значки бойові — і тільки гаруспик єдиний
Стримує їх віщуванням. «Ти, цвіте Меонії славний,
Юносте, гідна богів, хоробросте права, що з болем
На ворогів підвелася і в гніві Мезенція бореш, —
Правити вами не можуть царі італійські, — шукайте
Владаря серед чужинців». І, вражені тим віщуванням,
Раті етрусські в сусідніх полях стоять, нерухомі.
Тархон, володар, з посольством мені присилав уже берло
З царським вінцем і всіма дорогими клейнодами влади,
Щоб поміж військо прийшов і державцем я став у Тіррені.
Але моя крижана і літами знесилена старість
Влади боїться і сили не має до подвигу братись.
Сина б до того схилив я, однак сабінянка-мати
До італійського роду його прилучила. Рушай же!
Будь італійцям провідник могутній, — таж ти і літами,
І породінням дорожчий богам і догідніший долі.
Дам на підмогу тобі я надію мою і відраду —
Сина Палланта — нехай під рукою у тебе звикає

До військового життя, до Марсових справ — хай учинки
Спостерігає твої і з юнацтва на тебе дивує.
Кінників двісті йому доручу я добірних аркадських,
Двісті, крім того, дізнайся, перейде тобі від Палланта».

Тільки він те проказав — і мовчки потупили очі
Анхізіад Еней і Ахат, його приятель вірний.

Безліч дум навісних налягло би на серце скорботне,
Якби познакою з неба не втішила їх Цітерея:

Враз несподіваним сяйвом прозорий етер сколихнувся
З громом і дзвоном, і видалось, мовби усе завалилось,

І над руйновищем голос тірренської сурми розлігся.
Дивляться: знов і знов розтинається гуркіт жахливий.

Бачать: у просвіті хмар, там, де смуга ясніє небесна,
Зброя горить і чується брязкіт за кожним ударом.

Всі на той звук остовпіли, і тільки володар троянський
Брязкіт признав, і матері давню згадав обітницю,

І промовляє: «Господарю мій! Не дошукуйся пильно,
Що означає це диво. То поклик до мене. З Олімпу

Мати-богиня колись обіцяла нам знаком явити,
Що зачалася війна, і Вулканова зброя готова

На допомогу в бою...
Скільки ж кривавих віднині боїв випадає лаврентцям!

Кари які чигають, о Турне, на тебе!.. І скільки
Мужніх героїв, мечів і шоломів ти маєш котити,

Тібриде-батьку! Що ж, надьтесь на кров, розривайте угоди...»

Мовивши так, він підводиться раптом з високого крісла
І Геркулесовим полум'ям будить жертовню заснулу,

І до вчорашнього лару, до вбогих пенатів іде він
З радісним серцем — де в жертву добірних телят забиває

Древній володар Евандр і вояцтво за ним дарданійське.
Потім до суден рушає, одвідує славне братерство

І серед них одбирає усіх найодважніших серцем,
Щоб повести за собою: всі інші нехай вирушають
Вниз по воді і не знають зусиль, пливучи з течією,
Щоб повідомити Юла про батька і дальші події.
Надано коней троянцям, що в землі тірренські простують;
Кращого з коней підводять Енеєві; лев'яча шкура
З ребер звисає йому, золоті виставляючи кігті.

Чутка летить, і по місту малому розходиться гомін,
Ніби кінноти загін до тірренських іде узбережжів.
Матірні множаться тут обітниці. І, брат небезпеки,
Жах виступає, і Марса виразніше образ значиться.
Батько Евандр на прощання правицю узяв юнакову
І, проливаючи сльози, цілує його і говорить:
«О, коли б роки минулі мої завернув Олімпієць,
Був би я тим, що колись під Прелестою лави передні
Сам погромив і щити подоланих на вогнище скинув
(Ерула в Тартар тоді оцією послав я рукою,
Хоч при народженні – вимовить страшно! – Феронія-мати
Душу потрійну дала і до бою готовність потрійну,
Тричі йому і вмирати належало; ця ж невідпорна
Всі його душі взяла і всю зброю забрала правиця), –
Ох, від обіймів твоїх я не мав би тоді одриватись,
Сину, і лютий Мезенцій ніколи б тоді не наваживсь
Стільки у землях сусідніх вчинити мені на поругу
Злочинів диких і так несвітенно людей мордувати!
Ви ж, не смертельні, і ти, між богами державця могутній,
Зглянься, Юпітере, ти над аркадським царем... О богове,
Батьківське слово моє не зневажте. Коли ваша воля,
Щоб повернувся Паллант (і доля тому не перечить),
Якщо побачу живого його і спроможусь обняти –
Дайте ще жити мені. Всі хороби і труд перетерплю.
Як же, Фортуно, нещастям погрожуєш ти невимовним –

Нині ж, о нині нехай обірвуться дні мої люті,
Поки двоїться турбота і всі сподівання сумнівні,
Поки, о хлопче, єдина моя ти відрада стареча,
Міцно тебе я в обіймах тримаю... Хай звістка смертельна
Слуху не раниць!» Так батько смутився в розлуці останній
З сином – з землі, непритомного, слуги його підіймають.
От уже вийшла кіннота крізь брами одчинені в поле,
В першому ряді Еней із супутником вірним Ахатом,
Далі старшина троянська, ще далі у шиках вояцьких
Красень, при зброї мальованій, в шатах, Паллант вирізнявся,
Був як зоря світова, що виходить із хвиль Океану,
Люцифер – з сяєв нічних найлюбіший Венері, коли він
Зносить у небо обличчя святе, розганяючи сутінь.
От матері перелякані стали на мурах і стежать,
Як підіймається пил, як раті ідуть мідносяйні.
Через терни, по кущах, де найближча їм путь пролягає,
Збройні летять, і земля гомонить, і під виділом зграйним
В тупоті дзвінкокопитім курить запорошене поле.

Гай величезний росте над потоком Церіту холодним,
З предківських років священний. Горби і яруги глибокі
Щільно його оточають, ялицею чорною вкриті.
Кажуть, одвіку, либонь, Сільванові те присвятили,
Бога полів та худоби шануючи, мудрі пелазги,
Що в давнину володіли землею латинською перші.
Тархон, у місці безпечнім, близенько звідсіль, розмістився
З табором дужим тірренців, і видно було від нагір'я
Військо могутнє, розтягнене широко в нивах розлогих.
Батько Еней і юнацтво, що рушило з ним до походу,
В гаї спиняються, коням дають і собі відпочинок.

Тут осаяна серед хмар піднебесних з'явилась Венера,
Дар несучи, і, в долині затишній побачивши сина,

Що понад берегом річки, самотній, шукав прохолоди,
Стала на очі йому і промову до нього звернула:
«От обітниця моя, подарунок тобі від Вулкана,
Увір мистецький його. Не бійся тепер ні лаврентів,
Ані хороброго Турна на чесний двобій викликати».
Так проказала, і сина свого обняла Цітерея,
І променясту йому біля дуба залишила зброю.
Він же, дарунком Вулкана вшанований гоїно і радий,
Намилуватись не може і бруню обводить воєнну
Жадібним оком, дивується, в руки бере, приміряє
То гребенястий шолом, який полум'ям б'є золотистим,
То смертоносний той меч, а то панцир із міді твердої,
Червонуватий, кривавий, мов хмара грізна, олов'яна,
Що, почервонена сонцем, виблискує сяйвом відбитим,
То наголінники візьме, з електра та золота литі,
То розглядає списа, то щита незрівнянну роботу.
Там-бо, на тому щиті, прозираючи руки майбутні,
Вирізьбив владар огню італійців майбутні пригоди,
Римського роду тріумфи, Асканіїв рід знаменитий
І незліченні усі, послідовно проваджені війни.
Вирізьбив він і Вовчицю у Марсовій тихій печері,
І коло неї близнят-сисунців, двох хлоп'ят нетямущих,
Як вони граються сміло, до матері як припадають,
Як і вона, повернувши до них свою шию могутню,
Пестить по черзі обох і тіло вилизує ніжне.
Там підіймається Рим, там сабінських жінок викрадають —
Хиже насильство під час циркової забави; ще далі
Вирізьбив бог бойовище нове, що схопилося раптом
Поміж куретами, Тацієм давнім та римським народом.
Далі обидва царі, військовій покінчивши змагання,
Перед жертовником зброїні, з вином у руках поставали
І, заколовши свиню, миру виробляють угоду.
Тут же, зовсім поблизу, квадриги прудкі розривають

Надвоє Метта (не хтів ти додержати слова, альбанцю).
Тіло твоє пошматоване Тулл поволік по дібровах,
І придорожні терни у кривавій росі червоніли.
Далі Порсенна наказував місту прийняти вигнанця
І за Тарквінія римлян страшною облогою мучив;
Діти Енеєві в бій виступають за волю змагатись.
Став роздратований цар, на устах йому люта погроза,
Видко, почув, що наважився Кокліт мости зруйнувати,
Що утекла від сторожі і в Тіброві скочила води
Клелія-діва... Ще далі стояв у фортеці на чатах
Манлій, і храм боронив, і високий увесь Капітолій;
Ромулів їжився двір острішком нової соломи.
На позолоченім ганку срібlistий гусак неспокійно
Вгору зривавсь, кричачи, що галли уже біля храму.
Галли повзли по кущах, добиралися вже до фортеці,
Маючи добру заслону у темряві чорної ночі.
Кучері в них золоті, із золота й одяг, і бруня.
В'ються плащі повишивані; щирого злота намисто
В кожного сяє на шиї молочній. Розмахує кожен
Парою списів легких і щитом захищається довгим;
Тут витанцьовують Салії, голі луперки за ними;
Фламіні тут у вовняних шапках, там Марсові видно
Скинуті з неба щити, там чисті жінки в колісницях
Святощі містом провозять. Ще далі мистець незрівнянний
Вирізьбив Тартар підземний, Плутонові брами високі
І лиходіям призначені кари; тебе, Катіліно,
На височеннім уступі і Фурій страшних проти тебе.
Праведні душі окремо, між них і Катон правосудний.
Понад підземними тінями йшов злотокований образ
Моря бурхливого; сива гойдалась і пінилась хвиля,
А навкруги викидалися срібні із моря дельфіни
І розбивали хвостами гребені хвиль. В осередку
Судна пишалися мідні. Велика то битва Актійська:

Море укрите усе кораблями. Кипить узбережжя
І відбивається золотом в хвилях прозорих Левкати.
Видно там, як цезар Август провадить у бій італійців,
Високо став на кормі він, а з ним і народ, і сенат весь,
І щонайбільші боги, і пенати. На скронях подвійне
Сяйво у нього горить, і зоря понад тім'ям аж рідна.
Далі Агріппа, з наказу богів, при сприятливім вітрі
Ставить у стрій кораблі; на чолі гордовитім у нього
Славна ознака звитяги, ростральний вінець променіє
Там з іноземною міццю, при зброї і шатах відмінних, –
Від узбережжів червоних, від східних земель повернувшись
З краю Зорі переможцем, – Антоній веде за собою
Бактрів, єгиптян і... гріх щонайбільший – єгипетську жінку.
Лавою всі наступають, і піняться води затоки,
Веслами збиті, розірвані тьмами носів корабельних.
Рвуться у просторінь всі із затоки: здається, Ціклади
Вирнули з синіх безодень, стикаються гори плавучі;
Так розгорнувся потужно невиданий бій корабельний.
Падає клоччя горюче, і сиплються стріли повсюди,
Вогке Нептунове поле пролітою кров'ю багріє.
Серед двірської громади цариця єгипетська систром
Кличе до бою: не бачить гадюк, що її дожидають.
Тут чужинецькі потворні боги, тут Анубіс гавкучий
Проти Мінерви, й Нептуна, і матері римлян Венери
Стрілами прищуть. Та кинувся Марс у середину січі,
В панцир із криці закутий; із неба Ерінії люті
І невгамовна Незгода, до бою розхристані, впали,
Лине Беллона услід і кривавим бичем розмахнулась;
В небі високому став Аполлон із натягненим луком,
Глянув на битву, і вмить повернулися, вражені жахом,
Геть утікають араби, сабейці, єгиптяни, інди.
Бачить поразку цариця. Велить розв'язати мотуззя,
Порозпускати вітрила, тікає. Митець божеств'яний

Вирізьбив горду царицю, бліду, перелякану смертю;
В море односить її сприятливим подихом Япіг.
Ніл велетенський встає їй назустріч, і, вражений горем,
Лоно своє відкриває, й подоланих кличе до себе,
В гирла свої таємничі, у схованки плес ясно-синіх.
Далі, потрійним тріумфом до Римського замку вступивши,
Цезар богам італійським обіцяну почесть складає:
Триста в великому місті присвячує храмів обітних.
В захваті Рим од забав; скрізь оплески люду лунають;
Хори жіночі у храмах; жертovníки скрізь пломеніють;
Скрізь по жертovníках всіх позабивано в жертву телята.
Сам же владика сидить на осяянім Фебовім ґанку
І від підвладних народів приймає дари; прикрашає
Пишного храму одвірки, і довгою в'ються стягою
Перед потужним язика земні в розмаїтих убраннях.
Викував мудрий Ковач розперезаних афрів, нумідів,
Дальніх лелегів, карійців і лучників добрих – гелонів.
Там і Євфрат переможений лле свої води тихіше,
І краєсвітні Моріни, і Рейн із подвоєним гирлом,
Даги й далекий Аракс, що не терпить мостів над собою.
Так милувався Еней дивовижним дарунком Вулкана;
В захваті він од майбутніх подій і, радіючи серцем,
Взяв на своє рамено майбутність і славу нащадків.

Тіт Лукрецій Кар

(I ст. до н. е.)

ПРО ПРИРОДУ РЕЧЕЙ

Книга перша

I. Вступ

Римського роду прамати, утіхо людей і безсмертних,
Ти, благодатна Венеро! Під зоряним небом текучим
Ти виповняєш собою моря, кораблями укриті,
І хлібородную землю. Все суще в світах сотворіння
Тільки тобою живе і сонячне світло вбирає.
Перед тобою, богине, вітри утікають, і хмари
Перед приходом твоїм розступаються; перед тобою
Цвіт розмаїтій земля простилає, всміхається море
І заспокоєне небо горить-променіє сіянням.
А як весна молода лице своє вихилить красне
І легкокрилий зефір життєдатним повіє диханням,
Зразу ж небесні птахи твоє прибуття розголосять
І затріпочуть серця, охоплені міццю твоєю.
Дикі звірі подадуться на пастовні, луки веселі,
Через бурхливі річки попливуть. Заворожене дивним
Чаром, богине, твоїм, потягнеться все за тобою.
Скрізь-бо – в морях і по горах, по ріках рвучких і шумливих,
По густолистих домівках пташиних і нивах зелених –
Всім ти створінням земним серця виповняєш коханням,

Щоб у жадобі безсмертній нові покоління зачати.
Тож, як природою ти усією сама заправляєш,
І як без тебе ніщо світа-сонця ніде не побачить,
Нам же без тебе ніщо не смакує і втіхи не будить, —
То я й благаю твоєї в писанні моїм допомоги.
Будь моїм спільником вірним у творі, де я про природу
Меммія синові хочу усе розповісти достоту —
Ти ж йому бути у всьому зразком повеліла, богине.
Вічної вроди надай моїй недосвідченій мові
І заподій, щоб година спокою до нас завітала,
Щоб на землі і морях втихомирились війни криваві,
Ти-бо єдина, що можеш у цьому зарадити смертним.
Сам зброєвладця Маворт, що в справах війни невблаганних
Скрізь на землі урядує, на лоно твоє припадає,
Носячи в серці одвічно роз'ятрену рану кохання,
І, нахилившись до тебе могутньою шиєю, часто
Очі неситі свої на тобі випасає, богине,
І запахуще вливає із уст твоїх ніжних дихання.
Тож огорни його тілом своїм благодатним, священним,
Солодкомовні зверни до владики суворого речі
І, препрославлена, миру благай і спокою для римлян.
Бо ж у годину жорстоку війни я не зможу спокійно
Праці віддатись своїй, та й Меммія парость славутня,
Певне, свого обов'язку в громадській біді не зречеться.

II. Зміст книги

Ухо тепер прихили і, сприйняття своє загостривши,
Кинь усі зайві турботи, правдивого слухай навчання.
Дару мого, що з такою любов'ю тобі пропоную,
Не залишай у зневазі, до краю його не збагнувши.
Спершу тобі розповім про всевишніх богів і про небо
Та про основу речей, про первістки ті, що створили
Всесвіт увесь незмірний, що ними росте, і живиться,
І, розпадаючись, знову у них обернутися має.
Первістки ті іменуєм *матерія*, або інакше
Тільця речей родовиті. Або, уживаючи назви
Найзвичайнішої, кажем: *насіння речей і предметів*, –
Бо таки й справді усякове з них проросло сотворіння.

III. Тенденція і труднощі твору

В роки, як людське життя по землі плазувало ганебно
Під тягарем навісним релігійної злої науки,
Що, від небесних висот підіймаючи голову, грізно
Погляд свій кидала жажний на смертні поріддя звисука,
Він щонайперший наважився очі до неба підняти,
Сміливий еллін, він перший наваживсь повстати на нього.
Ні блискавками, ні громом, ні божеським гнівним обличчям
Небо його не злякало, а тільки ще лучче, ще краще
Думку його насталило, накинувши намір одважний
Вічні зламати замки на зачинених брамах природи.
Розуму міццю живою він все переміг, і далеко
Гострою думкою вийшов за всесвіту грані огнєнні,
І всю незмірність світів переміряв допитливим духом.
Як переможець приніс він знаття нам про те, що можливе,
Що неможливе в природі, про розуму межі останні
Та про найдальшу мету, до якої ми прагнути можем, —
Так що релігії всі опинилися в нас під ногами,
Ми ж перемогою тою піднесені вгору до неба.

Але побоююсь я, щоб тобі не здалося як-небудь,
Ніби безбожні основи навчання мого небезпечну
Стежку злочинства тобі прокидають. Релігія, друже,
Без порівняння частіше на путь беззаконну справляє.
Так, у Авліді, згадай, на жертву пречистій Діані
Іфіанассину кров пролили щонайбільші герої,
Війська ахейського славні вожді. Там жертва нещасна,
Скоро відчула священну на скронях холодних пов'язку,
Що упала на щоки, однаково справа і зліва,
Скоро завважила батька, що край вівтаря похилився

В тузі незмірній, і слуг, що в одежі мечі укривали,
Скоро побачила горе вояцтва, що сльози ронило, —
Вся затремтіла від жаху і впала на землю, безвладна.
Не врятувало її, що владику злочинного вперше
Батька ласкавим іменням назвала вона, бідолашна.
Жахом пойняту, німу, її понесли до жертовні, —
І не для того, щоб, предківський звичай відбувши святочно,
Світлому богу вона Гіменею в опіку далася.
Ні! Щоб мерзотно й жорстоко у шлюбній порі нерозквітлій,
Жертвою впавши сумною від батьківських рук неблаганних,
Вдатний щасливий похід кораблям здобути ахейським.
От на злочинства які нашттовхнути релігія може!

Може, ти будеш мене і навчання мого уникати,
Різним страхіттям повіривши, вигадкам наших поетів.
Справді, вони без кінця тобі можуть на очі наслати
Видив і темних примар, що жахом своїм нездоланим
Лад життєвий перевернуть і щастя твоє скаламутять!
Знай: коли б люди своїм мордуванням і мукам всякчасним
Бачили певний кінець, то якось би вони спромоглися
Стати на опір погрозам жерців та страханням поетів.
Нині ж до того не мають вони ні підстав розумових,
Ні витривалості, смертного скону жахаючись тяжко.
Суть і природа душі невідомі для них, і не знають,
Чи постає вона з тілом, чи вже по народженні тіла
Входить у нас — і що діється з нею по смерті тілесній:
Гине вона, чи в пустелях, у темряві Орка блукає,
Чи на веління всевишне до інших тварин переходить,
Як переказує Енній-співець, що перший дістав нам
Вічнозелений вінок на солодких шпильях Гелікону,
Скрізь пошанований гучно серед італійського люду.
Енній розказує нам у віршах своїх невмирущих,
Ніби якась в Ахерузії є таємнича місцевість,

Де пробувають не душі, проте й не тіла наші людські,
А надзвичайні якісь, позбавлені крові, подобі.
Згадує він, ніби, вирнувши звідти поблідлою тінню,
Вічно прославлений образ Гомера, солоними слізьми
Весь обливаючись, став навчати його про природу.
Отже, тим більше належить досліджувать з'явища різні,
Що в небесах одбуваються, – сонця і місяця рухи,
Студіювати ті сили, що правлять земними речами,
І приглядатися пильно, допитливим оком, що саме
Суттю своєю являють наш дух і душа. І, нарешті,
Що то за речі, що, інколи станувши нам перед очі,
Нас у недузі лякають і сон налітній непокоять,
І видається тоді, ніби бачимо й чуєм наяву
Тих, що в довічному сні спочивають давно під землею.
Не заперечую: тяжко учення Еллади найтонші
В вірші покласти латинські і все розповісти достоту.
Силу зворотів нових, силу слів мені треба створити,
Бо ж і предмети незнані, і вислови наші убогі.
Але чеснота твоя і сподівана дружба солодка
Надять мене і примушують працю нову розпочати
І Perezoruyovat' ночі, шукаючи слів відповідних
Та відповідного складу, щоб віршем моїм про природу
Міг я на душу твою проміння науки пролляти,
Глибоко сховані речі на очі твої появивши.
Нині не стрілами дня, не сонячним світлом яскравим
Маєм розвіювать жах і людського духу темноту,
Але пізнанням природи, її непохитних законів.

IV. Перше твердження:

з нічого ніщо не родиться

Правило перше в природі, вважаю, таке: із нічого,
Навіть по божеській волі, ніщо народитись не може.
Жах марновірний, одначе, тяжить над поріддям смертельним,
І, неспроможне причини і ладу твердого доглянуть
В тім, що вершиться у нас на землі і в висотах небесних, —
Темне гадає людство, що діє то божеська воля.
Тож як упевнились ми, що з нічого ніщо не постане,
Тим надійніше, вірніше спроможемось ми зрозуміти,
Звідки і з чого формуються речі і як воно саме
Все виникає, росте без волі богів не смертельних.
Тож якби щось із нічого росло-виникало, то, певне,
Кожна стихія могла породити, що їй до вподоби:
Люди б виходили з лона морського, а птаство і риби
Десь у землі виростали. У тверді високого неба
Всяка худоба водитись могла б, а звір найдикіший
Разом би міг заселяти поля і незаймані пуці.
І не однаковий овоч родив би тоді на деревах,
Але всі овочі всуміш на гілці тій самій зростали.
Отже, не будь для окремих речей і начатків осібних,
Як би ти міг з'ясувати незмінну народження сталість?
Нині ти знаєш, що кожна істота свій первісток має
І народитися може, на сонячне сяйво з'явившись,
Де відповідна матерія, зародки певні існують,
І через те неможливо, щоб все виникало з усього,
Кожна-бо річ відокремлену має властивість і вдачу.
Отже, чому процвітає троянда весною й пшениця
Стигне у літню спекоту, а осінь красить винограда?
Чей же тому, що усякі начатки снаги набувають

Певного часу і певного ж часу спроможні відкритись,
Як відповідна погода стоїть і земля життєдайна
Може безпечно на поверхню вивести памолодь ніжну.
І навпаки: коли б речі могли виникати з нічого,
Разом би все проявлялось, своєї пори не діждавшись.
Бо ж усі речі тоді не складались би з первісних тілець,
Що несприятливий час міг би розвиток їм затримати.
Далі, коли б усі речі з нічого могли поставати,
Жодного часу не треба було б їм тоді для зростання.
Знай, що малі б немовлята робилися враз юнаками,
Знай, не зростали б угору, а просто стрибали дерева.
Але тим часом ніде ми подібних не бачимо з'явищ.
Все, що не візьмем, зростає поволі і з власних начатків
І, виростаючи, власний ґатунок і рід зберігає;
Має початок з матерії власної кожне створіння.
Правда, належить сказати, що в різних предметах ми бачим
Первістки спільні, мов літери спільні в словах розмаїтих, —
Але, щоб річ існувала, основа своя їй потрібна.
Далі вважай: без дощів, що певного часу спадають,
Жодні ґрунти не могли б утворити відрадного плоду;
І без поживи були б неспроможні породи живущі
Ні покоління нового, ні власне життя забезпечить.
Ще ж і над цим поміркуймо: чому не створила людину
Велетнем мати природа, щоб море могла перебродить
І розкидати руками могутніми гори кремінні,
А довгоденним життям у численних століттях тривати?
Чи не тому, що властивість речей, безперечно, залежить
Від особливостей первісних тілець, з яких народились?
І наостанку. Хіба ми не бачим, де зорані ниви,
Де цілина степова? Таж робота дає себе знати.
Звідси ти можеш побачить, що первні матерії всюди
Перебувають у ґрунті і ми бороною та плугом

Їх заохочуєм виріст і плід потужніший давати.
Так, бо без первісних тілець природа могла б самовільно,
Не потребуючи праці, усе відмінати на краще.
Так і впевняємось ми, що з нічого ніщо не постане
І що потрібне насіння, щоб річ народилася кожна
І, народившись, побачила день і повітря прозоре.

V. В природі ніщо не гине до краю.

Вічність матерії

Треба до цього додати: природа розв'язує речі
На складові елементи, але не до краю їх нищить.
Тож, якби гинули ті складові елементи до краю,
Речі щезали б одразу, на бчач у нас пропадали;
Жодної сили не треба було б доложити, щоб зв'язки
Між складниками порвати і вузлики всі розітнути.
Нині ти знаєш, що складено все із начатків безсмертних,
І через те розумієш, що поки не з'явиться сила,
Здібна розбити або ж ізсередини річ розложити,
Доти природа противиться з'явищам скону та смерті.
Далі, коли б усе те, що старість підточує, малить,
Нищив би час до останку, матерію зводив дощенту, —
Звідки б Венера її почерпала, нове покоління
Маючи в світ породити, і звідки б земля живодайна
Для породіння нового поживи корма достачала?
Чим виповнялося б море, річки, джерелá самородні?
Звідки етер підживляв би отари блискучих сузір'їв?
Будь існування природи на смертних начатках оперте —
Вічність давно б поглинула усе світове будування.
Отже, як з давніх-давен існувало воно і донині
Міцно триває, новими речами сповняючи втрати, —
Певне, природа уся з несмертельних начатків зложилась,
А через те і в ніщо обернутись ніколи не зможе.
Далі додаймо: та сама причина і сила та сама
Речі могла б руйнувати, коли б не матерія вічна,
Що неоднаково міцно збиває свої елементи, —
Дотику досить було б, щоб усе зруйнувати на світі:
Тож як немає в речах безсмертно тривалого тіла,

Досить найменшої сили, щоб кожную сполуку розбити.
Нині ти знаєш, що злука частин у речах розмаїта,
Тільки самі вони, первісні тільця, довіку незмінні.
Тим-то і речі не знають ушкодження, доки належна,
Здатна розбити сполучення часток не знайдеться сила.
Не пропадає ніщо без останку: всі речі, розпавшись,
Тільки вертаються знов до запасів матерії вічних.
Так от щезають дощі, що батько Етер з високостів
В матерне лоно землі проливає. Зате ж і красує
Буйна пашня по родючих ланах, дерева зеленіють;
Гнуться під овочем стиглим розкішно обтяжені віти;
Люди і звір той дарунок природний беруть на поживу;
І процвітають міста молодим поколінням; і птаство
По кучерявих лісах озивається радісним співом.
Сита худоба лежить безтурботно по випасах щедрих,
І переповнене вим'я, важке від молочного соку,
Видоєм тішить солодким. Нове породіння тим часом,
Соком молочним годоване і невгомонно грайливе,
Скаче по луках зелених невірними ніжками. Отже,
Маєш ти виснувати думку: нічого з того, що ми бачим,
Не пропадає: одне з одного поновляє природа,
І не народиться річ, поки інша не вмре, не загине.

Я вже сказав: із нічого з'являтися речі не можуть,
Як і не можуть, скажімо, у повне ніщо обертатись.
Щоб не здалося тобі научання моє неймовірним
(Бо ж неспромога ті перші начатки завважити оком),
Слухай і впевнишся сам, що існують вони, безперечно,
Хоч і не можна очима доглянути їх існування.
Вітру розбурхана сила простори морські підіймає,
Судна великі руйнує і хмари важенні розгонить.
Вихром нестриманим кружить вона по широких долинах,
Валить дерева найвищі і в горах шпилі кучеряві

Подуvom лютим пустошить — і з довгим пронизливим ревом
Хвиля розгойдана диким перекотом ходить у морі.
Отже, існують і в вітрі якісь непомітні начатки,
Що суходоли, і море, і хмари метуть піднебесні,
І поривають усе за собою нестриманим вихром.
І не по інших законах той вихор летить і руйнує,
Як і спокійний струмок, що, набравшись води дощової,
Буйно з узбочин гірських течією могутньою рине
І у долинах реве бистриною, по спадинах скаче,
Хмиз та гілля несучи, а часом то й цілі дерева.
Часом мости найміцніші не можуть опертися силі
Збурених хвиль, коли річка страшна, від дощів каламутна,
В люті грізній накидається раптом на палі та гатки;
З ревом летить течія і котить каміння коритом,
Валить і нищить усе, що їй заступає дорогу.
Так ото й вітер повинен у подуві сильному мчати,
І, як потужна ріка, пориває він геть за собою
Різні предмети, і мече їх люто, і скрізь розкидає,
Вихром невдержним летить, і що тільки не стріне в дорозі —
Все намагається він закрутити у вир безбережний.
Висновок звідси готовий, що вітер складається з первнів,
Тільки не сприйманих оком, — оскільки-бо в діянні схожий
З повинню він водяною, вода ж є матерія певна.
Далі, так само ми пахощі різних речей відчуваєм,
Не помічаючи, щоб підступало до ніздрів що-небудь;
Так і гарячої спеки і холоду ми не побачим,
Звуків так само не можемо ми ухопити очима.
Втім усі названі явища мають природу тілесну,
Бо дотикають усі безперечними нас почуттями, —
А дотикати і бути діткнути є тіла властивість.
Далі, одежа край хвилі морської, що б'ється у берег,
Вогкості враз набирає і губить ту вогкість на сонці,

Як же волога забралась туди і пропала потому,
Вийшовши парою звідти, побачити те неспромога.
Тут-бо волога розбризкана вся на такі крапельки
Дрібно-малі, що ніяк їх не можна на зір ухопити.
Теж і каблучка, що носиш на пальці ти протягом років,
Дещо (не знати – коли) на своїй товщині утрачає.
Крапель падіння продовбує камінь, і гостре залізо
На лемешах притупляється в ґрунті також непомітно.
Бачимо ми, як стирається брук від ходіння людського,
Як, біля брам стоячи, із бронзи твердої боввани
Од прикладання прохожих, що шану дають їм побожну,
Мають правицю дедалі, то більше зціловану, тоншу.
Бачимо ми, як усе те зменшилося, стершися з часом,
Але які уступилися частки і як уступились,
Заздра природа укрила від нашого людського зору,
Так і все те, що природа щодня до речей докидає,
Надаючи їм дедалі, то більшого зросту та міри,
Навіть при гострому зорові нам не побачить ніколи,
І як старіються речі від виснаги й років великих,
Гублячи частку по частці (немовби ті скелі гранітні,
Що розідає їх море солоне), ми теж не побачим.
Так і орудує тими крупинками мати природа.

*VI. Друге основне твердження:**у всесвіті є порожнява*

Але не всюди матерія рівно виповнює всесвіт:

Єсть і порожняви певні дільниці в світах неосяжних.

І, безперечно, з усякого погляду буде корисно

Все те пізнати докладно, щоб далі тобі не вагатись

І викладання мого під сумніви прикрі не брати.

Я повторяю: порожнява справді існує на світі.

Якби її не було, не могли б тоді речі ніякі

Руху вчинити, — бо ж тілу усякому є притаманно

Інші тіла утісняти, противлячись їм повсякчасно, —

І неможливо було б речам наперед просуватись,

Бо ж просуванню такому всі інші перечили б речі.

Але тим часом і в небі, і скрізь на землі, і на морі

Бачимо ми у наявності найрозмаїтіші рухи.

Тож без порожняви зовсім інакше було б у природі,

Речі не тільки б були позбавлені всякого руху,

Але і в світ народитися жодної змоги не мали,

Отже, матерія всюди в спокої нерушнім лежала б.

Окрім того, усі речі, що їх за дебели вважаєм,

Мають, як сам пересвідчишся легко, будову дірчасту.

Так пробивається часом вода крізь склепіння печерне

І крізь каміння тверде краплинами точиться рясно.

Так і пожива розходитьсь в тілі живої істоти;

Так і дерева в гаях виростають, і хліб колосистий,

Бо ж у свій час від коріння у віти і листя зелене

Соки живущі, піднявшися щедро, все тіло сповняють;

Звуки проходять крізь стіни, і засуви хатні не можуть

Їх зупинити, і холод різкий до кісток розбирає.

Не припустивши порожняви, ти не з'ясуєш ніколи,
Як крізь густе середовище може все те переходить.
Далі розваж, через що неоднакові речі вагою,
Хоч і не мають найменших різниць у об'ємі своїому?
Таж, якби шерсті клубок мав би стільки в собі речовини,
Як і олив'яний злиток, вагою були б вони рівні.
Тільки ж як кожному тілу властиво тяжіти додолу
І як з природи своєї порожнява не ваговита,
То, розуміється, все, що легке, дозволяє нам думать,
Що воно має всередині силу порожнього місця,
І навпаки: що важке, те незмінно говорить про себе,
Що усередині зовсім порожнього місця не має.
Тим і з'ясовуєм ми, що всі речі вагою різняться:
Різна порожняви домішка різну вагу спричиняє.
Щоб од правдивої думки ти тут не відбився як-небудь,
Деяким вигадкам я примушений тут запобігти.
Кажуть, наприклад, що море гладким поступається рибам
І, як вони пропливають, те місце ізнов виповняє —
Так відступає і знову назóспід вертається хвиля.
Так і всі інші предмети у русі могли б пробувати,
Переміняючи місце в заповненім щільно просторі.
Бачиться, втім, що ця думка не має достатнього ґрунту:
Як і куди просуватись могли б лусконосні творіння,
Якби вода не давала їм місця? Куди б відступити
Хвилі могли, якби рибам несила було просуватись?
Тож вибираймо одно: або речі не відають руху,
Або до первісних часток порожняву додано всюди,
І від тієї порожняви — всякого руху початок.

Далі, коли двоє тіл плескуватих, на хвильку зійшовшись,
Зразу ж розійдуться, треба гадать, що повітря негаймо
Сповнити мусить порожняву, що залягла поміж ними.
Хай і прискореним рухом воно потече звідусюди,

Але не зразу спроможеться просторінь всю заповнити;
Займе частину спочатку, а потім уже послідовно
І весь проміжок між згаданих тіл опанує собою.
Марно гадав би хто-небудь: «Це з'явище має причину
В тім, що взаємне відходження тіл згустило повітря».

Ні, тут з'явилась порожнява, де не було її перше,
І наповнятися стала розсунутим зразу повітрям.
Далі, я мислю, що так не могло б повітря згуститись;
А як могло б, то, не маючи в тілі своєму порожні,
Так ущільнитися дуже спроможності, певно, не мало б.
З тих міркувань, дарма що не все уґрунтовано в мене,
Мусиш признати наявність порожняви скрізь у природі.
Міг би я ще аргументів тобі доложити багато
І до свого научання довір'я в тобі підкріпити,
Але і цих невеликих слідів для чутливої думки
Буде доволі, щоб слова мого ти признав правдомовність.
Мовби собаки мисливські, що нюхом вистежують звіра,
Що залягає у пущах під листвяно-темним покровом,
Скоро на певні сліди хижака нападуть лісового,
Так от і ти – ступінь по ступневі збагнеш таємниці
І в найукритіші схованки пройдеши, і суть світотвору
Всю розпізнаєш, і правду життя зрозумієш найглибшу;
А як і досі ще, Меммію, ти зволікаєшся стати
На головніших засадах моїх, я тобі обіцяю
Солодкомовною річчю од щирого серця пролитись,
Мовби ріка, що з глибоких джерел розливається плесом.
І як боюсь я, то тільки щоб старість не влізла змією
В тіло ослабле моє і зв'язків життьових не порвала
Перше, як зможу я віршем увазі твоєї доручити
Всю розмаїтість своїх міркувань та доказів певних.

Місце для дії давати – ту службу порожнява служить.
Отже, крім тіла й порожняви, в світі немає нічого,
Що уважати годилося б третім природи устоєм.
Наші чуття неспроможні наявність його зауважить,
І міркуванню несила довести його доконечність.
Все, що існує і має наймення, є завжди і всюди
Або *властивість*, або якийсь *прояв* тих ділянок світу.
Слово «властивість» ми маєм для того, що можна відняти
Від чого-небудь лише при умові його зруйнування.
Так от камінню *властивий* тягар, пекучість – огневі,
Плинність – воді, дотикальність – тілам, недіткненність –
порожні.

Зовсім що інше становлять собою свобода, багатство,
Рабство і бідність, боріння і злагода. Все те нітрохи
(Чи воно є, чи нема) природи речей не міняє,
Проявом звикли поправно ми з'явища ті називати.
Час не існує так само, як щось відокремлене. Завжди
Ми відчуваєм його невід'ємність від того, що сталося,
Що відбувається нині чи має в прийдешності бути.
І ще ніхто не дивився на час як на щось самостійне
І незалежне від руху предметів чи їх супокою.
Тож, як розказують, що Тіндаріду насильством узято
І на відплату за те повойовано царство Троянське, –
Знай, що не можна повірити в те, як ми віримо в дійсність,
Бо ж покоління, що діяли в тих славнозвісних пригодах,
Безповоротно минула доба захопила з собою.
Отже, що сталося в певному часі, те мислиться завжди
В зв'язку з якимись людьми і якимось означеним місцем.
Отже, коли б не було те в матерії явлено певній
Або не мало умовою певного місця в просторі –
То і краса Тіндаріди кохання вогонь розпалити
Не розпалила б у серці живім Олександра Фрігійця,
І не схопилася б буря кривавої звади народів,

І, у пологах нічних озброєних греків привівши,
Кінь дерев'яний не зміг би на попіл Пергам обернути.
Звідси ти можеш побачить, що вся та бувальщина давня
Вже не існує насущним буттям, як існують предмети,
І до порожні цілком неможливо її прирівняти.
Чи не вірніше сказати, що то було з'явище певне
Тіл і порожні, що в ній пробувають і творяться речі.

*VIII. Тіла прості і складні. Властивості
простих (первісних) тіл: дебелисть,
вічність, неподільність, твердість
і тривалість. Величина первісних тілець*

Далі, в матерії ми розрізняємо первісні тільця
і складові, із тих первісних тілець сформовані речі.
Первісних тілець подужати сила не може ніяка:
Все переможуть вони невідпорною міццю своєю.

Бачиться, тяжко погодитись на існування начатків,
Що цілковита дебелисть на пай їм одвіку дісталась...
Таж блискавичний огонь крізь муровані стіни проходить,
Голос крізь мур досягає; залізо у полум'ї дикім
Топиться, і розсідаються скелі від лютого жару.
Золото твердість свою утрачає, стає рідиною,
Мідь переможена тане, немов яка крига весною,
Срібло тверде переймає мороз і тепло благодатне,
І як, обряд довершаючи, чашу тримаєм руками,
То відчуваєм вагу до неї налитого трунку...

Як же повірити маєм у твердість речей нездоланну?
Втім, міркування правдиве і правила вічні природи
Кажуть, – і я коротенько тобі розгорну мою думку, –
Що у природі існує матерія вічно тривала.
Це, як розказано вище, є первісні тільця, зачатки,
Що утворили із себе всю чисто світів безконечність.

Передовсім ці частини обидві – тіла і порожня –
Мають одмінну і навіть цілком протилежну природу,
Отже, тіла і простір, що в ньому усе пробуває,

Спершу повинні б були існувати немішано, чисто.
Що є простори пустельні — *порожня*, як ми називаєм, —
В тому немає матерії; що ж є матерія, в тому
Марно шукати порожняви. Отже, і первісні тільки
Мають лишатись тверді і порожні в собі не містити.
Окрім того, як порожнява є у речах народжених,
То вона мусить оточення мати із тілець дебелих,
Та й нерозумно було б припустити, що річ якась може
Десь у собі укривати порожняви частку і разом
Не оточати тієї порожняви тілом дебелим.
Отже, все те, що порожняву може в собі замикати,
Єсть не що інше, як тільки матерії злучення щільне.
З первісних тілець складаючись, гине вона як сполука,
Але самі складники залишаються, не пропадають.

Далі. Коли б не було просторів у світі порожніх,
Все одноцільне було б і дебеле. А без існування
Первісних тілець, що густо і щільно заповнюють місце,
Був би увесь світотвір лиш порожня сама велетенська.
Втім у наявних речах ми не бачим порожняви й тіла
В їх суперечності повній. Вони перемішані завжди
І не стриваються в чистому вигляді. Первоначатки
Тільки і можуть підкреслити основ світових протилежність.
Первісних тілець ні зовні розбити ніщо не спроможне,
Ні ізсередини їх роз'єднати несила. Не можна
Жодною силою зменшити їх неподатність уперту.
Таж без порожняви, бачиться, тіло не може зазнати
Внутрішніх вад, і на́двоє навіть йому не розпасться.
Не подолають його ні вогонь, ні волога, ні холод —
Ці найдіяльніші чинники та носії руйнування.
І як тіла, що найбільше порожні в собі обіймають
(Все це докладно тобі з'ясував я уже передніше),

Мусять скоріше піддатись занепаду та руйнуванню,
То, навпаки, зародкові початки, тверді та суцільні,
Мають, як я вже сказав, не смертним життям животіти.

Так!.. Коли б вічність тим першим тілам не була притаманна,
Всесвіт не раз би тоді у ніщо обертатися мусив
І відновлятися потім так само би мусив з нічого, —
А із нічого, ми знаєм, ніщо виникати не може;
Що ж народилось, не може так само в ніщо обернутись,
Отже, ті первісні тільця безсмертними бути повинні.
Тільки тоді, в остаточну годину розпавшись на первні,
Зможе матерія в інших речах до життя відродитись...
Знаймо ж: начатки речей суть тіла найпростіші, суцільні
І лиш тому неушкоджені можуть віки існувати,
Від предковічних часів поновляючи світу будову.

Далі. Коли б не поклала природа ніяких обмежень
Для розпаданя матерії, знай, що первісні частки
Вже у минулих віках докришилися були б до такого,
Що вже ніщо, народившись з них, підупалих та кволих,
Стиглого віку і сил повноти не змогло б досягнути...

Правда, ми бачим, що речі розпастися можуть скоріше,
Як народитися знову. І часто все те, що в колишні,
Давноминулі часи зруйнувалося, звалищем стало,
Потім на протязі років наступних і цілих століттів
Вже відновитись не в силі. Одначе і те зауважмо,
Що виникають предмети наново (не тільки-но гинуть)
І у призначений термін доходять свого квітування, —
Отже, і висновок звідси єдиний тобі набігає:
Що розпаданя речей поставлене в певні границі.
Треба додати, проте, що при всій густоті і твердоті
Первісних тілець — оскільки в наявних речах вони завжди

Змішані вкупі з порожнею – може матерія легко
Твердість і вдачу свою відмінати, ставати водою,
Жаром, землею, повітрям, залежно від внутрішніх рухів.
І навпаки. Якби тільки були від природи м'якими,
Ми б не могли з'ясувати, як саме із них сформувались
Кремій твердий і залізо, і жодних підстав та законів
Не спромоглися б знайти у великій споруді всесвітній.
Отже, начатки своєю суцільністю саме і важать,
І що густіше вони сполучаються в даному тілі,
Тим життєздатніше, тим витриваліше тіло буває.
(Навіть припустим, що й справді ніяких немає обмежень
Для розпадань речей... І проте як багато предметів,
Що опираються й досі сторіччям і всім лихоліттям
І від прадавніх-давен стоять без помітної шкоди.
Отже, коли б зародкові тіла та були нетривалі,
Ми б не збагнули ніколи, чому ті предмети існують
Стільки вже часу і зносять удари віків мимобіжних).

Врешті природа кладе – від породи й ґатунку залежно –
Певну межу для життя і зростання живих сотворіннів
І визначає, що є неможливе для них, що можливе,
Що повсякчас непорушним повинно для нас залишатись.
Та не міняються зовсім прикмети, що рід визначають,
В інших породах пташиних, то навіть забарвлення пір'я
Без найменших одмін од батьків до дітей переходить.
Треба гадати, що кожна порода не знає одміни,
Бо із незмінних формується тілець. Коли ж припустити,
Що якась зовнішня сила дає ті характерні риси, –
Це означає: до краю утратить живе розуміння,
Що і як саме створіння окремі у світ породжають,
Чим обмежено їхню природу і розвиток їхній;
Та й не могли б тоді покоління нові повторяти
Вдачу батьків, їхній спосіб життя, і звичаї, і рухи.

Далі, у кожному предметі припустимо ми щонайменшу частку, крихітку таку, що чуттями її не спіймати і що несила її на дрібніші розбить порошини. Цей найдрібніший пилок, відокремлено взятий од інших, зовсім нічого не важить, бо часткою інших предметів завжди буває — і сам по собі існувать неспроможний, прагне до інших таких порошинок пристати і разом впорядкуватися мудро, заповнити всесвіт речами. Зародки ті поодинці безсилі, єднаються тісно, так що й сполучення їхнє тяжке до зірвання буває. Ті найдрібніші начатки, дебели, суцільні і прості, міцно єднаються всі і сплітаються поміж собою. Не через те, що до різної статі вони приналежні, але такі вже властивості їм притаманні одвіку. Не допускає природа також, щоб вони убували, хоче, щоб, вік неутратні, основою світу служили. Далі. Коли б не було їх, начатків таких щонайменших, мусили б речі найменші складатися з часток дрібніших (кожна б тоді половина сама пополам розпадалась і безконечно б те ділення й розпад наступний тривали). Чим би тоді відрізнялася цілість од часток складових? Думаю я, що нічим. Як у цілості світу ми бачим силу-силенну речей, отак би і частки найменші мали так само складатись з дрібніших частин безконечних. Але ж і розум все те відкидає, і тяжко пристати безпосереднім на те почуттям — і признатись належить, що таки в світі існують тіла, неподільні на частки і якнайменші на розмір. І далі, цю думку прийнявши, треба додати, що вічні вони, і тверді, і суцільні. І наостанку. Коли б, розкладаючи речі, природа не залишала цих тіл неподільних, то вже більш нічого

З решток загиблих речей не могла би вона утворити –
 Бо ж при відсутності зародків речі, надрібно розпавшись,
 В рештках своїх не лишили б того, що потрібно для творчих
 Діань матерії: здібності різних товчків та сполучень,
 Ані ваги, ні тих рухів, що все через них виникає.

*IX. Спростування різних філософічних доктрин
про основи світотвору. Основа матерії
не є вогонь (заперечення Геракліту)*

Ставши на цьому, скажу я: всі ті, що вогонь уважали
За світородну матерію, землю ж і світ – за відмінні
Форми огню, – від правдивої думки відбилися далеко;
І серед них на чолі Геракліт, знакомитий в Елладі
Незрозумілістю віщої мови, щоправда, скоріше
Серед людей нетямущих, як поміж дослідників пильних:
Дурість-бо людська найбільше дивується і поважає
Те, що ховається в марних словах, загадкових і темних,
Правдою ті уважаючи речі, що звуком приємним
Слух дотикають і думку приглушують дзвоном добірим.

Я запитаю, чому ж тоді так відрізняються речі,
Раз вони всі із тогу ж осяйного вогню утворились?
Ми ж не здобудем нічого, згустивши те полум'я чисте,
Як не здобудем, його розрідивши – і матимуть частки
Завжди ту саму природу, що має і цілість огненна.
Збивши частини до купи, ми полум'я матимем більше,
А порізавши, розкидавши – матимем слабше, кволіше,
Але нічого відмінного спроби не виявлять наші, –
Тільки вогонь, – а такого речей розмаїття, як маєм,
Він би явити не зміг, ні рідкий, ні ущільнений навіть.

Ще зауважмо. Порожню в тілах припустивши, ми можемо
І про ущільнення, і про розріднення їх говорити.
Але ж філософи тії свої міркування наводять,
І заперечують зовсім наявність порожняви в світі,
І, обминаючи труднощі, блудять собі манівцями:

Не розуміють вони, що, коли заперечить порожню,
 Треба признати, що всесвіт би мав обернутися в тіло
 Збите, суцільне, з якого ніщо не могло б виділятися
 Так, як, наприклад, з огню виділяються жар і проміння —
 Певна ознака, що полум'я масу розріджену має.
 Втім, припускають вони, що згуститися полум'я може,
 Згаснути навіть і масу свою відмінити ґрунтовно.
 Але ж коли б було *так*, як вони викладають уперто,
 Мусив огонь би тоді в цілковите ніщо обернутись
 І світотвір із нічого примушений був поставати.
 Бо ж коли річ, відмінюючись, з власних границь виступає —
 Це означає загибель того, що було передніше.
 Отже, повинно зостатися щось од огню непорушне:
 В іншому разі матерія спершу в ніщо б оберталась
 І вже з *нічого* речей розмаїтість у нас поставала.

Звідси висновуємо: в світі існують тіла, безперечно,
 Що зберігають незмінними вдачу свою і природу,
 Що приєднанням, одходом, а також своїм розпологом
 Змінюють речі, і навіть істотно, — але вогняними
 Ці складники річетворні, звичайно, ніхто не назвав би.
 Тож, коли б цілість всесвітня з вогняних складалася тілець,
 То чи вони прибували б чисельно, чи то убували,
 Чи відміняли свій лад і стосунки, чи то зберігали —
 Все надаремне: вогонь би незмінно вогнем залишався.

Не помилившись, можна сказати: є первісні тільця,
 Що їх порядок, стосунки, єднання, фігури і рухи
 Можуть огонь породити. Та, свій розполіг відмінивши,
 Власну природу міняють вони, і не більше подоби
 Мають вони до вогню, як до інших предметів, що можуть
 Слати до нас свої частки і наші чуття дотикати.
 Отже, сказати, що все є вогонь і, крім нього, немає

В цілій природі уже ні єдиної справжньої речі, —
Є, на мій погляд, лише маячня і безумство найбільше.
Той, хто говорить таке, на чуття наступає війною,
Валить усе, що підставу дає йому вірити й знати
І про вогонь попереднє поняття йому спричинило.
Він уважає, що власне чуттями вогонь пізнається,
І відкидає все інше, по суті таке ж пізнавальне.
Все це здається мені безперечним і диким безглуздям.
Що нам основу дає для пізнання? І що надійніше,
Як почуття, помагає нам правду і лжу розрізнати?
І наостанку — які в нас підстави усе відкидати,
Тільки вогонь залишаючи як безперечну реальність?
Чом не відкинуть огонь, а все інше за дійсність признати?
Бачиться ж, міра безглуздя в обох міркуваннях та сама?!
Отже, усі, хто єдиної в світі основи шукає,
Чи з запального вогню світову розмаїтість виводить,
Чи то з повітря, гадає, все суще в світах народилось,
Чи то з води, з глибоченних нуртів, чи то, наостанку,
З ґрунту, з землі, що, мовляв, усе чисто сама породила,
В іншу природу, в одмінні тіла обертаючись часом,
Всі вони блудять собі манівцями, не знаючи правди.
З ними блукають і ті, що, подвійну основу признавши,
Землю з водою, наприклад, повітря з вогнем сполучають;
Блудять і ті, що чотири основи в світах віднаходять,
Тобто вологу і землю, вогонь і повітряний подув.

*Х. Спростування теорії Емпедокла
про чотири основні стихії світотвору*

Серед останніх стоїть на чолі Емпедокл Акрагантський.
Острів трирогий на світ породив його на узбережжях,
Де Іонійського моря заглиблені луками хвилі
Сіро-блакитні ропою своєю оббризкують камінь,
Де у протоці тісній проривається море шалене
І відділя острівне приконеччя і край італійський;
Де розляглася Харібда, де Етни погрозливий гуркіт
Гнів обіцяє невтишений свій у вогнях розбуялих
Викинуть з надрів крізь пащу страшну, повертаючи небу
Жах безнастанних громів і разючі вогні блискавичні.
Гідна країна, здавен ушанована захватом щирим,
Варта уваги мандрівників, подиву та милування,
Щедра на добра усякі і людською зброєю славна!
Але нічого немає у ній, що було б показніше,
Краще, дорожче, святіше, як цей чоловік знакомитий.
Так! Бо, народжена в серці його боговитім та мудрім,
Пісня дзвенить і донині таким відкриттям надзвичайним,
Що видається: не з людського сімені він народився.

Він, як і інших філософів лава – од нього дрібніших,
З кожного погляду менших (про них говорилось раніше),
Хоч і доходили часто божественним здогадом правди
І з потаємної серця святині давали оракул,
Без порівняння святіший і глибший, як той загадковий,
Що прорікала з триніжка під Фебовим лавром жрекиня, –
Але в пізнанні основ світотвору поразки зазнавши,
Тяжко й велично упали додолу з вершин мудрування
Передовсім через те, що, відкинувши в світі порожню,

Визнали рух і розріджену м'якість речей припустили –
Вітру, роси, і землі, і вогню, і земних породіннів, –
Навіть найменшої пайки порожняви в них не признавши.
Друга їх помилка в тім, що границі вони не поклали
Для розпадання матерії; не визнають вони також
І неподільних частин, на які розділяються речі
(Ми ж добачаєм у кожному предметі якусь остаточну
Дрібку, частину, що нам увижається тілом найменшим);
Все ж бо із того, що оком її не ухопиш ніколи,
Можеш ти виснувать думку, що тіло те справді найменше.
Далі додаймо: вони помилково основи всесвітні
Всі уважають м'якими (а нам ті основи здаються
Смертним, пізніше утвореним тілом) – отож, на їх думку,
Мала б всесвітня матерія спершу в ніщо обернутись
І вже з нічого розбіжність численних речей породити.
Перше припущення й друге – обидва далекі од правди.
Тільця такі у незгоді поміж собою бувають,
І як отрута вони одно одному: збившись в купу,
Або загинули б зразу вони, або різно розбіглись,
Як у негоду вітри, блискавиці та дощ крапельястий.
Далі, якщо світотвір з чотирьох постає елементів
І як потому до них усе чисто вертається знову,
Де ж тоді рація їх уважати за перші начатки,
Чом не сказати, що світ сам породжує ті елементи?
Чом би то їм не з'являлись по черзі одно із одного?
Може, гадаєш, що тіло землі і вогонь поєднались
Із крапельястими росами та легковійним повітрям,
Не відмінюючи зовсім ні в чому природи своєї?
Але з такого сполучення що утворитися може?
Ні живоріддя, ні речі бездушні – рослини, наприклад!
Тож у таким різностайнім сполученні кожна стихія
Вдачу свою виявлятиме. Подув повітря з землею

Споритись будуть, і полум'я жар у воді залишиться.
Всім же начаткам, всім первісним тільцям в речах сотворєнних
Тільки затаєним впливом належить себе виявляти,
Щоб не було перешкоди окремим творінням постати.
Як своєрідним — при вдачі і силі *своїй* — одиницям.

Творчого ж чину ті люди шукають у вогнищах неба,
Кажуть, немовби вогонь обернувся найперше в повітря,
Потім з повітря постали дощі, а дощі обернулись
В землю, щоб потім пішло те порядком зворотним.
Тобто земля виділяє вологу, а далі повітря, а далі —
Полум'я чисте. І зміна така ненастанно вершиться
То від етеру на землю, то знов від землі до етеру.
Тільки ж... матерія справжня таких перетворень не знає.
Дещо повинно незмінним ввік у світах залишатись,
Щоб не могло будування всесвітнє в ніщо обернутись.
(Бо ж коли речі якісь поза межі свої виступають —
Це визначає загибель того, що було передніше).
А через те ці *стихії*, що змін зазнають ненастанних,
Мусять, як я говорив уже, з інших начатків складатись,
Що відміняться істотно ні в яких умовах не можуть,
Бо ж у інакшому разі в основах твій світ захитався б.
Краще признайся, що в світі існують деякі тільця
Саме такої природи, що можуть, огонь утворивши,
Дещо зробити, а дещо утратити, перемішатись
(Внутрішні рухи змінивши) і стати повітрям текучим;
Так і вершаться усі речові перетворення в світі.

Ти заперечиш: «Але ж очевидно, що все це береться
З ґрунту, з землі, а росте у повітрі і з нього живиться.
Таж як година в належний час не сприяє дощами
І від гучних неповздержливих злив не колишуться віти;
Таж коли сонце не гріє, свого відмовляючи жару, —

То ні дерева, ні хліб, ні тварини тоді не зростають».

Справді, коли б то пожива тверда і рідинне питво нас
Не підкріпляли, то тіло снаги позбулося б і скоро
Сила живуща покинула кості і всі наші жили.
Та підкріплюємось ми, безперечно, одними речами;
Інші ж істоти знаходять собі і поживу інакшу.

Все це доводить, що в тих-от поживних речах є багато
Первісних тілець, з живими створіннями спільних; а значить,
Кожна істота повинна й підсилку свою вимагати.
Має вагу величезну і те, що за первісні тільця
В'яжуться в масу і зв'язки які поміж ними заходять,
Що за удари вони завдають і яким піддаються.

Бо ж небеса, суходоли, потоки, моря і сузір'я
З тих же начатків, що й дерево, звір і хліба утворились, —
Тільки в сполученні іншим, при внутрішніх рухах одмінних.
Так от і в віршах моїх ти всюди побачити можеш
Спільних багато значків і висловів навіть тотожних...
Але ти мусиш признати, що вірші мої, безперечно,
Кожен зосібна, відмінні і звуком, і внутрішнім сенсом.
Так от міняється значення літер від їх розпологу.
Первісні ж тільця заходять у більше число поєднаннів,
Отже, і більше утворюють тіл та речей розмаїтих.

XI. Спростування доктрини Анаксагора.

*(Речі не є сполучення подібних
до цілості часток)*

Анаксагорову *гомойомерію* нині розглянем.

Греки дали їй цю назву; у нашій же мові убогій

Ще для того научання належного титла немає,

Хоч міркування самі досить легко вкладаються в слово.

Гомойомерії суть полягає у твердженні – ніби

Кістка, наприклад, зложилася із кісточок найдрібніших,

Так само нутрощі наші з подібних же часточок склались,

Тільки дрібних, щонайменших, і кров, що у жилах пульсує,

Є не що інше, як сума малих найдрібніших кровинок.

Легіт з'явитися може, як нас навчає філософ,

Із елементів повітря, земля – з земляних елементів,

Полум'я – із вогняних, а волога – з воложаних. Так от,

Думає він, і все інше формується в нашому світі.

Не визнає він, крім того, порожняви в світоспоруді

І в розкладанні матерії краю й межі не знаходить;

Отже, є певна підстава гадати, що він заблукався,

Як і всі ті мудреці, про яких була мова раніше.

Далі додаймо, що надто вже кволими він уявляє

Перші початки, коли проголошує їхню подібність

До сотворіння, – і гинуть вони, і страждають так само.

Отже, ніщо існування тривалого їм не звістує.

І уяви, що натиснуло щось на цей світ ненадійний, –

Що ж би уникнуло смерті, що в пашах її заціліло б?

Я вважаю: ніщо. Бо ці речі так само смертельні,

Як і все те, що у нас на очах повсякчасно, щоденно,
Діянням сил неприяних нараз переборене, гине.
Та неможливо, одначе, щоб речі в ніщо обернулись,
Як і постали з нічого, — про те говорилося вище.

Далі, пожива ростить наше тіло і міць укріпляє,
Отже, виходить, що жили, і кров, і кістки, всі тканини
Нашого тіла вбирають багато часток чужородних.
А як признаєм, що наша пожива є мішане тіло,
Містячи в складі своєму в применшенім вигляді жили,
Кості і навіть дрібні елементи зашерхлої крові, —
То, очевидячки, кожне питво, як і кожен наїдок,
Із чужородних складається часток — отже, доволі
Мають і крові в собі, і мазки у кісток найдрібніших.
Далі. Багато є тіл, що наявно з землі виростають.
Отже, коли вона містить все те, що її породіння,
Мусить так само й вона з чужородних складатися тілець
(Бо ж не лише їх породжує, але й живить, і зміцняє).
Це ж міркування і в іншому разі ти можеш прикласти.
Якщо вогонь разом з димом та попелом потай містяться
В дереві, значить, містяться вони і в малих деревинках,
Що укладаються разом в одну деревину велику.

Тут залишається ще один захисток досить укритий,
Анаксагорові знаний. Він каже, що в кожному тілі
Часток намішано різних; та їх непомітно, бо завжди
Із мішанини одно виступає вперед, чого більше
Міститься в тілі і що на видноті в речах пробуває.
Втім, і ця думка убік од правдивої стежки відходить.
Отже, тоді випливало б, що, мелючи зерно, могли ми
Часто завважить на жорнах малі, щонайменші краплини

Крові, що нею од збіжжя таки підживляється тіло.
Мусив би камінь важкий у млинах від мазки червоніти,
Мали б і трави тоді, і лузи сочитися ніжні
Білим, солодким на смак молоком, подібним до того,
Що виповняє вівці тонкорунній обтяжене вим'я.
Мала б земля у відваленій і заскородженій скибі
Стебла трави, і пашню розмаїту, і листя зелене
У найдрібніших частинах, у цяточках нам показати.
Мали б і дрова тоді, побиті в тріски щонайменші,
Виявить полум'я, попіл та дим, що від зору таїлись.
Але ж у дійсності нам не доводиться бачить *такої*
Мішанки різних речей. І ніколи її не буває.
Справді-бо, з різних начатків ті речі постали; і спільні
Деякі з первістків тих, але завжди у різних сполуках.

«Але ж почасти, – мені ти відкажеш, – трапляється в горах,
Що від тертя обопільного двох верховіттів зелених,
Як нагинає їх вітер південний одне до одного,
Полум'я зірветься раптом і віття і стовбур поймає».
Так! Не перечу. А втім, це ж не значить, що полум'я справді
Міститься в дереві. Ні! Лиш *начатки* вогню родовиті
В ньому таяться, і тільки тертя їх пожежею робить,
Тож коли б завжди ліси укривали готові пожари,
Знай, що утримувать їх повсякчасно вони б не змогли:
Десь би вогонь прохопивсь і спалив чагарі та діброви.
Як ти й досі не певен, що має вагу величенну
(Вже говорив я), які і з якими єднаються тільця,
Що за стосунки взаємні між ними тоді виникають,
Що за удари вони завдають і самі піддаються,
Як відміняється лад і сполука начатків і може
Дерево стати вогнем? Чи не те і в словах помічаєм?

Трохи по-іншому звуки розклавши, а дещо додавши,
Маєм ми ignis i ligna — два досить одлеглі поняття.

І наостанку. Коли ти вважаєш, що речі видимі
Тільки й могли народитися кожна з осібних начатків,
З тільць, своєю природою їм відповідних, тотожних, —
Ти утрачаєш правдиве про первісні тільця поняття.
Тільцям твоїм не дивниця було б і стрястися сміхом,
І захлинатись плачем, проливаючи сльози солоні.

*XII. Незліченна кількість первісних тілець
і вічність їх руху. Неосяжність всесвіту*

Нині — вперед! Я не все ще сказав... Наслухай уважніше!..
Я не даюсь на облуду. Багато ще темного бачу.
Але надія добути слави виповнює душу
І надихає любов'ю до муз моє радісне серце.
З їх допомогою думку і хист у собі розбудивши,
По бездорожжях землі пієрід я проходжу, в містинах,
Ще не одвіданих. Любо мені до джерел припадати,
Ще не замулених. Любо із свіжих квіток виплітати
Для гордовитої скроні вінок, що одвіку і досі
Музи в країні моїй нікого ще ним не вквітчали.
Так! Бо про речі поважні у книзі своїй я навчаю
І намагаюся душі від пут марновірства звільнити;
Так! Бо предмети ті темні, неясні — у вірші моєму
Ясні стають і прозорі, обвіяні чаром мусійським,
Та й не без певних підстав я до часу того удаюся.
Я, мов досвідчений лікар, що, в кубку підносячи дітям
Прикрий напій полиновий, на біль та недугу цілющий,
Спершу обмазує вінця густим нерозсиченим медом,
І молода нерозважність дитячого віку відразу
Йде на ту хитру принаду і, меду діткнувшись устами,
Далі гіркий випиває полин непомітно, а потім,
Ліками зміцнена тими, одужує й сил набирає, —
Так от і я не чужий того заходу. Я розумію,
Що міркування моє може здатись важким і немилим,
Може мого читача знеохотить. Тому я й волю
Висновки думки моєї у вірші зложить пієрійські,
Медом, мовляв, поетичним гірку всолодити науку,
Щоб затримати в той спосіб на ній твою пильну увагу,

Поки не зможеш ти все зрозуміти, до краю збагнувши
Лад світовий в його глибокій основі і зовнішніх формах.

Я вже доводив тобі, що матерії тількия дебелі,
Непереможні вовік, пробувають у русі всякчаснім.
Нині ж погляньмо, яка їх чисельність: чи справді безмежна,
Чи то обмежена чимсь? І чи справді існує порожня,
Тобто простори пустельні, де речі усі утворились?
Звідаймо також, чи є у тієї порожні границі,
Чи неоглядно без меж і кінців вона стелиться в безмір?

Справді, ні в якому напрямі всесвіт границі не має.
Таж у противному разі він мусив би десь завершитись;
А для такого завершення треба, щоб далі потойбіч
Щось простелялось за ним і межі йому визначало,
Далі яких не сягали б ні наше сприйняття, ні думка.
Але ж за всесвітом нашим нічого вказать ми не можем,
Отже, й границь він не має, не має обчислення й міри.
І анітрохи не важить, звідкіль ти його оглядаєш, —
Всюди те саме віддалення маєш побачити, всюди
Перед тобою простір, простелений кругом безмежним.
Окрім того, і природа пильнує, щоб світ безконечний
Грані собі положити не міг. Так порожнява в ньому
Речі обмежує, речі ж підкреслюють грань для порожні
І в обопільному чині нескінченість світу доводять.
Кожне-бо з них, коли б інше не клалось йому пограниччям,
Певно, з природи своєї змагалось би теж до безмежжя.
І наостанку. Хоч кожна з речей обмежує іншу
(Гори межу покладають повітрю, повітря ж — узгір'ям,
Смуги землі обтинають моря, а вода — суходоли),
Але ж нічого нема, що могло би обмежити всесвіт.
Даймо, наприклад, собі, що всесвіт кінчиться де-небудь,
І уявімо, що хтось, краєсвіття того досягнувши,

Взяв і пустив іще далі знаряддя якесь виметальне.
Буде тоді щось одно: або далі знаряддя полине
В напрямі, що проказало йому повносилля стрільцеве,
Або застрягне в якійсь перешкоді і далі не піде, —
Мусиш один із тих висновків ти доконечно прийняти.
Але обидва вони накидають тобі обов'язок
Здатись на думку, що всесвіт не має межі і границі.
Чи перешкодить що-небудь стрілі до мети досягнути,
Чи без завади вона полетить поза межі всесвітні,
Ясно, що пущено нашу стрілу не з кінця світотвору.
Так от міркуючи, буду іти я, де край світотвору
Ти б не поклав, — і питання про постріл триватиме далі.
Так і побачиш, що годі край світу тобі осягнути
І від стріли щораз далі тікатиме ціль остаточна.

Ще міркування. Коли б увесь світ цілковито, до краю
Замкнений був відусюди, і мав береги безперечні,
І завертався де-небудь — то вся б матерія в ньому
Під тягарем своїм власним все нижче у діл осідала,
Доки б ні одної речі під дахом небес не лишилось,
Доки б і неба не стало, і сонце само не померкло...
Так би матерія вся і лежала з часів передвічних,
Збита в один величезний клубок, нерухома, безвладна.
Але ти знаєш уже, що матерії перші начатки
Завжди рухливі і в світі немає ніякого споду,
Де б ті начатки могли осідати у безвладність довічну.
Ні, в безнастанному русі з'являються речі невпинно
Скрізь у просторі всесвітнім, і скрізь, до осідків найнижчих,
Бистрі матерії тільця одвіку вони почерпають...
От тобі справжня властивість безмежних розлеглостів світу:
Навіть могутня ріка, у невпинному гоні своєму
Води прудкі несучи з найдавніших часів предковічних,
Так би від устя далека була, як колись напочатку...

Безліч речей розмістилося скрізь у просторищах світу,
Краю ж йому не знайти, хоч куди б ти думками полинув.

Що ж, якби маси такі розбивались і геть відбивались
Від осереддя і скрізь у порожняві первісні тільця
Врозтіч блукали – то, певно, ніщо б і на світ не з'являлось;
І не могло б у безладді таким несвітеним постати

Навіть на час найкоротший, на хвилю якусь невелику –
Ні суходолів, ні моря, ні горяних плес піднебесних,
Ні нескорельних богів, ні минушого людського роду.

Справді, начатки речей розміщались і світ споруджали,
Жодного намислу, волі, свідомого руху не мавши,
І не змовлялись завчасно, якого їм напрямку взяти.

Ні, споконвіку вони, затягнені в рух безнастанний
Власним своїм тягарем, одне одним підбивані й гнані,

В спілки заходили різні і рухів усякових брались,
Поки нарешті такого собі розпологу набігли,

Що і тепера у ньому сукупність речей пробуває,
І як такі, *найдоцільніші* рухи між них пов'язались –

То й залишаються довші часи у повторенні вічним.

Так от і сталось, що ріки несуть свої води широкі
В море несите, і землі розлогі під сонячним жаром

Овочі родять нові і наплodom квітнуть тваринним,
І променисті вогні обертаються в сфері етерній.

Жодним би чином цього не зложилось, коли б споконвіку
Маса матерії не поновлялась, і в щедрому лоні

Те, що загинуло раз, не могло б відродитись наново.

І як, позбувшись тіла, що гине собі без поживи,
Кожна істота жива умирає – і всесвіт великий

Має загинуть так само, як маси матерії змінять
Власні закони і далі не будуть його підживляти.

Зовнішня ж сила товчків розмаїтих сама неспроможна
Сумі речей забезпечить життя без занепаду й шкоди.
Можуть стрясати вони і від розпаду світ боронити,
Доки новий не прибуде запас, виповняючи трати.
Та як по кожному з них і віддача буває, а завжди
Після такої віддачі і первісних тілець багато
Змогу собі дістають від цілості геть одриватись, —
То і всій цілості треба запаси свої поновляти.
Отже, і даваних зовні товчків припускаючи чинність,
Маємо визнать, одначе, матерії міць невичерпну.

Треба ще, Меммію, думку відкинуть тобі помилкову,
Ніби всі речі тяжать до середини світоспороди,
Отже, і всесвіт великий живе без найменшої дії
Зовнішніх сил; і ніщо не змагається в нім одірватись
Ні угорі, ні внизу, бо ж усе досередини тягне.
Ти не гадай, ніби може що-небудь само утриматись;
Ніби каміння, що десь під землею, повинно тяжіти
Вгору, а те, що на по́верхні, мусить у діл ваготіти,
Взявши за приклад подвійність предмета, відбитого в водах.

Кажуть ще, ніби живуть — ногами до ніг — попід нами
Інші створіння живі, але в долішні неба дільниці
Впасти не можуть, подібно як ми неспроможні полинуть
З власної волі угору до зоряних неба просторів.
Сонце їм світить в той час, коли зорі мигтять понад нами,
Літо гостює у них, коли нас долягають морози,
І як ми маємо день, у темноті вони пробувають.

Погляди ці помилкові, однак зацепилися людям,
Бо з неправдивих основ виходять вони в міркуваннях.
Таж як простори кругом без початку й кінця розляглися,
Жодного там осереддя нема. А коли б і було щось,

То у тому осередді ніщо б не змогло осідати,
Як і по інших віддалених, скрайніх містинах простору.
Ті-бо незміряні тоні, що їх називаєм *порожня*,
Чи в осередді, чи інде, однаково мають податись
Перед речами важкими і рухові місце відкрити.
Місця ж такого, де речі могли би вагу загубити
І затриматись назавжди, немає ніде у просторах —
Бо ж, як відомо, порожня нічому опертись не може,
І навіть більше: властивість її — усьому поступатись.
Отже, як речі в просторах додержують певного ладу,
То не тому, що їх в'яже до центру славетне тяжіння.

Інколи твердять, немовби не кожному тілу властиво
До осереддя тяжіти, а тільки землі, та волозі,
Та усьому, що, як злива, додолу з небес опадає
Або в стосунку стоїть найтіснішим до тіла земного —
Хвилям, наприклад, морським та шумливим гірським
водоспадам.

І навпаки — як повірять філософам — легіт прозорий,
Як і палючий вогонь, на обочини світу прямують.
Надто ж усяке тепло від середини тягне на обід.
Тим-то круг світищ усюди хвилює етер розігрітий,
Тим-то і сонце в висотах багаття своє підживляє.
З другого боку, верхів'я дерев не могли б зеленіти,
Якби земля не давала їм також своєї поживи...
Отже, подібні крилатим огням, розлетілися б раптом
Світу великого грані, розвіявшись скрізь у просторах,
Все, що існує, за ними б услід подалося. Не стало б
Синіх склепінь громоносного неба. Земля б розступилась
В мить найкоротшу у нас під ногами. І світ величавий,
Перемішавши руїни землі і високого неба,
Весь би, на частки дрібні розпорошений, зник у безоднях.
Так от хвилина одна — і нічого б уже не зосталось,

Окрім порожні та первісних, оком не бачених, тілець.
Знай же: як стане де в світі матерія слабнути, зразу ж
Там, у тій смузі, роззявиться брама загину та смерті
І світотвір без остачі у отворах тих западеться.

Так без великих зусиль зрозумієш мою ти науку;
Буде одне ясуватися другим, і ніч непроглядна
Шляху твого не заступить. Основи творіння збагнувши,
Будеш немов смолоскипом нові осявати царини.

Книга друга

Вступ

І. Мудрість і життєві тривоги

Любо, як моря поверхня запіниться, бурями зрита,
Із суходолу дивитись, як інший на хвилі бідує, —
І не тому, щоб утіха була у чужому конанні,
Але приємно себе поза тими нещастями бачить.
Любо дивитись на чвари війни, на криваве змагання,
Що у долині кипить, коли сам непричетний до бою.
Та найлюбіше у світі — сидіти собі безтурботно
У непохитних будовах, що вивела мудрість премудрих,
І поглядати у діл, як розсипались череди людські,
Як вони стежки собі життєвої наосліп шукають,
Як сперечаються хистом і родом своїм знаменитим,
Ночі і радісні дні в ненастанній висиджують праці,
Щоб досягнути достатків і влади, вершин панування.
О нерозсудливі людські серця! О засліплені очі!
Серед яких небезпек і в темноті якій непроглядній
Ваше минає коротке життя, і невже вам не видно,
Як небагато на втіху собі потребує природа:
Тільки б хвороба не мучила тіла і туга минала
Душу, позбавлену прикрих турбот та нестерпного жаху?
Чей же ти бачив, як мало для нашого тіла потрібно,
Щоб утишити жадобу і прагнення всі заспокоїть;
Як без великих розкошів утіхи воно заживає,
Задовольняючись тим, що дає йому мати-природа.

Таж як не маєш у домі багатому статуї різьблених,
Що у правиці світильники ясно-блискучі тримають,
Хай твій бенкет уночі осявають нелічені зорі.
Таж як немає в палаці твоїм срібляної оздоби
І золочене склепіння не будиться голосом лірним,
Втіхи дізнаєшся ти, в запашних простелившись травах
Край течії журкотливої, у холодку садовому,
І без великої трати, без клопоту будеш щасливий –
Надто як тепла погода тобі усміхнеться і щедро
Бризнуть по луках зелених гарячою барвою квіти.
Зваж і на те, що пропасниця б'є тебе з тим же завзяттям,
Чи спочиваєш на красних, узорами тканих покробах,
Чи на звичайнім лихим укривалі маєш лежати.
А як ніякої нам не буває користі в достатках,
Ні в родовитім походженні, ні у поширеній славі –
То для душі чи не зайві вони іще більше, ще дужче?..
Чи ти гадаєш, якщо легіони тобі підлягають
І на веління твоє стають до кривавого бою,
Або шикуються в лаву кінноти озброєні сотні,
Захватом тим же пойняті, або як, покірна наказу,
Флота по хвилі твоя вирушає, вітрила напнувши, –
То свобіднішим себе ти відчуєш від пут забобону?
Легше покине тебе безжалісне смерті привиддя
І розмаїті турботи твого не гнітитимуть серця?
Що то за думка пуста! І яке то дурне міркування!
Ніби тривога твоя і турботи гризькі, невідступні
Мають злякатись брязкучої зброї та стріл прудколетних?
Ні, поміж сильних царів, між людей велеможних, владущих
Сміливо ходять вони – ні корон золотих не шанують,
Ні переливного відблиску шат дорогих, пурпурових.
Як, ти ще віри не ймеш, що лиш мудрість зарадити може

Нам, бідолахам, що в темряві чорній такій животієм?
Мовби дівчора мала, що боїться, як поночі стане,
Кожної речі, отак от і ми боїмося при світлі, —
Хоч покажи ти мені, де той жах невідпорний, страшніший
Від породжіннів нічних у рухливій уяві дитячій?
Нині не стрілами дня, не сонячним гострим промінням,
Маєм розвіювать острах і людської мислі темноту,
Але пізнанням природи, її непорушних законів.

*II. Рух атомів і творення речей.
Незалежність творчого процесу
в природі від волі богів*

Що ж то за рух, у якому матерії первісні тільця
Речі породжують різні і, вже породивши, руйнують?
Що то за сила скеровує їх і якої потуги
Надано їм, що вони у просторах безкраїх мандрують?
Все я тобі розповім. Уважай на моє викладання.
Отже, не завжди матерію збито однаково щільно.
Бачимо ми, як у масі своїй ізменшаються речі,
Мовив би, гинуть поволі на протязі довшого часу
І, перестарівши зовсім, із наших очей пропадають.
В цілому ж маса матерії жодних убутоків не знає;
Бо ж як утратить одна якась річ на кількості часток —
Інша на стільки ж прибуде, узявши собі ті утрати.
Отже, одно підбивається, занепадає на силах;
Інше в той час підроста. Обновляється світ повсякчасно.
І почерезно на світі смертельне людство проживає;
Никнуть одні покоління, а другі натомість приходять.
Так і звірячі породи усі поновляються хутко,
Мов на бігу віддають одні одним життя смолоскипи.

Як же гадаєш, що первісні тільця спроможні спинитись
І, зупинившись, потому весь рух світовий відмінити, —
Ти далеченько стаєш од правдивої, вірної думки.
Всі вони, первні матерії, носячись скрізь у просторах,
Рухатись мусять — чи то від ваги, що властива їм звіку,
Чи від спіткання із другими; так вони хутко простують,
І як одно на одно набіжать, то мусять потому
Різко розскочитись. Дива нема тут, бо первістки мають

Власну дебелисть, вагу і ніщо їм назад подаватись
Не заважає. Щоб краще матерії рух усесвітній
Ти зрозумів і спізнав, пригадай, що в просторах немає
Жодного споду, де первні речей могли б затриматись.
Ті-бо простори всесвітні кінця і початку не мають
І у керунках розбіжних одкриті без краю, як різні
Нас мудреці навчають, наводячи докази певні.
А як признаємо це, не здивуймо, що первопчатки
Не віднаходять спокію ніде у просторищах світу,
Але всякчас пробувають у рухах невпинних та дужих.
Ті від спіткання удару розходяться далі і далі,
Інші ж, удару зазнавши, тісніше збиваються в купу.
Ті із початків, що щільно в сполуку одну поєднались
(Бо недалеко розскочились, в сутичці першій побившись), —
Ті, переплівшись цупко, у формах своїх неоднакі,
Скелі становлять, заліза тверду покладають основу
І невеличку громаду подібних предметів формують.
Ті ж елементи, що широко скрізь розливаються в світі
І на велику відстаню одне від одного відходять,
Бувши легкими, текучими, — ті елементи складають
Жизне повітря та сонця пекучого щедре проміння.

Сила й такого іще в неосяжних блукає просторах,
Що не ввійшло ані в яку сполуку і разом не мало
Змоги найменшої рухи свої погодити взаємно.
Взором і прикладом з'явищ таких нам придатися може
Те, що на очі всякчас наvertsається нам і впадає.
Певне, ти бачив не раз, як у темряві наших покоїв
Сонця яскравого промінь знадвору нараз промикнеться, —
Безліч тоді порошинок дрібних, найдрібніших ти бачив,
Як вони в паруску сонця танцюють і всі метушаться
У безупинній борні, у зваді й лихий колотнечі,
Як вони тиснуться тлумом, хвилини спокою не знають,

То до єднання змагаючись, то розлучаючись знову.
Звідси ти можеш собі уявити, як первісні тільця
Серед безкраїх просторів, у світі широкім блукають.
Справді-бо: речі малі є часто модель для великих,
Шлях до пізнання, вказівка до повного їх зрозуміння.
От чому мають вони на увагу твою заслужити,
Ті порошинки дрібні, що у сонячній світлі танцюють,
Їх метушня, їхні купи — то певна подоба, то образ
Нам неприступного руху матерії. З прикладу того
Ти зауважити можеш, як тільця, зазнавши удару,
Ледве помітного окові, напрямок руху змінюють,
Кидатись вліво і вправо, вперед і назад починають.
Отже, й такого блукання ми можемо початки вказати.
Спершу до руху заходять матерії первісні тільця —
З власної сили. Потому їх рух затыгає предмети,
Що із найменшої кількості часток зложились, — і більше
Силі рухливій, що первістки мчить, улягають. Нарешті
Рух невгамовний і більші тіла починає поймаєти.
Так від начатків найменших здіймається він до предметів,
Нашому оку приступних, до тих порошинок, що бачим
В промені сонця. І бистре метання їх можемо збагнути,
Хоч щонайперших будителів руху вхопить неспроможні.
Нині в коротких словах ти довідатись, Меммію, маєш,
Руху якого матерії первісним надано тільцям.
Скоро Аврора на землю проллє новороджене світло
І розмаїті пташки по дібровах прокинуться темних,
Ніжно-прозоре повітря сповняючи співом солодким, —
Бачим наочно тоді ми, і кожному те очевидно,
Як підіймається сонце раптово і як воно хутко
Світ обіймає увесь живодайним, гарячим промінням.
Але ж тепло, що нам сонце дає, і те світло сліпуче
Не крізь порожняву йдуть, вони йдуть крізь повітря, немовби
Хвилі які розтинають, ото ж у дорозі й баряться.

Не поодинці вони-бо – ті частки тепла – пробігають,
Але тримаючись гурту, немовби клубочками збившись,
А через те і занадто тіснять одне одного; й зовні
Їм перешкоди стоять, заважаючи рухатись швидше.
Первісні ж тільця, оскільки вони неподільні і прості,
Ще й у порожняві йдуть, і ніяка їх зовнішня сила
Не обаряє в дорозі, то, будши міцні, одноцільні,
Тільки-но зірвуться з місця, одразу ж і мчать у просторах,
То й зрозуміло, що швидкістю руху свого світового
Мають вони переважити промінь і встигнути можуть
Кілька разів перебігти ту віддаль, що сонячний парус
Встигне лиш раз перебігти за час той короткий. До того ж
Первісним тільцям немає потреби досліджувать спершу
Рухів зумовленість власних і всі світотвору закони.
Тут заперечення нам від людей нетямущих готове,
Ніби природа сама, без волі богів, неспроможна
Так застосовувать все до потреби та намірів людських:
Зміни річні впоряджати, усяковий овоч родити
Та й усе інше чинити, до чого смертельному роду
Пристрасть показує путь, ця найбільша життя провідниця,
Щоб у Венериних пестошах рід умножався тваринний
І щоб людству не згасало. Усі, хто вигадує й вірить,
Мовби боги задля людського племені світ утворили,
Надто у мислях своїх правдиві стежки обминають,
Навіть не знаючи, шу воно є, оті первісні тільця,
Я би наважився твердить, за горішнім стежачи небом,
Спостерігаючи інші дільниці, що світу будова
В жадному разі не є і не може вважатися твором
Божеських рук, бо в споруді отій недоладностей повно.
Згодом, мій друже, почувеш од мене про те докладніше,
Нині ж тобі докажу я про рухи тих первісних тілець.

III. Рух атомів, його напрямок; відхилення від перпендикулярної лінії. Первопричини вільної волі в живих істотах. Незмінність атомного складу та атомного руху матерії

Я уважав би доречним упевнити тебе на цій місці,
Що ані одна з речей не спроможеться з власної волі
Ні піднятися угору, ні там, угорі, перебути.
Приклад огню не повинен до блуду тебе запровадити.
Правда, що полум'я, враз народившись, вгору зростає
(Вгору так само женуть і пашня, і розлогі дерева), —
Та від ваги прирощеної все те у діл опадає.
Отже, як полум'я часом доскочить ген-ген, до покрівлі,
І язиками почне перелизувати крокви та лати,
Думаю я, що то зовнішня сила йому потурає
І від сторонньої сили так само із жил перетятих
Бризкає кров і високим струмком червоніє угору.
Чей же ти бачив, либонь, як глибока вода випирає
Всякові палі та дошки? Що глибше їх тиснем у воду,
Дужче і тяжче згори намагаючись їх придушити, —
Тим переможніше їх глибоченні нурти викидають,
І аж підскакують вгору вони, виринаючи часом.
Втім, не вагаймося і трохи, що справді всі речі природні
У світовому просторі додолу тяжать прямовисно.
Так і вогонь. Хоч і здатен у повівах дужих повітря
Вгору здійматись, однак вага, що йому притаманна,
Змушує рано чи пізно додолу його нахилитись.
Чи ти не бачив нічних смолоскипів у синяві неба,
Як вони просліді довгі вогню по собі залишають,
Линучи там і туди, де природа дає їм дорогу?
Чи ти не бачив, як світочі ті упадають на землю?

Навіть і сонце, з небесних шпилів обливаючи світлом
Твориво скрізь світове і ріллю ogrіваючи жаром, —
Вниз нахиляє і сонце пожежу свою променисту.
І, споглядаючи в бурю, як небо огні роздирають
І громовиці то тут вибухають, то інде, завваж-но,
Як вона часто, та іскра грізна, потрапляє на землю.

Далі б хотілось, щоб ти усвідомив собі якнайкраще,
Що, несучися в безоднях і вниз опадаючи, тільця
Десь у незнаному місці і в час невідомий (так само)
Від простопадної лінії осторонь трохи відходять,
Так непомітно, що ледве те можна й відхиленням звати.
Таж якби первісні тільця спадали були прямовисно
(Так, як часами спадають дощі), то вони б у просторах
Не зустрічались ніколи і не завдавали б ударів —
І утворити тоді не могла би нічого природа.

Може, подумав би хто, що первістки більші вагою,
Линучи швидше в просторищах світу, як є, простопадно,
Важко спадають на менші згори і такого удару
Їм завдають, що до творчого руху стають вони здібні.
Той, хто помислив таке, був би з правдою геть розминувся.
Кожне-бо тільце, що лине додолу крізь воду, а надто
Крізь найрідкіше повітря, прискорює рух свій у світі
Власним своїм тягарем. Бо ж природа води нетривала,
Як і повітря легке, неспроможні падіння задержать,
Скорше самі вони тяжчим речам поступаються місцем.
Але порожнява, знай, анічому ніколи не може
Стати насупроти, опір якийсь учинити, бо, власне,
Має з природи своєї покірно всьому улягати.
От через те і всі речі в порожняві світу повинні б
Падати рівно, дарма що вагу неоднакову мають,
Тим-бо і тіло важке налетіти в просторах не зможе

На легкоплинне й мале і нездатне удару завдати,
Що відмінив би той рух, у якому формується всесвіт.

Треба сказати, що первісні тільця у рухові мусять
Від прямовисного спаду убік відхилятися, — одначе
Так непомітно, що скісним назвати той рух не годиться.
Бачимо ми раз у раз, як, додолу спадаючи, речі,
Маючи власну вагу, можуть рухатись тільки-но просто,
Не забираючи вбік. Так упевнює досвід щоденний.
Але хто зважиться твердить, що в русі своїм простопаднім
Не одхиляються вбік вони трохи, на віддаль найменшу?
Далі. Як рухи усі в ланцюг нерозірваний скуто,
Як невідхильно вони одні з одних були б виникали
І, ухиляючись вбік, начатки речей не творили б
Інших начал та сполучень, що приписи долі ламають, —
Ту послідовність залізу рушійних причин та їх діянь, —
Де б тоді бралось в істоти живої свобідне воління?
Звідки б тоді, повторяю, з'являлася міць непоборна
Не улягати судьбі, по своїй уподобі чинити
І простувать не туди, де обставини місця і часу
Кажуть ходити, а там, де велять уподобання й розум?
Тож безперечно, що кожному тут своя воля диктує
Напрямок руху — і потім на тіло той рух переходить.
Чи ти не бачив, як коні дрижать з нетерпіння палкого
(Поки для них одмикаються стайні), що змоги немає
Кинутись рвійно вперед, як бажання проказує буйне,
Сила матерії вся, що є тільки в тілі, повинна
Вельми збудитися, мають всі первісні тільця з'єднатись,
Щоб спромоглася істота таким перейняти бажанням.
Отже, як бачимо, руху почин полягає у серці.
Він впливає із нашої волі, із нашого руху
І відтіля по всьому незабаром розходить ся тілу.

Зовсім інакше, як ми підпадаємо впливам стороннім,
Силі чужій улягаєм, наказам чужим коримося.
Ясно тоді, що вся наша істота простує і робить
Силоміць, власної волі не маючи, чинить безвладно,
Поки діяльне своє не прокинеться в неї воління.
Чи ти не виснуєш звідси, що, навіть скоряючись силі
(Як розуміння чуже нас неволить і каже робити
Проти охоти і власних вигод), у нашому серці
Щось застається, що може сторонній противитись моці,
Що заправляє всіма забаганками нашого тіла
(Навіть коли пробуває під тиском) і має спроможність
Сили тілесні украй загнuzдять і назад осадити.

От через те ми й повинні признати, що в атомнім русі,
Окрім ваги та ударів зокола, є й третя причина,
Що в нас породжує вибір свобідний, незв'язану волю
(Знаємо ж ми, що з нічого ніщо народитись не може).
Первнів питома вага заважає нам думать, що всесвіт
Тільки приложенням зовнішніх сил утворився; так само,
Щоб не томилося наше воління під внутрішнім тиском,
Не відчувало себе подоланням, стражденним, безвладним,
Треба, щоб десь (в неозначенім місці і в час невідомий)
Первісні тільця хоч трохи від шляху свого відхилялись.
Маса матерії завжди була однаково щільно
Стиснена, і на однаковій відстані поміж собою
Первні трималися в ній, і кількість її не змінчалась,
І через те усі рухи, що первістки в них пробувають,
Завжди лишались ті самі, що з правіку світ утворили
І що потому в наступних, грядущих віках залишяться.
Те, що творили раніше, те будуть і далі творити,
Тим же законам покірні, і буде усе процвітати,
Скільки істоті окремії на пай призначила природа.
Жодної сили немає, щоб лад світовий одмінила,

Бо ж ані оден ґатунок матерії геть одділитись
Від світотвору не може, так само і сили незнані
В нього уже не увірвуться, щоб поламати закони
Космосу нашого вкрай і рухи усі відмінити.

Хай не вражає тебе і та дивина очевидна,
Що, не зважаючи зовсім на первістків рух ненастанний,
Всесвіт, однак, нерухомим здається, якщо не числіти
Різних істот, що наділені здатністю власного руху.
Справді ж начатки матерії не піддаються сприйняттю
Органів наших, а втім (хоч єство їх для нас неприступне),
Чи не повинен їх рух відкриватись для нашої думки?
Знай, що віддалення часто спроможне від нас затаїти
Пересування куди показніших і більших предметів.

Часто, як вівці бредуть білорунні по згір'ях зелених,
Де їх принаджують трави, росою зеленою вкриті,
Йдуть і корма соковиті поскубують; ситі ягнята
Граються і жартома молоденькими б'ються лобами, —
Здалеку все те зливається вкупі і бачиться, ніби
Пляма якась білувата на похилі гір простяглася.

Або коли легіони ідуть, виповняють долину
І бойові прапори колихаються; зброя блискуча
Сяє промінням під небо високе; розлога долина
Вся червоніє од міді, від тупу численного люду
Тяжко дуднить і відбитий од гір гомінкою луною
Гук бойовий до високих сузір підіймається в небо;
Вколо ж кіннота літає по полю і бистрі загони
Перетинають усе бойовище від краю до краю —
З гір височенних тим часом здається все те нерухомим:
Сяйво немовби блискуче лежить у долині широкій.

IV. Різні форми первісних тілець та різні їх властивості

Нині довідатись маєш про інші властивості тілець,
Про розмаїтьсть їх зовнішніх форм і потім – про кількість
Різноманітних сполучень, у котрих ми їх зустрічаєм.
Я б не сказав, що тих форм розмаїтих є надто багато,
Але в численні вони і відмінні складаються речі.
Ти не здивуєш, згадавши, що кількості первісних тілець
Не облічити (про те говорив я тобі передніше).
Та і не диво, що мають і вигляд вони нетотожний,
І не спадаються зовнішні контури їх цілковито.
Глянь на людей, глянь на риби, на плем'я німе та плавуче,
На плазунів, глянь на свійських тварин і на дикого звіра,
Глянь на співучих птахів, що на березі рік та потоків
Селяться скрізь над водою, і тих, що сповняють діброви
Щебетом любим, веселим літанням, – і всіх поодинці
Перебери, рід за родом оглянь, – і відразу побачиш,
Що відрізняється кожне єство своїм виглядом власним.
В іншому разі – скажи, як би діти пізнали, де матір,
Як би і мати пізнала дітей? А втім, усі тварі
Вміють незгірш од людей пізнавати себе поодинці.
Так, коли ніжне теля перед храмом богів упадає,
На вівтарі запашному, безсмертним у жертву забите,
І обіллється, нещасне, гарячою кров'ю із серця, –
Мати, дитини позбувшись, нудьгує, блукає по луках
І копитами подвійними всюди сліди залишає,
Скрізь накидаючи оком, чи де на пастовнях немає
Плоду її дорогого, і скаргою ліс непокоїть;
І до обори у марнім шуканні не раз наvertsає,

Вся перейнята болючим бажанням знайти малолітка.
 Ні співучасливі верби, ні росяних трав соковитість,
 Ні прохолода річок, що в крутих берегах пропливають,
 Сили не мають нестерпне боління її вгамувати.
 Інші телята від іншої матки на вільній поляні
 Серце її заспокоїть, звільнить од турботи не можуть.
 Так! Бо шукає вона тільки певне, своє породіння.
 Так і малі козенята, уривчастий голос почувши,
 Маток рогатих своїх пізнають, і брикливі ягнята
 Меканням рідне вирізняють. Так на веління природи
 Кожне єство непомильно відгадує матерне вим'я.
 Ту ж особисту відмінність доглянути можемо у збіжжя;
 Двійка однакових зерен у колосі ми не зустрінемо.
 Завжди відміни якісь одрізнятимуть їх незначущі.
 Не без відмін особових і мушля дрібна, що незрідка
 Лоно землі оздобляє, де моря голублива хвиля
 На узбережжях заломистих піски сухі напуває.
 Так доконечно і те нам, подумавши, слід припустити,
 Що й елементи речей всі повинні на вигляд різнитись,
 Бо ж не руками смертельних на спільний зразок
вироблялись,
 Але у творенні вічним природи життя здобували.

Знаючи це, нам не тяжко напруженням думки пізнати,
 Чом блискавичний огонь у проймаї речей потужніший,
 Аніж звичайний земний, що у світочах наших палає.
 Маємо ми зрозуміти, що блискавки іскра небесна
 З тонших і значно дрібніших складається первісних тілець
 І через те у такі непомітні проходить отвори,
 Де ні світильничний, ні з деревини вогонь не проходить.
 Далі, чому крізь тонку роговину просвічує промінь,
 А рідина не проходить? Тому що складовники світла
 Без порівняння дрібніші, як первісні тільця вологи.

Так помічаємо ми, що вино витікає з баклажки
Весело, жваво і точиться звільна важенна олія.
Все це тому, що остання з буйніших складається часток
Або густіше пов'язаних, злитих далеко щільніше.
Наслідком цих особливостей тільця її неспроможні
Відособляти одне від одного в короткому часі,
Щоб поквапненько моторною цівкою з горла политись.
Треба додати, одначе, що мед і всі соки молочні
Завжди приємним язик і гортань відчуттям дотикають.
І, навпаки, одворотний полин та кентавриця дика
В'яжуть язик і примушують нас од відрази кривитись.
Легко тобі припустити, що речі, на смак бездоганні.
Зложені з первісних тілець гладенько обточених, круглих,
І, навпаки, речовини, що надто гіркими здаються,
Мають у складі своєму багато дебелих і міцно
Зв'язаних тілець, — тому і повинні вони розтинати
Нашого тіла єство, щоб осідків чуття доступитись.
Словом, усе, що приємно чи прикро на нас упливає,
Із неподібних на вигляд складається тілець; наприклад,
Пилки залізної гострі, пронизливі звуки — із інших,
Тяжчих, гостріших, формуються тілець, як лагідна пісня,
Що на покірливих струнах досвідчені пальці музики
Будять її і розносять кругом, потішаючи душу.
І неоднакові в ніздрі заходять до нас елементи,
Як перепалюєм трупи на попіл, чи то у театрі
Куримо ми кілікійський шафран, чи у храмах всевишнім
Сиплемо смоли панхейські на щедрі жертovníки наші.
І не з однакових тілець, дізнайся, складаються фарби
Ті, що приємний дають колорит і погляди ніжать,
І нестерпуче яскраві, що сльози в очах викликають
Або здаються ганебними, надто і надто гидкими.
Щу до вподоби чуттям, те утворене з первісних часток,
Завжди позначених круглістю, завжди гладеньких та рівних,

І, навпаки, що здається шорстким, неприймовним та грубим,
Має в собі якусь міру дебелих, зачепистих тілець.

Тільця, крім того, бувають, що й рівними їх не назвати,
І одночасно було б помилково признати кривими.
Їжуться злегка вони гострокутим своїм поконецчям,
Так, що злегенька дратують чуття, а не ранять на правду, —
Смак виноградного соку і вижимки винні, наприклад.
Далі, текучий огонь і наморозь біла, холодна
Зовсім по-різному наше тілесне чуття переймають;
Дотиком ми пізнаєм неоднакове діяння їхнє.
Дотик єдиний — о божеська сила незміряна! Дотик
В нашому тілі чуття прокидає: чи зовнішня сила
Діє на нас, чи внутрішні будяться в нас відчущання;
Силою дотику творча Венерина міць вибухає;
Дотик, нарешті, спричинює біль і чуття каламутить,
Скоро насильство порушує в тілі часток рівновагу.
Можеш у тім пересвідчитись легко, завдавши удару
Сам по якійся частині свого ж таки власного тіла.
Звідси готовий і висновок: мають різнитися сильно
Первісні тільця, як можуть одмінні чуття викликати.
Далі. Коли речовини твердими, густими здаються,
Мусять вони складниками своїми триматись міцніше
І, мовби віття розлогих дерев, заплітатися цупко.
Серед речей найтвердіших на першому місці, звичайно,
Камінь стоїть, діамант, що розбити нічому не дасться.
Другу чергу посідає граніт, а третю — залізо,
І найостаннішу — мідь, що в завісах дверей промовляє.
Ті речовини, що плином спливають, течуть рідиною,
З атомів, думаю, мусять складатись з гладких та округлих;
Нібито зернятка маку, вони розсипаються легко
І по нахиленій площі котитися хутко уміють,
Так що і вдержати їх неспромога, коли розбіжаться.

Єсть іще плинн осібні, гіркі нестерпучо, солоні.
Води, наприклад, морські... Не дивуйся, почувши від мене,
Що, із округлих складаючись тілець, вони одночасно
Містять багато шорсткого і можуть нам біль заподіять.
Втім, це не значить іще, що вони крюкуваті, шпичасті.
Їм одночасно властиві і шорсткість тверда, і округлість;
Можуть котитись вони і ранили нашу чутливість;
Щоб пересвідчився ти, як помішано різні начатки,
Ті, що гладенькі, і ті, що шорсткі, у Нептунових водах,
Маємо спосіб надійний одні відлучати від других.
Води морські пріснявлюють, у лоно землі просмоктавшись;
Десь у ґрунтах залишають вони гіркоту та отруту,
Бо що шорстке, те скоріш зав'язує у гóршім шарі.

Також і те, що на ухах у нас за хвилину щезає —
Хмари, дими та вогонь, — усе те складається з тілець
Не цілковито округлих, зусюди обточених, рівних
Та одночасно не зовсім цупких та покривлених разом.
Наше чуття вони прикро разять і крізь камінь проходять.
Не застрягають вони, як те можемо часто побачить...
Легко з усього того надається до висновку думка,
Що не з зачепистих тілець, а з гострих вони утворились.

*У. Обмежена кількість атомних форм
при необмеженому числі самих атомів.
Рівновага творчих і руїнних рухів у природі*

Все розповідане вище доповнити нині гадаю
Тим, що є доказ найкращий мого наування. А саме:
Певним числом варіацій обмежено форми начатків,
Бо ж у противному разі якісь елементи могли би,
Впину не знаючи, вирости в розмір без краю великий.
Справді, при малості тілець, при розмірі їх найдрібнішим
Речі ніколи не можуть у формах численних з'явитись.
От уявімо собі, що кожне із первісних тілець
Має на три або там на кілька частин розділятися.
Спробуй тепер переставити їх усіма способами,
Горішні вниз умістивши, а ліві праворуч подавши.
Скоро сполуки усі перепробуєш ти і побачиш,
Що за фігури у тебе складуться із тих елементів.
Впевнишся ти, що, шукаючи дальших фігур, ти повинен
Взяти також і нові елементи. А звідси наука:
Будуть все інші та й інші складові частки прилучатись,
В міру того, як зростатиме кількість фігур-комбінацій
Так, що нова комбінація – то виростає і розмір
Кожного даного тіла. Тому помилково гадати,
Ніби у первісних тільцях заложена форм безконечність.
Ставши на цьому, ти мусив би й розміри тіл припустити
Збільшені до безкінця, а це неможливо в природі...
Так би і варварські шати, і ткани тонкі мелібейські,
Двічі фарбовані в пурпур густий тесалійської скойки,
І кольорові хвости павичів переливчато-пишні
Тратили б ціну, поволі новій поступаючись вроді.
Пахощі мирри, солодкі б меди попадали в зневагу.

Спів лебединий і Фебова пісня, довірена ніжним
Струнам кітари, такої ж ганьби невідхильно дізнали,
Скоро б нові, показовіші речі на світ появились.

В тій же самій послідовності, як говорилось про ліпше,
Так і на гірше природа могла б відмінятись без краю,
І появились би речі дедалі, то все противніші
Нашому зорові й слуху, гидкіші на смак і на запах.
Але ж нічого такого нема. І тримаються речі
Певних своїх берегів, а тому ми повинні признатись,
Що у матерії маєм обмежену кількість ґатунків.

Гляньмо й на те: між снігами зими та огнем пролягає
Певна границя, і певне віддалення їх розлучає.
Крига зимова і жар протилежні кінці посідають,
Різноступінне ж тепло заповняє собою відстані, —
Так, що й тепла всі предмети одмірену мають даницю;
Межі її визначаються звідси огнем нестерпучим,
Звідти таким же напасником всього живого — морозом.

Все, що розказано вище, гадав би доповнити нині
Тим, що є доказ найкращий мого научання. А саме:
Первопочатки, однакові формою, жадних обмежень
В кількості власній не знають. При бідності певній на види
Мусять вони існувати в числі безконечнім — інакше
Станути треба на тім, що матерія світу — конечна,
І проповідувать те, що відкинули ми передніше.

Підемо далі тепера. У віршах тобі доведу я,
Що лиш числом безконечним підтримують первопочатки
Всесвіту цілість і можуть невпинність товчків забезпечить;
Тож, як побачиш ти часом породи звірів незвичайних,
Видасться, може, тобі, що природа на них неродюча;

Маєш згадати тоді, що десь у країнах далеких
Водиться їх подостатком і кількість вирівнює їхню;
З четвероногих, наприклад, на першому місці згадаймо
Хоботуватих слонів, що й у нас де-не-де зустрічаєм.
В Індії ж дальній тим часом така їх невидана сила
Водиться скрізь, що з їх білих кісток палісади збивають,
Щоб укріпити міста і від ворога їх захистити.
Втім, я піду ще далі. Нехай би з'явилась де-небудь
Дивна істота якась, одинока у цілому роді,
Що на всім світі такої ніколи й ніде не побачиш, –
Знай: якби первісних часток її не було до безліку,
Жадним би способом дане єство не могло народитись,
Ні, народившись, в світі прожить, і зрости, й розвиватись.
От уявімо, що частки начальні тієї істоти
В кількості якось обмеженій бродять по всесвіту всюди.
Де б, яким робом і чином зустрілись вони і з'єднались
В морі матерії, в дикому вирі істот чужородних?
Думаю я, що вони б не з'єднались ні в якому разі.
Ніби велике, запінене море, судно розламавши,
Носить усюди розметані щогли, носи та кормила,
Снасть і окремих плавців, прибиваючи те бурунами
До узбережжя країн велелюдних, щоб тямили смертні
І почерпали з того собі певну, нехибну науку,
Як небезпечно звірятися силі облудного моря,
Як уникати належить підступства його і не вірять
Тихій годині, коли усміхаються плеса лукаві, –
Так би і первістки речі тієї (коли припустити,
Що у числі їх обмежено) мусили б вічно метатись
По велетенських нуртах і хвилях матерії врозтіч,
І не зазнали б товчків, і сполуки б вони не набігли,
І не змогли утриматися в ній і зрости як належить.
Досвід щоденний навчає тим часом, що завжди незмінно
Речі приходять на світ і потому зростають поволі.

Тож очевидно, що кількість начатків у кожному роді
Жадних обмежень не знає, сповняючи просторинь світу.
Згубні руїницькі рухи не можуть в світах переважить,
Щоб поховати навік усі втіхи життя найсолодші;
Та одночасно і всі життєтворчі, сприятливі рухи
Не забезпечать, щоб кожне ество животіло без краю.
Так, у всякчаснім та рівнім змаганні двох сил супротивних
Точиться в світі війна спервовіку глуха, ненастанна.
То життєтворчі у ній світові переважають потуги,
То переважають потуги руїнні. І плач похоронний
З криком дитини, що в світ народилась, мішається завжди.
Ночі такої немає, ні дня, ні зорі світової,
Щоб не почула дитячого крику, а з ним одночасно
І супровідників смерті – плачу й молитов похоронних.

VI. Атомна рівноскладовість кожної речі.

Творча сила землі як результат
різноманітності атомного її складу.

Обожнення землі. Інші приклади
різнородності тілець у речах

Треба і те ще належно відзначити в нашій науці
Ще й уважати завсігди, тримаючи в пам'яті міцно,
Що між речами всіма, що їх суть і природа відомі,
Жодної ти б не знайшов, що зложилася з первісних часток
Тільки *одного* ґатунку і домішок жодних не мала б.
Що розмаїтіші сили й властивості мають предмети,
Тим розмаїтіші первісні тільця, що їх сформували,
І щодо зовнішніх форм і до внутрішніх якостей їхніх.
Так от, наприклад, земля має первісних тілець багато.
Деякі з них прохолодою рік та потоків невпинних
Море велике підживлюють, інші вогонь породжають
(Знаєм, як часто ґрунта опалаяють вогні попідземні,
Як вибухає, наприклад, огнями бурхливими Етна).
Треті пашню золоту і веселі гайки та діброви
На благодатний спожиток вирощують людям; ще інші
Зілля усяке сочисте та свіжі струмки-водопої
Дикому звіру, що в горах живе, подають на потребу.
От за таке надзвичайне багатство і названо землю –
Мати богів, мати дикого звіра, родільниця люду.

Давні й учені поети Еллади її оспівали,
Як вона мчить небесами; і леви в її колісниці.
Мусить – навчали вони – у повітрі богиня триматись,
Бо ж не годиться землі на іншу спиратися землю.
Дикі звірн у запряжці – на думку митців – то ознака,

Що навіть люте нащаддя скоряється матерній владі.
Голову їй оздобляє корона із замкових мурів –
Знак, що в містинах найліпших красує вона городами.
В тім символічнім уборі великої матері образ
Возять по різних містах і людності серце жахають.
Різні племена, звичаєм старинним, її узивають
Також Ідейською матір'ю і оточають великим
Почтом фрїгійським, тому що, як вірить переказам людським,
Вперше у Фрїгії хліб колосистий земля породила.
Галли-жерці, до богині приставлені, люд навчають,
Що, коли хто зневажає богиню, батьків не шанує,
Той, на їх думку, не гідний (і сам того, видно, не хоче),
Щоб покоління живе від нього на світ народилось.
Б'ють у тимпани щосили вони, у цимбали порожні,
Голосом дужим, хрипливим численні ріжки виповняють,
Співом фрїгійським на флейті до дна розворушують душу.
Перед бовваном різьбленим, на знак невблаганного гніву,
Зброю несуть, щоб серця здебелілі і розум невдячний
Жахом пройняли перед святістю й міццю грізної богині.
Тож як провозять її по великих містах в колісниці
І уділяє богиня свого благодатного дару
Смертному людові – міддю і сріблом їй шлях устеляють,
Щедрим приносом збагачують, ніжним трояндовим цвітом,
Мовбито снігом, на постать її і супутників сиплють.
Жрецький озброєний відділ, що греки його іменують
Братством *куретів фрїгійських*, оружну забаву справляє:
Кров'ю пролитою п'яні, танцюють вони, і до танцю
Струшують всі головами, убраними в пір'я жахливе,
І удають тих *куретів диктейських*, що, кажуть, на Криті
Вереск дитячий самого Юпітера так заглушали,
Разом з тамтешніми дітьми, що бога кругом обступили
І супроводили танець ударами зброї о зброю,
Щоб не настигнув Сатурн і не з'їв би своє породіння,

Матері ніжному серцю довічної рани завдавши.
 Отже, богині озброєний шик знаменує собою
 Критську легенду; а може, на здогад дає, що богиня
 Людям наказує мужністю землю свою обставати
 І для батьків своїх захистом бути і втіхою разом.

Правда, красиві на вигляд усі ці казки та обряди,
 Але правдивої в них надаремно шукатимеш думки:
 Щодо богів, то з природи своєї вони, не смертельні,
 Вічним спокоєм і внутрішнім миром повинні втішатись,
 Остеронь наших учинків, далеко від прикростей наших,
 Їхня природа не відає лих, небезпеки не знає;
 Не потребуючи нас, вдовольняючись власною міццю,
 Знай, до чесноти байдужа вона і на гнів неподатна.
 Так от як море Нептуном ми інколи всі уживаєм
 Або пашню іменуєм Церерою; Вакха найменням
 Справжнє наймення *вино* раз у раз заступати волієм —
 Так лише можемо землі надавати ми титло старинне
Матері всіх не смертельних *богів*, хоч у дійсності всі ми
 Дуже далекі від тих забобонів та вірувань марних.
 Справді ж, чуття та свідомість землі не властиві одвіку,
 А як багато речей розмаїтих вона породила,
 То лиш тому, що багата була на тілесні начатки.

Часто на лузі одному, у травах зелених пасуться
 Коні, до бою придатні, і рунні отари овечі;
 Тут і рогата худоба під тим же покровом небесним
 З того ж таки джерела погамовує спрагу пекучу, —
 Але на вигляд усі вони різні: доховують вдачу
 Власного роду, додержують звичок, батькам притаманних.
 Скільки ж начатків одмінних і в випасі міститься кожнім!
 В кожному струмені стільки ж ґатунків матерії різних!..
 Далі у кожній тварині вся цілість формується з суми

Різних начатків; тут зародки плоти, тепла і вологи,
Жил і кісток, і формують усі вони органи різні,
Що неоднакову службу у цілому тілі справляють.

Далі, все те, що горить, охоплене полум'ям ясним,
Має в собі подостатку складовників різного роду,
Що вибухають огнем, що світло підтримують жаром,
Що миготять іскорками і попелом сивим лягають.
Способом тим і всі інші численні оглянувши речі,
Висновку дійдеш, що в кожній із них затаїлося безліч
Первісних тілець одмінної форми, властивостей різних.

Знайдеш, нарешті, й таке, де зливаються смак і кольори
З запахом; і серед нього на першому місці — офіри...
Мусять вони з розмаїтих також елементів складатись:
Сморід по-іншому нас дотикає, як колір кривавий,
Смак поступається органів наших, як запах та колір, —
Отже, від тілець одмінних одмінні сприйняття залежать.
Так неподібні взаємно на зовнішній вигляд начатки
Разом єднуються, мішанка їхня породжує речі.
Можеш цей висновок навіть на віршах моїх перевірити.
Тут по окремих словах є спільних значків забагато,
Але ти мусиш признати, що все-таки вірші у мене —
Кожен зосібна — формуються з різних частинок складових.
Правда, ти часто зустрінеш те саме сполучення звуків,
Часто надигаєш схожу пов'язаних слів послідовність,
Але у цілості кожен рядок має значення власне.
Так от і в кожнім предметі є зародків спільних багато
Часток, що входять до різних речей, — одначе предмети
В сумі частин складових одмінні одне від одного;
Отже, не помилка буде сказати, що з тілець одмінних
Люд сформувався, і хліб на полях, і веселі діброви.

Втім не гадай, ніби первісні тільця *усякої форми*
Можуть єднатись; інакше б потвори жили повсеземно,
І півлюдина-півзвір зустрівався б усюди, і віття
З тіла тварини живої здіймалося високо вгору,
Тіло тварин водяних мішалось б з тілом наземних
І на землі всеродющій природа була б появила
Плем'я химер одворотних, що з пащі вогонь видихають,
Але ж нічого такого не робиться. Бачимо всі ми,
Що лиш у певній утробі і з зародків певних приходить
Кожна істота на світ і породу свою зберігає;
Отже, усе відбувається тільки на певних підставах.
Тільки споріднені частки з поживи щоденної входять
В органи внутрішні наші, щоб діяння там породити,
Строго зумовлені завжди; а все негодяще невдовзі
Наше єство викидає із себе. Так само від струсу
Сила частинок од тіла одходить – це ті елементи,
Що неспроможні ні з чим поєднатись, ні викликать в тілі
Творчого руху, ні просто піти на користь організму.
І не вважай, що цим правилам тільки тварини коряться:
Ні, це закон світовий і створіння усе обіймає...
Кожне створіння природи одмінне буває на вигляд,
Тож неминуче, гадаю, належиться нам припустити,
Що впливає все те із добору начатків одмінних.
Раз неоднакові первні, різнитися мають так само
Їхні путі, інтервали, сполучення, внутрішні рухи,
Словом, усе, що різнить не лише організми тваринні,
А й суходіл од безодні морської і синяву неба
Понад земними просторами вгору ген-ген підіймає.

*VII. Невластивість атомам характерних
якостей утворених ними речей.*

*Первісні тільця матерії не мають кольору,
запаху, тепла, холоду та іншого, що відзначає речі*

Нині дізнайся, що далі у праці своїй віднайшов я,
І помилково не думай, що з білих начатків зложилось
Те, що на око твоє видається фарбованим біло,
Або що чорні предмети від первістків чорних походять.
І не гадай, що кольори, якими оздоблено речі,
Певною мірою відповідають забарвленню власних
Первочатків, з яких утворилась матерія їхня.
Знай, що ніякого кольору первісні тільця не мають —
Ні ідентичного з кольором речі, ні схожого навіть.
Як же подумаєш ти, що таких незабарвлених тілець
Нам і пізнати не можна, то знай, що то помилка певна.
Сліпорожденних згадай, що ніколи не бачили світла,
Дотиком можуть, одначе, вони розпізнати належно
Речі, одвіку для них позбавлені всяких кольорів.
Треба гадати, що й нам не так тяжко поняття зложити
Про незабарвлені речі, що жадної фарби не мають,
Зрештою, ми ж і самі, дотикаючись поночі різних
Хатніх предметів, ніякого кольору теж не сприймаєм.
Нині, на досвід опершись, до викладок я обернуся...
Колір, ми знаємо, кожний до всякових змін надається...
Та не повинна ця змінність властивістю зародків бути.
Щось незахитаним має і завжди незмінним лишатись,
Щоб у основі своїй не схитнулася всесвіту цілість.
Тож, коли речі виходять за межі своєї природи,
Все це сполучене з смертю того, що було передніше.

Отже, не думай, що колір – то первісних часток властивість,
Бо, припускаячи це, ти захитуєш всесвіту цілість.

Знай, що хоч первісним тільцям кольорів не дано ніяких,
Та розмаїтими формами їх наділила природа.
З того всього і з'являються фарби та колір одмінний.
Має, крім того, вагу, які прилучаються тільця
І до яких і що за стосунки між ними заходять,
Рухи які спричиняють вони і яким піддаються.
Знаючи це, без великої муки здаси собі справу,
Чом усе те, що недавно на колір було найчорніше,
Може світлішати раптом і навіть як мармур робитись.
Море, наприклад, як поверхню темну схвильовано вітром,
Сивою піною враз поміається, біле як мармур.
Можна все те пояснити. Що досі здавалося чорним,
Перемішало матерію власну, змінило порядок
Первісних тілець, відкинуло дещо і дещо придбало
І через те перед нами блискучим та білим з'явилося.
От коли б море складалося з тілець, на колір блакитних,
То вже ніколи воно б неспроможне було побіліти.
Хоч би якими мішав способами ти тільця блакитні –
Не змандрували б ніколи у колір вони мармуровий!
Також як первісні тільця були б розмаїті на колір
І тільки разом усі у блакитному тоні єднались –
От як єднаються різні фігурки і контури різні
Разом у форму якусь квадратову, і в тому квадраті
Все-таки ми розрізняєм складові частки неоднакі,
Контурів різних, – отак відзначали тоді б ми у морі
Чи то у другій якійсь рідині однотонної барви
Різноманітні і поміж собою несхожі кольори.
Тільки ж одмінність фігур не може тому перешкодить,
Щоб уложились вони у форму одну квадратову;
А розмаїті кольори матерії первісних тілець

Не дозволяють, щоб цілість до краю була однотонна.
Так і розпалось припущення наше, що нас намовляє
Первісним тільцям приписувать інколи певну окраску, —
Скоро завважили ми, що білі предмети не з білих,
Чорні не з чорних, але з розмаїтих начатків з'явились:
Але ще легше ту думку прийняти, що білі предмети
З безкольорових начатків повинні скоріш виникати,
Як, припустімо, із чорних чи інших, відмінної барви.
Колір є наслідок певної первісних тілець сполуки,
Тож якби колір речей мав основу у кольорі тілець,
То розмаїтістю барв і речі були б визначались.
Але ж чому, сформувавшись з атомів, речі ніколи
Нас не вражають раптовою зміною сталих кольорів?
Ворон чому, пролітаючи десь угорі понад нами,
Сніжною білістю крил ніколи очей не здивує?
Чом же із чорних начатків не з'являться лебеді чорні,
А з розмаїтих чому ми ніколи не бачим перістих?
Далі, зміркуймо, що колір без світла ніде не існує,
Тілець же первісних навіть і в світлі ніяк не побачиш, —
Чи ж не виходить із цього, що атоми — безкольорові?
В темряві чорній чи може якийсь проявитися колір,
Колір, що міниться часто і завжди від світла залежить,
Просто чи скісно його відбивають од себе предмети?
Пір'я, наприклад, що бачим на шийці його голубиній
Ззаду і спереду, — як воно міниться, грає на сонці!
Звідси немов дорогим червоніє, гарячим піропом,
Звідти інакше на наших чуттях відбивається: мовби
Серед коралів нараз ізмарагди зелені пробились.
Так і хвости в павичів, у яскравому парусі сонця,
Від повороту свого і кольори виразно міняють.
Таж коли колір з'являється тут від ударів проміння,
Треба гадати: без того з'явитись йому неможливо.
Також і те зауважмо: по-різному колір сприймають

Наші зіниці – чи білий предмет упадає на очі,
 Чи наvertsається чорний, чи інший який набігає.
 І вже нітрохи нам колір ніякий не важить, коли ми
 Дотиком річ пізнаєм і форми її відчуваєм.
 Виснуймо звідси, що первісткам колір не є притаманний;
 Дотиком сприймані, форми різницю між них покладають.

Ще ж розміркуймо: коли розбиватимем річ на частини,
 То що дробитимем дужче, то більше сповзатиме колір,
 Поки, дедалі блідніючи, аж до остатку не зійде.
 Спостерігається це, коли золото щире дробити
 Або тканину багряню коли розпускати по нитці
 (Фарба густа фінікійська яскравість тоді утрачає).
 Звідси нам висновок певний дається, що речі свій колір
 Тратять раніше, аніж розпадуться на первісні тільця.

І наостанку. Ти ж, певно, признаєш, що тіло не кожне
 Має свій голос і пахощі власні, і я сподіваюсь,
 Ні аромату, ні звуку *всім чисто* речам не припишеш.
 Так от і зором не всюди кольори ми виявить можем.
 Отже, висновуймо, єсть і не торкані барвою речі,
 Як і позбавлені звуку, позбавлені пахощів власних.
 Але допитлива думка спроможеться їх розпізнати,
 Як і багато чого пізнає, що не зразу дається.

Та не роби з того висновку, ніби матерії тільця
 Кольору тільки позбавлені. Ні! Не властиві так само
 Їм і розпечений жар, і холод різкий льодовитий,
 Звуки не здібні вони видавать і соків не мають,
 Не притаманні їх суті природній і пахощі власні.
 Якщо ти хочеш зробити якусь рідину духовиту
 Чи з майорану, чи з мирри, чи нардовий цвіт найсолодший,
 Що, мовби нектар, у ніздрі вступає, настояти схочеш –

То щонайперше візьми не пахучої зовсім олії,
Що не приносить ніяких до ніздрів твоїх ароматів,
Щоб якнайменше вона (до заправок тих домішавшись)
Власною міццю могла перебити оті аромати.
Так і начатки речей неспроможні своїм формуванням,
Що виникають із них, накидати свій запах нечутний
Або свій голос (бо й звуку ніякого видать не можуть).
З тої причини не можуть вони і речам надавати
Ані смаку, ні пекучого жару... Ні холоду навіть.
Інші властивості, спільні усім сотворінням смертельним, —
М'якість гнучка, порожнеча (всередині), розклад нарешті, —
Все це чуже і стороннє матерії первісним тільцям.
Маєш усе це признати, як хочеш на сталій основі
Світ утвердити і вічну тривалість йому забезпечити,
Щоб не схитнулася цілість речей у підвалинах власних.

VIII. Зародки живих істот позбавлені
почуття (теза й докази)

Переконатися нині ти маєш, що кожна істота
Із почуттями живими формується з тілець, що зовсім
Не відчують нічого. Наявність тому не перечить;
Враження наші щоденні на прикладі нас упевняють
І накеруюють думку на висновок певний, правдивий,
Що сотворіння живі з нечуттєвих походять начатків.
Чей же ти бачив не раз, як живі появляются черви
У калюжках та гною, коли жирні ґрунти починають
Від безнастанних дощів на грузьке розмокати болото.
Бачим, крім того, всякдень і взаємне речей обертання.
Так обертаються ріки, ліси й пасовища гойні
В ситу худобу, і так обертається сита худоба
В нашу поживу і кров. І так ми самі підживляєм
Силу і кров хижаків пазуристих і навіть крилатих.
Всяку поживу природа у тіло живе обертає
І розвиває із неї тваринячі всі відчуття,
Певне, велінням того ж світового закону, що й дрова
Полум'ям ясним поймає і робить огонь з деревини.
Бачиш тепер, яке значення має, як важить багато
Спосіб і лад, що у ньому начатки речей розмістились;
Те, які рухи вони віддають і яким піддаються.
Підемо далі. Та що ж то таке, що стрясає нам душу?
Що нас схвильовує так і чуття викликає розбіжні,
Якщо не згодишся ти, що з нечулого чуле зростає?
Правда, як камінь і дерево ми намішаєм з землею,
То відчуття живого вони ще не можуть явити.
От що б тобі придалося в умовах таких пригадати:
Таж не з усіх і не зразу, сказав би я, первісних тілець

Може живе і чуттям обдароване тіло постати.

Треба прийняти до уваги, малі чи великі ті тільця,

Що прокидають чутливість, якої їм надано форми

І, наостанку, який у них лад, і стосунок, і рухи.

І як нічого живого в землі чи у дровах не знайдем –

Відаймо: скоро вони загнивати почнуть од вологи,

Черви народяться в них, бо ж матерії перші початки

Так тоді свій розполіг у новітніх обставинах змінять,

Що і в створіння живі поєднатися зможуть нарешті.

Далі, хто думає, ніби чуттям обдаровані тварі

Можуть із чулих лише народитися тілець, той мусить

М'якість добачити в атомах: чулість пов'язана завжди

З кров'ю, з утробою, – ті ж наші органи (хто не признає?)

З плоті м'якої, з матерії смертної зложені завжди.

Та коли б навіть начатки були і м'які, і безсмертні,

То чи *часткова* була б їм усім притаманна чутливість,

А чи *загальна*, всьому сотворінню живому властива?

Перше припущення маєм відкинути. Окремі частини,

Як відособити їх, не причетні чуттям організму.

Так і рука, та і кожна кінцевина нашого тіла,

Бувши од тіла віддалена, тратить свою почутливість.

Друге лишається нам: припустити, що чулість *начатків* –

Чулість цілого єства. Коли ж так, то повинно признати,

Що відчування їх те, як і в нас, і життя їх свідоме.

Але чи можна тоді їм засвоїти назву начатків?

А чи спроможні вони ухилитись від смертної стежки,

Якщо подібні у всьому вони до смертельної тварі?

Далі. Коли це припустим, то визнаєм: їхня сполука

Тільки й могла породити незлічене плем'я тваринне –

Так-бо і люди, і звір лісовий, і покірна худоба

Можуть, з'єднавшись, в світ привести лиш подібних до себе.

Можна ще думать, що первні втрачають чутливість часткову,
Щоб на загальну її відмінить. Але ж як недоцільно
Дати властивості певні і зразу ж назад завернути!..
Так!.. А тим часом з яєць нерухомих живі пташенята
В світ появляються і по дощах ненастанних у ґрунті
Сила черви виникає... Отож і вагатись не треба,
Що з нечутливих начатків чутливість з'явитися може.

Хай мені скаже хто-небудь, що з зародків невідчутливих
Може істота чутлива постати, як наслідок зміни
Чи то пологів якихось, що плід появляють новітній,
Я відповім коротенько. Скажу: не буває пологів,
Якщо раніш не було спарування, тілесної злуки;
Зміни не буде, якщо не було поєднання начатків.
Так і в сполуці тілесній живих почувань не буде,
Поки цілком не народиться в ній природа тваринна.
Дива нема тут, бо зародки довго тримаються врозсіп
В водах текучих, в землі і по інших дільницях всесвітніх,
І як сполучаться, то не відразу зав'язують рухи,
Що обдаровують їх почуттям всепроймаючим, гострим,
І до створіння, що тими чуттями живе, прилучають.
Далі. Удар на творіння живе упадає часами
Дужче, як може воно перетерпить, і валить раптово,
Зразу вражаючи всі відчуття – і духовні, й тілесні.
Далі що діється з тілом? Порушено атомів зв'язі,
Внутрішні рухи помішано, зменшено їх життєздатність.
Все це триває, допоки матерія, струшена в ґрунті,
Вузлики всі життьові не розірве у тілі і, душу
Вкрай розметавши, у проники тіла не вижене зовсім.
Що ж би інакшого міг той жахливий удар спричинити,
Як не зірвати і вкрай потлумити усю життєздатність?
Може і слабший удар на істоту живу обвалитись;

Руху остатки тоді життєвого поновлюють силу
І, поновивши, чутливість помішану знов проясняють,
Кожне чуття наvertsають на шлях і показують межі.
Рухи руїнні, що от уже весь організм обіймали,
Десь розтеклися, і знов променіє свідомість пригасла.
Що ж за причина, що можуть істоти від смертних порогів
Знову, душевну напруживши міць, до життя повертатись
І уникати загину, що бачився вже неминучим?
Далі. Ми всі відчуваємо біль, коли первісні частки,
Глибоко міццю чужою у всім потривожені тілі,
Аж до найглибших основ та осідків своїх метушаться;
І відчуваємо радість, коли вони стануть на місце.
Частки ж самі, як уже говорилося, не відають болю,
Як і ніяких утіх не спроможні відчути ніколи.
Так, бо вони одноцільні, не зложені з часток дрібніших,
Отже, не можуть страждати від змін у розміщенні їхнім,
Як і утіхи не знають від їх повороту на місце.
Тим-то й повинно одвіку нечулими їх признавати.
Та припустімо, що кожна істота тому почуває,
Що її первісні частки наділено всі почуттями, —
Як би тоді уявилися нам наші людські начатки?
Мали б вони самостійно стрясатися сміхом невпинним,
Плакать могли б, і струмити сльози, й зітхати скорботно,
Тямили б дещо про себе і власні пригоди сказати
І міркували б про певні відзнаки своєї природи?
Словом, подібні були б до *всіх чисто* живих сотворіннів,
Отже, могли б, як і ті, в свою чергу, складатися з тілець,
Ті ж розпадатись так само на частки, і так безконечно.
Кожна істота, наділена думкою, мовою, сміхом,
Мала б з частин формуватись, озброєних тим же умінням.
Але ж, таке припустивши, ти б став на порозі безумства.
Тож як можливо сміятись, не бувши з часток сміхотливих;

Мислити можна і розуму міць у слова покладати
 І не поставши з начатків замислених чи красномовних —
 То, очевидно, і все, що наділено тими ж чуттями,
 Може постати із тілець, позбавлених всіх відчужаннів.

Зрештою, всі ми з начатків небесних у світ народились.
 Небо нам батько усім. Напоєна з неба дощами,
 Мати-земля життєдайна ростить на просторі родючим
 Хліб на полях золотий і дозвілля зеленого гаю;
 Людському роду і дикому звіру дає існування,
 Пашу тварині усій постачає, щоб сита і буйна
 В світі дозвільно жила і нащаддя своє умножала.
 А через те по заслuzі дається їй матері титло.
 Знов повертається в землю, що спершу у ній пробувало;
 Те ж, що прийшло від просторів етерних, підноситься вгору
 І віднаходить собі пристановище в висях небесних.
 Смерть не руйнує речей до останку, і перші начатки
 Не пропадають — вона тільки зв'язки між них розриває.
 Вийшовши з цих поєднаннів, начатки до інших вступають,
 Так настає перетворення, міняться форми і колір
 І виникає свідомість, щоб потім загинути знову.
 Звідси ти бачиш, як важить багато, що то за начатки
 Поміж собою стриваються, що за стосунки між ними,
 Що за удари вони завдають і самі піддаються.
 Та й не подумай, що вічність начаткам речей не властива
 Тільки тому, що на бчях у нас коливаються речі,
 То виникають із первістків, то розпадаються знову.

Так от і в віршах моїх та обставина важить чимало,
 Що сполучилось, і з чим, і в яким розпорядку знайшлося.
 З тих же значків укладаються назви дерев, суходолу,
 Моря, тварин, і пашниці, і сонця. Не всі ті значечки

Спільні окремим словам, але спільних між ними багато;
Значення ж різне словам надається розміщенням знаків.
Так і в речах вся відмінність залежить од злучення тілець,
Їх розпологу, фігури і внутрішніх рухів. І зміна
Всіх цих умов доконечно і речі самі відміняє.

*IX. Незчисленність світів. Їх рокованість
на пригасання й смерть. Старість землі,
вичерпання її життєвої енергії*

Нині до мислі правдивої серцем уважним схилися:
Знання нове намагається слуху твого досягнути
І по-новому тобі світотвору єство показати.
Та не буває і простої речі, яка б напочатку
Мудрою, до зрозуміння важкою тобі не здалася,
Як не буває і дива такого, що з упливом часу
Не перестало б наше сприйняття людське дивувати.
Небо, наприклад, і колір його незрівнянний, пречистий,
Зорі мандрівні, що розсипом срібним його осявають,
Місяць і сонячне сяйво, незмірне у силі сліпучій, –
Все це коли б перед людським сприйняттям розкрилося
вперше,
Вразивши очі смертельні своїм несподіваним дивом, –
Чи показала б людина щось краще від тих дивоглядів,
Що, не побачивши, тяжко й повірити у їх існування?
Ні! Я гадаю, ніхто не вказав би дивнішої вроди...
Нині ж усяк до тієї краси призвичаєний змалку,
Навіть очей не підводить у ті осяйні верховини.
Отже, і ти перестань уникати мого наuczання,
Що відстрашити тебе новиною пізнання могло би,
Зваж його в думці своїй і руку мені простягни ти;
А не погодишся з ним, виступай проти мене оружно.
Я вже казав: незміренні простори лежать поза гранню
Нашого світу, і дух наш допитливий прагне незмінно,
Що там, у далях всесвітніх, дізнатися, лине в простори
І на свобідних уявлення крилах шугає повсюди,

Передовсім у ніякому напрямі: ні попід нами,
Ні понад нами, вгорі, ні з того, ні з іншого боку
Всесвіт не має кінця (і я те довів, і не тяжко
З безпосередніх природи вказівок упевнитись в тому).
А через те неймовірно, що в безмірах тих неосяжних,
Де, як належить гадати, порожнява морем простерлась,
Де у числі незліченнім блукають начатки і, гнані
Вічними рухами, у розмаїті сполучення входять,
Де утворилася наша земля і покрови небесні, —
Інших світів не постало б з запасів матерії вічних.
Надто ж коли пригадати, що світ — то є утвір природи
І розмаїто, без жодного намислу первісні тільця
В ньому стрівалися і випадково лучилися в масу,
Поки нарешті не збіглися в те поєднання, що стало
Первоосновою різних великих дільниць світотвору:
Моря, небес, і землі, і живого тваринного царства.
Тож неминуче, мені б видавалося, слід припустити,
Що у просторах безмежних, в широких етерянім лоні
Є ще багато згромаджень матерії, схожих на наше.

Далі над тим поміркуймо, як стільки матерії в світі,
Стільки простору і стільки причин у наявності всяких,
То безперестану мають істоти нові виникати,
І як начатків загальне число є таке незміренне,
Що довжелезного віку всього животвору не стало б
Їх полічити; і сили природні ті самі, що й тута,
Тими ж таки способами і в інших містинах простору
Зародки тії громадити можуть — то маєш признати,
Що у великому світі є інші незвідані землі,
Інше людство і звіриного царства інакші породи.
Ще міркування. У цілому світі немає предметів,
Що самотньо з'являлися б і самотньо зростали.
Що б ти не взяв у природі, те завжди частиною буде

Цілого роду якогось. Найперше поглянь на тварини.
Знайдеш одразу ти рід хижаків лісових та нагірних,
Потім завважиш людське породіння, німуюче плем'я
Риб лусконосних і птаства усякого рід легкокрилий.
Так і вся інша природа закону тому ж улягає.
Сонце, земля, і місяць, і море, і другі сполуки –
Не самотні: у всесвіті їх необмежена кількість.
Кожному з них установлено термін життя і зростання,
І утворились вони із тих самих начатків, що й інші,
Різні породю, ліком незлічені тварі наземні.
Раз ти засвоїв все те, то природа повинна з'явитись
Перед тобою свобідна, від гордих владик незалежна,
Власним велінням, не божим наказом керована в діях.
Ви, божества, ви, серця безтурботні в спокої святому!
Якщо провадите ви у блаженстві життя бездіяльне,
Хто управляє тоді світотвором? Хто в світу безоднях
Віжки тримає в руках і керує розважно і твердо?
Хто небеса обертає так рівно і землю родючу
Хто огріває повсюди довічними з неба вогнями?
Хто одночасно спроможен по різних місцях пробувати,
Тучею тінь наганяючи і неохмарене небо
Дужим стрясаючи громом? Хто блискавку може послати,
Що, розкидаючи божеський дім, у просторах лютує,
Падає, мовби стріла, і, минаючи часто негідних,
Б'є незаслужено мудрих, правдивих і повних чесноти?

Справді, потому, як світ народивсь, як моря й суходоли
Перший побачили день і сонце з'явилося вперше, –
Сила начатків зокола прийшла і багато пристало
Первістків тих, що край нашого світу трималися обіч.
З того запасу земля підростала і повнилось море;
Звідти і небо будову свою підживляло, і бані
Зносило вгору, і вгору ж примусило знятись повітря.

Сила товчків відусюди-бо первні тілесні приносить,
Розподіляючи їх по споріднених масах; наприклад,
Тільця вологи – воді, а землі – земляні приділяє,
Полум'я чистим огнем підживляє, а небо – етером, –
Поки, усе завершаючи, мати-природа родюча
Не приведе усі речі до повної стиглості, тобто
До рівноваги того, що сприймають вони на поживу
Та боротьбу, і того, що втрачають із власних запасів.
Всім сотворінням у світі приходить призначений термін,
І зупиняє природа зростання снаги життьової.
Бачимо ми, як створіння ростуть у прибутку веселім,
Як із ступня на ступінь підіймаються в стиглому віці,
Більше собі здобуваючи, як виділяють із себе;
Як тоді легко пожива вбирається кров'ю, і жили
Ще не поширені так, щоб підживлення тратилось марно,
І не доводиться тілу губити замість набувати.
Завжди чимало від тіла начатків живущих одходить,
Але ще більш прибуває, і так воно діється доти,
Доки істота жива не досягне вершини зростання.
Потім набута снага починає помалу спадати
І наближається кожне єство до найгіршого віку.
І що повніша істота, то більше прирощення тратить,
І що у розмірах ширша, то первісних тілець рясніше
З різних сторін одкладає від себе і губить потому.
Тут і пожива нелегко уже обертається в жилах,
Та й не доволі її, щоб припливом відплив надолужить,
І допомогу подати, і в тілі завзяття піддержать.
Тим-то на старості завсіди не вистачає поживи;
Тим-то і тільцям стороннім безсила тоді опиратись
Наша істота і гине не раз під їх тиском ворожим.
Так і знесилена втратами цілість загинуть повинна,
Квола зсередини, перед ударом зовні беззахисна.

Так ото згодом і стіни великої світобудови
Геть розпадуться і порохом звійуться скрізь у просторах,
І хоч усе відновляє і все покріпляє пожива
(Може і трати поповнити, і врятувать од загину) –
Тут усе піде намарно: не вдержать-бо зношені жили
Свіжої крові та соків. Немає снаги у природи.
Так, її міць надломилась; земля, натомившись до краю,
Тільки дрібноту приводить на світ, земля, що раніше
Творам своїм надавати могла велетенського зросту.
Бо ж не спустились, гадаю, з висот щонайвищого неба
На мотузку золотому усі ті породи звірячі
І не створило їх море, що б'ється у скелі стрімчасті.
Ні! Їх створила земля, що й тепера дає їм поживу,
Що породила своєю охотою, з власної волі
І золотисту пшеницю, і лози рясні виноградні,
Овочі ніжно-солодкі і трави гірські соковиті.
Нині все те потребує тривалих і певних зусиллів.
Марне воли надриваєм і ратаїв з сили виводим:
Рала не досить самого, щоб поле до жнив захоотить.
Зводиться зерно нінащо, зростають труди та турбота.
Щораз частіше зітхає плугатар старий сумовито
І головою хитає, що марно пішла його праця.
І, порівнявши новітні часи до минулого часу,
Хвалить достатки батьків і править своє безнастанно,
Що старосвітським поріддям, побожності давньої повним,
Легше велося, як нам, хоч і поля було небагато
(Менше, як нині у нас), і знаряддя було не найкраще.
І все частіше сумний виноградар жаліється гірко
На перестарілі лози і скаргою небо турбує;
Не розуміє старий, що все на цім світі марніє,
Занепадає на силах і звільна простує до гробу.

З книги четвертої

Вступ

По бездоріжжях землі пієрид я їду, по країнах,
Ще не одвіданих. Любо мені до джерел припадати,
Ще не замулених. Любо із свіжих квіток виплітати
Для гордовитого чола вінок, що відвіку і досі
Музи в країні моїй нікого ще ним не квітчали.
Так!.. Бо про речі поважні у книзі своїй я навчаю
І намагаюся душі від пут марновірства звільнити.
Так!.. Бо предмети ті темні, неясні – у вірші моєму
Ясні й прозорі стають, мусійським овіяні чаром.
Та й не без певних підстав я до чару того обертаюсь,
Я, мов досвідчений лікар, що, в кубку підносячи дітям
Прикрий напій полиновий, на біль та недугу цілющий,
Спершу обмазує вінця густим, нерозсиченим медом,
І молода нерозважність дитячого віку одразу
Йде на ту хитру принаду і, меду діткнувшись устами,
Далі гіркий випиває полин непомітно, а потім,
Ліком підтримана тим, одужує й сил набирає, –
Так от і я – не чужий того заходу. Я розумію,
Що міркування моє може здатись важким і немилим,
Може мого читача знеохотить. Тому я й волію
Висновки думки моєї у вірші зложити пієрійські,
Медом, мовляв, поетичним гірку всолодити науку,
Щоб затримати при ній увагу твою неослабно,
Поки закони всі світостворіння збагнеш ти і зможеш,
Все зрозумівши, відчути всю користь від досліду й знання.

З книги п'ятої

І. Похвала Епікурові

Хто б іспромігся у серці потужнім знайти величання,
Гідне його надзвичайних відкрить та славетних учинків?
Хто, незрівнянний у слові, зумів би у пісні похвальній
Дивним заслугам його дорівнятись, що розумом бистрим
Мислі такі віднайшов і стільки скарбів позоставив?
Ні, не спроможен ніхто, коли смертним у світ народився!
Таж, як розважимо добре величність його научання,
Богом його назвемо, так, прославлений Меммію, богом!
Він нам найперше вказав оте життєве прямування,
Що називаємо мудрістю нині, і він же, управний,
Вивів життя наше з хвиль розбуялих, із темряви ночі
На супокійні простори, на денне, на сонячне сяйво.
Ти пригадай і розваж всі відкриття богів стародавніх.
Кажуть, наприклад, Церера нам хліб постачає, а Лібер
Серед смертельного роду винарство колись запровадив.
Тільки без хліба й вина, я гадаю, ще можна прожити
(Таж і тепера без них обходяться інші народи),
Але без чистого серця ніхто не дізнається щастя.
От і скажу я: тим більше повинен здаватися богом
Той, що від нього і досі, серед найсильніших народів,
Шириться втіха солодка і серце м'якшить благородне.
Навіть як схочеш ділами його прирівнять до Геракла,
Навіть тоді як належить заслуги його не оціниш!..
Чим нам тепера зашкодити може роззявлена паща
Лева немейського? Що заподіє кабан ерімантський?
Що нам потроєні груди й потроєна міць Геріона?

Що нам подіють боліт стімфалійських страшні пожилиці
Та Діомедові коні, що з ніздрів огонь видихають
На бістонійську країну, на Тракію та на Ісмару?
Що нам дракон велетенський, що поглядом хижим пильнує
У гесперидських садах золочені яблука, ціле
Дерево тілом своїм обвинувши? Які небезпеки
Нас виглядають в Атлантовім краї, в суворому морі,
Де приставати не сміє ні варвар, ні наш корабельник?
Що, наостанку, нам критський бичок і страшило Лернейське –
Гідра, що вколо її обвинулися змії отрутні?..
Що, коли б ці і подібні потвори лишалися й нині
Ще не повбивані, – чим небезпечні були б вони людям?
Я вважаю – нічим. Таж і нині земля наша має
Силу звірів найдикіших і жахом тремтить несвітеним
По верховинах гірських, по дрімучих лісах та пустелях;
Але здебільшого в нашій то волі – минать небезпеки.
Зовсім інакше, як серце у нас непросвічене й темне!..
Скільки тоді боротьби й небезпек закрадається в душу,
Скільки турбот роздирає людину, що пристрастям лютим
Вся віддалася? І скільки від того жалів та нещастя!
Чи говорити про гордість зухвалу, брудне марнотратство?
(Скільки-то горя від них!) А дозвілля? А навички згубні?..
Той, хто спромігся все те подолати і вигнати з серця,
Та не знаряддям оружним, а словом, – невже він не вартий,
Щоб шануванням його до безсмертних богів дорівняти?
Надто коли пригадати, що й сам він натхненно і влучно
Нас научав про природу і міць тих істот не смертельних
І таємниці всесвітні глибоким з'ясовував словом.

II. Зміст книги

Я, його слідом пішовши, тут викладу всі міркування,
І доведу я, що кожне створіння в світах животіє,
Лиш покоряючись вічним законам, в яких народилось, —
І не спроможне ніщо тих умовин конечних зламати.
Так, уже бачили ми на прикладі людського духу,
Як появляється він у народженім тілі і смертнім
І неубутним, невтратним повік зоставатись не може;
Отже, як часом з'являється нам, що уже не існує, —
То лише мислі потьмарення, образів сонних омана.
Тут послідовність мого наування велить розказати,
Як з нетривалих, минущих начатків складається всесвіт.
Отже, як виникнув він з небуття і почав існувати;
Як із великих згромаджень матерії згодом постали
Небо, земля, і простори морів, і світила небесні —
Сонце та місяць; які сотворіння з'являлися часом
На життєдайній землі і яких не бувало ніколи.
Далі, як саме, змінюючи звуки, людство научилось
Послугуватися ними і речі усі називати;
Як у смертельні серця закрався той страх невитравний
Перед богами, що й нині на крузі земному пильнує
Святості храмів, озер і гаїв, вівтарів та кумирів.
Потім з'ясую я сонця перебіг і місяця фази
І покажу, що за сила природна той рух направляє,
Щоб не помислив хто-небудь, немов між землею і небом
З власної волі вони свою путь ненастанну верстають,
Допомагаючи нивам зростати і звіру плодитись,
Чи то по волі богів відбувають своє обертання.
Навіть і добре засвоївши думку, що вишні богове
Жадних не знають турбот, — питають-дивуються люди,

Як же воно відбувається все і безладдя не знає
(Надто як очі угору зведуть, до сузір'їв небесних),
І до колишніх готові нараз забобонів вернутись,
І припустити суворох владик існування. Нещасні,
Вірять у їх всемогутність. Не знають вони, що можливе,
Що неможливе в природі, де саме покладено межі
Кожній істоті і в чому найвища мета світотвору.

III. Кінцевість світу. Його матеріальність

Втім – щоб тобі не баритися вже на самих обіцянках –
Гляньмо, по-перше, на небо, і землю, і просторінь моря.
Всі оті три розмаїті істотно, різні стихії,
Три неоднакі на вигляд, одмінні основою, друже,
Мають загинути враз – і всесвіт величний, що стільки
Літ і віків протривав, на порох колись розпадеться.
Не сумніваюся я, що ця думка про смерть неминучу
Неба і світу всього новою та дивною здається,
Що розумінню людському нелегко пристати на неї.
Так воно завжди буває, як речі нечувані кажеш,
Що неспромога в наявності їх пересвідчитись оком
І неспромога рукою діткнутись і, віру поймавши
Способом тим безперечним, до них призвичаїти розум.
Все-таки висловлюсь я. Може, дійсність сама допоможе
Доказам кволим моїм. Чи ти бачив: під час землетрусу
Як за коротку хвилину руйнується все до останку.
Хай те нещастя одверне провідниця доля, хай ліпше
Нас переконає розум, аніж катастрофа, що має
Так от – у гromі й огні – руїна всесвітня настати.
Перше ніж я оповім віщування оті безперечні,
Що переважають своєю надійністю темні пророцтва
Піфії (що провіщає з триніжка під Фебовим лавром), –
Хочу тобі я подати знаття величаву розраду.
Знай: марновірство навчає – та слухать його не спішися,
Ніби земля, простір моря, і небо, й світила небесні,
Маючи суть і природу божественну, житимуть вічно;
Та й не гадай, ніби має за прикладом давніх гігантів
Кару за злочин несвітський узяти той смертний зухвалець,
Що намагається дослідом смілим світи захитати

І, називаючи речі божественні словом блюзнірським,
В небі збирається сонце промінне навік погасити...
Так, бо ж усе те природні, далекі від святості речі,
І безпідставно було б їх до кола богів зачислити.
Скорше дають вони доказ нехибний і свідчення певне,
Що не властиві їм рухи свобідні, чуття та свідомість.
Та неможливо і те припустити, щоб створення кожне
Мало природу духовну і власну свою постанову.
Дерево в небі не виростає, хмара на дні океану
Не заплубочиться, риба ні одна не житиме в полі;
Марно шукатимеш крові в рослині, а в камені – соку.
Все розподілено, все – як має і де пробувати.
Тож і духовна природа без тіла ніде не постане
І пробувати не зможе оподаль від жил та від крові.
Що, якби все те було по-інакшому? Сили духовні
Десь у руках, голові чи у п'ятах могли б осідати
І розвивалися всюди, де їм припаде до вподоби,
Але вони пробувають тим часом все в тому ж осідку.
Тож як у нашому тілі є певне, призначене місце,
Де відокремлену мають домівку, ростуть, багатіють
Дух і душа, тим більше належить відкинути думку,
Ніби вони поза тілом без форми тваринної можуть
Десь існувати – скажімо, у ґрунті земнім, перегної,
В променях сонця, в огні чи нагірних країнах етеру.
Отже, чи маємо ми говорити про їх боговитість,
Як не наділено їх, ті речі природні, душею?

IV. Незалежність світу від богів.

Походження релігії

Та не годиться ще вірити і в те, ніби божеські житла
Розташувались в якійся місцевості нашого світу.
Надто тонка-бо природа богів і аж надто далека
Од відчуження людського і думці лише піддається...
Бачили люди і те, що своєю чергою у небі
Все обертається, зміни річні постають невідхильно,
Та неспроможні були пояснити ті явища дивні.
Вихід один уявлявся: усе те богам приділити,
Їхньою волею весь незахитаний лад з'ясувавши.
Житла богів тих безсмертних вони умістили на небі:
Там-бо видимою ходять дорогою сонце і місяць,
День живодайний з'являється, ніч, і сузір'я блискучі,
І смолоскипи комет, і летючі вогні метеорів,
Хмари, роса, сніговії і град, блискавиці і бурі,
Гуркіт раптовий і довгі перекоти, повні погрози.
О нещасливе людство, що явища ці приписало
Волі безсмертних, ще й гніву ознаки побачило певні!
Скільки зітхань цим собі завдало ти, і скільки страждань тих
Нам спричинило, і скільки іще заподієш нащадкам!
То не побожність, що, голову вкривши собі покривалом,
Звідує всі вітварі або крутиться коло каміння;
То не побожність, що, долі простершися, руки здіймає
Перед святинею, зрошує щедро жертвовники в храмах
Кров'ю четвероногих, проказує з жахом моління, —
От де вона — в рівноважній мислі, що світ обіймає.
Часто, як ми оглядаєм високого неба простори
І над вогнів мерехтінням усталену сферу етерну

І кругове обертання світил нам спадає на думку, —
Темна тривога, звичайно приглушена ділом щоденним,
Будиться, приспана в серці, і голову вгору підносить:
Може, то справді, мовляв, могутність богів невмирущих
Зорі блискучі по різних орбітах круг нас обертає?
Вбожество нашого знання нам сумнівом серце турбує:
Як учинилося те, що споруда всесвітня постала,
Як і коли їй настане кінець і чи довго ще можуть
Стіни всесвітні витримувати буйних стихій колотнечу?
Чи то з божественних рук віковичної моці набравшись,
Гідні стояти вони у спливанні віків тих майбутніх
І зневажати незмірену міць безконечного часу?

Далі. Чи є хто такий, щоб у нього не стислося серце
З остраху перед богами і весь він не взявся тремтінням,
Як пересохла улітку земля задвигить від упалих
Стріл блискавиці і небом покотять громи за громами?
Чи не тремтять тоді цілі народи? Чи жах не поймає
Навіть могутніх царів і німіють їм руки та ноги —
Чи не настала пора відповісти за вчинки мерзотні
І відпокутувати карою давню зневажливу мову?
А як нуртами морськими розходиться буря і мече
По бурунах неоглядних вождя й кораблі вже безсилі
Із усіма бойовими слонами і збройним народом —
Чи не дає він богам обітниць, не благає покірно,
Щоб заспокоїлось море і вітер сприятливий знявся?
Марне благання! Підхоплений бурею, хвилею змитий,
Не спам'ятавшись, мчить він назустріч загибелі власній.
Так от прихована сила якась розбиває достоту
Людське надбання і потоптом ходить по лікторським прутті,
А топірці ватагів на забаву собі обертає.
І, наостанку, згадай, як земля під ногами схитнеться,

Валяться цілі міста і, розхитані, згубу віщують, —
Чи ж дивуватись, що людське насіння себе зневажає
І приділяє богам усю владу і сили чудесні,
Що заправляють немовби усім світовим будуванням?

Римська Камена Миколи Зерова*

Перший опублікований переклад М. Зерова з римських поетів («Четверта еклога» Вергілія) побачив світ у журналі «Літературно-науковий вісник», 1918, № 2–3. У 1918–1919 рр. у цьому ж журналі були надруковані «Перша еклота» Вергілія і гри вірші Горація. 1920 р. у київському видавництві «Друкар» вийшла «Антологія римської поезії», до якої М. Зеров включив 22 переклади з Катутла, Вергілія, Горація, Проперція, Овідія, Марціала. Перекладний відділ книжки поезій М. Зерова «Камена» (1924) містив 9 перекладів з Вергілія, Горація, Тібулла, Овідія, Марціала. П'ять уривків з поеми Лукреція «Про природу речей» були надруковані в журналі «Червоний шлях», 1925, № 10. У хрестоматії «Антична література» О. І. Білецького (К., 1937), крім друкованих раніше, побачили світ (анонімно) нові переклади М. Зерова з Катутла, Вергілія, Горація, Проперція, Овідія, Ювенала, Марціала, Намаціана, а також ширші, ніж раніше, фрагменти з поеми Лукреція «Про природу речей», «Енеїди» Вергілія та «Метаморфоз» Овідія. Найповніше переклади М. Зерова з римлян були досі представлені у «Вибраному» 1966 р. – сюди вже увійшли твори 18 поетів давнього Риму, власне, весь відомий на той час доробок перекладача в даній царині. Крім того, наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. були опубліковані деякі новознайдені переклади: у новому виданні хрестоматії «Антична література» (К., 1968) – уривок з «Фарсалії» Лукана, а в збірнику «Іноземна філологія» (Львів, 1970. Вип. 20) – твори Горація, Овідія, Марціала і великі фрагменти з Вергілієвої «Енеїди». Над повним перекладом «Ене-

* Опублікована у двотомнику творів М. Зерова (К., Дніпро, 1990). – Прим. упор.

їди» М. Зеров працював з 1931 р. До свого арешту 1935 р. переклав близько третини твору – книги I, VI, VII і VIII. Решту поеми переклав в ув'язненні – в Соловецькому таборі. Повного тексту перекладу не знайдено. Для української поезії це невідшкодовна втрата.

У коротенькій передмові до приміток перекладного відділу «Камени» М. Зеров писав: «З поезією Риму ми знайомі взагалі мало, і це значна прогалина в нашій перекладній літературі. Правда, римська Камена ніколи не досягла верховин еллінської Музи: їй завжди бракувало безпосередності й самородної оригінальності останньої, і багацько тонких цінителів уважало її твори занадто штучними й холодними – пригадаймо хоч би стрілу Тургенева на адресу «всієї латинської літератури, робленої й холодної, справжньої літератури літератора», – але у нас, на наших літературних облогах, при повній майже неробленості поетичної мови, римські майстри можуть мати чимале значення стилістичне. Ні для кого не секрет, що наші поети, за кількома нечисленними виїмками, дуже мало вчаться і дуже мало працюють над технікою слова. Накинувшись на вільний вірш (верлібр), дуже небезпечний для стилю ще не викристалізованого, як дикуни накидаються на шкляне намисто, імпровізуючи свої поеми і одразу, без оброблення подаючи їх до друку, – вони на корню підтинають всяку можливість дальшого розвитку поетичного стилю. В результаті – довга низка поем, позбавлених музичності, колориту, словесної економії, доброї синтакси, хорошого словника. Надто – словника, бо, навіть приперчений неологізмами, фізичними й хімічними термінами, телеграфними скороченнями, лексикон багатьох молодих авторів не в силі приховати своєї погрозливої бідності. І тут, на мій погляд, праця над латинськими класиками та французькими парнасцями може нам у великій стати пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично обробленої, багатой на вирази, логічно спаяної, здібної передати всі відтінки думок, мови. В цьому перше оправдання такої праці перед лицем сучасності. Додам до цього ще кілька слів про ту сучасність,

що стільки про неї тепер говоримо й сперечаємось. Вимагаючи від поетів служби сучасному, чи ж з'ясувала ми, що тільки лірик-імпресіоніст може дати нам відчуття тої хвилиної, щораз далі пересовуваної грані між минулим і майбутнім, яку звичайно звемо теперішністю; що поет-епік, беручись за свої великі й малі полотнища, неминуче пише про минуле – бо, як говорить один дотепний письменник, «поема вимагає певного віддалення, яке б затирало деталі», і «гору можеш охопити поглядом тоді, коли стоїш оддалік од неї, а не тоді, коли на неї лізеш». І далі – хіба минуле не зв'язано тисячею ниток з теперішнім і сучасним? Я, наприклад, гадаю, що римські автори золотого віку цікаві для нас не тільки як учителі стилю, але і як автори, близькі нашій сучасності своїми настроями й чуттями. Учасники великого революційного зрушення, вони теж приймали революцію, змінjali дорогу («віхи»), з тривогою вглядались в майбутнє і, заспокоєні, співали гімни новому порядкові, вітаючи його як еру вселюдського щастя. Перечитуючи Вергілія й Горація, Тібуллу й Овідія, уважний читач легко розпізнає контури «вічної казки», перипетії «давньої і щораз нової історії».

Після виходу «Вибраного» М. Зерова 1966 р. на Україні побачила світ ціла низка фундаментальних видань античної літератури, що сприяло піднесенню наших знань давньогрецької і римської спадщини, культурної свідомості українського читача в цілому. Крім уже згадуваного другого, доповненого видання хрестоматії «Антична література» (1968), в цьому ряду слід назвати вихід друком майстерно перекладених Гомерових «Одіссеї» (1968) та «Іліади» (1978), Вергілієвої «Енеїди» (1972), «Комедій» Арістофана, трагедій Есхіла, Софокла та Евріпіда у збірнику «Давньогрецька трагедія» (1981), повного однотомника «Творів» Горація (1982), антології античної поезії «Золоте руно» (1983), «Метаморфоз» «Овідія» (1985). поеми Лукреція «Про природу речей» (1988). Для українських перекладачів названих книг, передусім для Бориса Тена, Григорія Кочура, Андрія Содомори перекладацька спадщина Ми-

коли Зерова завжди правила за незмінний, хай і недосяжний взірець і дороговказ. Введення в сучасний культурний обіг повних, ґрунтовно прокоментованих текстів цих вершин античної літератури дає можливість у нашому найповнішому на сьогодні виданні творів М. Зерова не розтлумачувати значення тих чи інших античних реалій, міфологічних імен та сюжетів, а відіслати зацікавленого читача до наукового апарату названих вище видань, а також до «Словника античної міфології» за редакцією А. О. Білецького, що вийшов у київському видавництві «Наукова думка» двома виданнями – 1985 і 1989 рр., та до популярної літератури з історії та культури античності, рекомендований список якої наведено в цьому словнику.

Михайло Москаленко

Переклади й перекладачі «розстріляного відродження»

Визвольні змагання й «українізація». – «Нація дядьків і перекладачів». – Неокласики. – Відродження стає «розстріляним»

Принципово новий етап розвитку українського перекладу почався з добою Визвольних змагань. Ще вчора заборонена чи ледве толерована мова вперше отримала статус державної (єдиної – за доби УНР, поруч із російською – за часів Гетьманату). Нею вперше стало здійснюватися урядове діловодство, розпочалося викладання в середній та вищій школі. Надзвичайно зросла кількість україномовних видань. Хоча українізація наражалася на спротив зросійщеного державного апарату, але успіхи її були настільки значними, що навіть режим Денікіна після захоплення більшої частини України в 1919 році не наважився повернутися до практики попередніх тотальних обмежень на українську мову¹.

Проте реально відхід української влади й прихід білих чи більшовиків однозначно супроводжувався погромом усіх українських інституцій – від шкіл до кооперації. Відомий випадок, коли після захоплення Києва більшовиками в січні 1918 року наркома маріонеткового радянського уряду В. Затонського

¹ Як проголошувала директива А. Денікіна від 12 серпня 1919 року, «объявляя государственным языком на всем пространстве России язык русский, считаю совершенно недопустимым и запрещаю преследование малорусского народного языка. Каждый может говорить в местных учреждениях: земствах, в присутственных местах и в суде по-малорусски.

Частные школы, созданные на частные средства, могут вести преподавание на каком-угодно языке. В казенных школах, если найдутся желающие, могут быть учреждены уроки малорусского народного языка в его классическом образце (тобто без галицьких запозичень. – М. С.). Равным образом не будет никаких ограничений в отношении малорусского языка в печати» (цит. за: «Сучасність», 1989, ч. 12, с. 34–35).

мало не було розстріляно патрулем за декілька промовлених по-українському слів.

Втім, більшовики швидко модифікували свою національну політику щодо України. У написаній В. Леніним резолюції ЦК РКП від листопада 1919 року зазначалося: *«Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалася російським царатом, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас вчитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план, перетворюючи її в знаряддя комуністичної освіти трудових мас»².*

Слід визнати: ця більшовицька резолюція певною мірою сприяла утвердженню їхньої влади на Україні, оскільки значна частина виснаженого боротьбою українства (не лише з кіл «боротьбистів» та «укапістів») ладна була пристати на запропоновані Леніним умови існування формально суверенної Української радянської республіки. Зауважмо, що й аж до кінця 1980-х років цю резолюцію охоче цитували саме в обороні української мови, доводячи її необхідність як засобу комуністичного виховання трудящих. У цьому легко побачити трохи модифікований «позитивістський» аргумент тих, хто, лишаючись лояльним до влади, обстоювали в позаминулому столітті українську мову як засіб освіти широких верств народу.

В історії розвитку української мови за радянських часів автор найкращого на сьогодні дослідження на згадану тему Юрій Шевельов³ виокремлює три періоди: 1. До українізації. 2. Українізація (1925–1932). 3. Україна за часів Постишева й Хрущова (1933–1941). Перший з них позначався прагненням

² Докладніше див. у: М. Стріха. Мова. В кн.: Нариси української популярної культури. К.: УЦКД, 1998. – С. 407.

³ Ю. Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Б. м.: Сучасність, 1987. – 296 с.

влади забезпечити формальну рівноправність української та російської мов, що на практиці призводило до величезного домінування мови російської. Для теоретичного обґрунтування такого стану застосовувалася «теорія боротьби двох культур»: української селянської (назадницької) та російської пролетарської (прогресивної). Мислилося, що в кінцевому підсумку перша має поступитися місцем другій. Проти цієї теорії активно виступили українські діячі-партійці, серед яких починаючи з 1925 року стала вирізнятися постать «старого більшовика» Миколи Скрипника.

Аналізуючи мотиви, що спонукали більшовицьку владу перейти до здійснення політики «коренізації», Ю. Шевельов вважає, що не останнім чинником було прагнення здобути на симпатії поневолених колоніальних народів за умови щільної міжнародної блокади СРСР. Не випадково причини українізації в радянських документах того часу аналізувалися вельми скупо. На першому етапі говорилося про необхідність вести роботу серед селянства рідною мовою — але десь із 1925 року й цю мотивацію відкинули, бо вона виглядала на опосередковане визнання нижчості української культури в рамках «теорії боротьби двох культур». Зрештою на звітній доповіді Х з'їздові КП(б)У генсек української компартії Лазар Каганович зміг схарактеризувати українізацію лишень як *«нашу відповідь імперіялістам та їхнім прихвосням буржуазним демократам»*⁴.

Але навіть за неясних справжніх мотивів політики українізації партія здійснювала її по-більшовицькому сумлінно. За влучним спостереженням Ю. Шевельова, в промові нового генсека КП(б)У Станіслава Косіора на пленумі ЦК в листопаді 1928 року (рік колективізації!) власне колективізації присвячено 13 сторінок, а зате українізації відведено 34⁵.

Українізація передбачала, що всі службовці повинні були обов'язково пройти курси української мови і скласти відповідний іспит. Водночас на українську мову переводилося діловодство. Великих успіхів українізація досягла на ниві шкільництва — на

⁴ Ю. Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Б. м.: Сучасність, 1987. — С. 141.

⁵ Там само. — С. 137.

кінець 1927 року 77% учнів середніх шкіл навчалися українською мовою, що майже дорівнювало тодішній питомій вазі українців серед населення УСРР (80,1%). Результати українізації профшкіл, фабзаучів та вишів були значно скромніші – за визнанням самого М. Скрипника інститути на кінець 1929 року було українізовано лише відсотків на 30. Зате великими темпами просувалася українізація преси (87,5% 1932 року).

Процеси українізації відбувалися на тлі колосального напливу селянства (етнічних українців) у доти переважно російські (на Правобережжі – ще й єврейські) міста⁶. Помітно зросло й число українців у самій КП(б)У – від 37% у 1925 році до 47% у 1926 році. З 1927 року українською мовою почав виходити орган ЦК КП(б)У «Комуніст».

Роки українізації стали часом колосального піднесення всіх жанрів української культури, названого згодом «розстріляним Відродженням». На цей час припав пік творчості М. Зерова і М. Хвильового, М. Куліша і В. Підмогильного, Є. Плужника та Г. Косинки, М. Бойчука та А. Петрицького, Л. Курбаса та О. Довженка. Знаменно, що, звертаючись 1952 року на сторінках Гедройцевої «Культури» до здобутків того періоду, відомий польський поет і публіцист Юзеф Лободовський окреслив найпомітніші, на його думку, культурні явища того часу: *«Театр, публіцистика, поети, що перекладали українською мовою (і як перекладали!) найбільших письменників світу, починаючи від греків і римлян»*⁷.

В установах заснованої гетьманом Павлом Скоропадським Всеукраїнської Академії Наук продовжують українознавчу працю Сергій Єфремов, Агатангел Кримський, прибулий з еміграції Михайло Грушевський. Тут під крилом Інституту української наукової мови здійснюються безпрецедентні (ані до того, ані згодом) лексикографічні проекти, що мали забезпечити українську мову фаховою термінологією з різних галузей діяльності. Віктор

⁶ Докладніше див. у: М. Стріха. Субкультури і меншини. В кн.: Нариси української популярної культури. К.: УЦКД, 1998. – С. 601–614.

⁷ Юзеф Лободовський. Проти почвар минулого. В кн.: Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». К.: Критика, 2005. – С. 60.

Кубайчук подає дані про кілька десятків виданих тоді лише галузевих термінологічних словників — від астрономії, анатомії, хімії та математики — до ділової, правничої та військової термінології⁸.

Більше того, вперше вдалося виробити за участю галичан єдиний для всієї України правопис. Створена 1925 року Раднаркомом правописна комісія (першим її головою був нарком освіти О. Шумський, другим — його наступник М. Скрипник, фактично роботою керував мовознавець О. Синявський) опублікувала проект правопису, який, після затвердження Наркомосом у 1929 році, набув обов'язковості для всіх шкіл і видавництв. (Цим так званим «харківським» правописом досі користується українська діаспора, непоодинокі протягом останніх років і спроби відродити його на теренах України).

Оцінюючи наслідки українізації, Ю. Шевельов відзначає, що вони *«були далеко не прості. З одного боку, більше, ніж будь-коли, людей опанувало українську мову, ознайомилося до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступала російську як засіб щоденного спілкування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови. З'явилася маса анекдот, на жаль, не зібраних і не виданих, що брали українську мову на глум»*⁹.

Міцної соціальної бази українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію

⁸ Див. В. Кубайчук. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). К.: К.І.С., 2004. — С. 136–144.

⁹ Про те, що життя давало такі підстави для таких анекдот, свідчать зразки офіційних документів тодішньої харківської влади, що їх наводить О. Вишня в своїх «українізаційних» гуморесках. «Народний комісар Шляхів сполучення, вважаючи даного йому декретами права, обявляє вище складену обов'язкову постанову, на підставі якої забороняється: 1. Узскакування і зспригування, коли йде потяг (...) 5. Лайка та неприємне поводження на перонових ґанках, збагнення топчанів, канапів та верхніх полиць у м'яких вагонах (і т. д. — М. С.; наказ НКШС від 1 вересня 1923 року). Чи: «Не наражайте мене на небезпечність заповітритися на кашлюк, не давайте мені ссати жеваної кукли, не тіпайте мене та не гойдайте, як я плачу» (офіційний плакат Наркомздорову, що закликає дотримання правил гігієни щодо дітей; — мова в ньому ведеться від імені дитини). Див.: О. Вишня. Українізуємось! Б. м.: Плужанин, 1927. — 32 с.

комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво й середня кляса були в кращому випадку байдужі. Не збереглося жадних відомостей про який-небудь ентузіазм селянства. Тут слід застерегтися. На ділянках, вільних від партійного впливу, українізація проходила скоро і бурхливо...

Ні УАПЦ, ні сільська кооперація українізації не потребували. Вони були українськими в своїй істоті, бо селяни говорили українською мовою «спонтанно». Підтримуючи і розвиваючи свою Церкву й кооперацію, селяни мало цікавилися офіційною українізацією. Їх не обходило, чи лист Наркомфіну до Наркомюсту написано по-українськи чи по-російськи, так само не дуже боліло, котрою мовою ведеться комуністична пропаганда¹⁰.

Першим виразним сигналом згортання українізації стали 1929 року арешти у справі «Спілки визволення України», у складі якої ДПУ сформувало й цілу «мовознавчу» секцію, що начебто здійснювала «словникове шкідництво» в ІУНМ, відриваючи українську мову від «братньої російської». На демонстративно відкритому процесі, що відбувся в березні 1930-го на сцені Харківської опери (гострослови говорили: «опера СВУ, музика ДПУ»), підсудні на чолі з академіком С. Єфремовим отримали різні терміни ув'язнення (час масових розстрілів надійде за кілька років), а розпочаті ними словникові проекти згорнули, не довівши до завершення¹¹ (більше того, було оперативно видано 5 термінологічних бюлетенів, – медичний, математичний, фізичний, ботанічний та виробничий – які фактично закреслювали термінологічну працю 1920-х, зводячи все що можна до російських відповідників)¹². А коли Сталін 1934 року на XVII з'їзді ВКП(б) проголосив, що головною небезпекою на

¹⁰ Ю. Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Б. м.: Сучасність, 1987. – С. 148–149.

¹¹ В. Кубайчук нараховує загалом 26 словників, що перебували в різній стадії готовності, але так і не побачили світу через зміну політичної ситуації. Серед них були як термінологічні (фізичний, театральний, кераміки й скла та ін.), так і загальномовні (англо-український, франко-український, польсько-український, російсько-український). Див.: В. Кубайчук. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). К.: К.І.С., 2004. – С. 145–146.

¹² В. Кубайчук. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). К.: К.І.С., 2004. – С. 144.

сучасному етапі є вже не «великоруський шовінізм», а «місцевий націоналізм», долю українізації було остаточно вирішено.

Формально не було жодного акту, який припинив би українізацію. Про її необхідність говорилося і за часів Павла Постишева (фактичний диктатор на Україні в 1933–1937 роках) у резолюції XII з'їзду КП(б)У в січні 1934 року, і після зняття Постишева в резолюції XIII з'їзду КП(б)У (травень 1937 року). Але то була вже данина старій фразеології. Реально всі акції на розширення вжитку української мови було згорнуто, а провідних літераторів, митців, науковців, — словом, усіх, хто складав стрижень явища «розстріляного відродження», було репресовано. Ці репресії відбувалися в три етапи: спершу в рамках «справи СБУ» було завдано нищівного удару старій, ще УНР-івській українській інтелігенції, яка пішла на співробітництво з новою владою; наприкінці 1934 року почалися масові розстріли нової, вже радянської інтелігенції; і, нарешті, 1937–38 року моторозна машина терору викошувала вже всіх без розбору¹³. Водночас із роботою репресивної машини школи, періодичні видання, театри, особливо на сході й півдні, знову ставали російськомовними.

Паралельно проходили акції з метою наближення української мови до російської. Під редакцією А. Хвилі й Н. Кагановича протягом квітня-червня 1933 року в рекордно стислі терміни було здійснено нову редакцію правопису. В нього було внесено загалом 126 поправок: цілком усунуто літеру «ґ», замінено закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку з -и на -і (радісті, солі), правопис слів іншомовного походження приведено в відповідність до російського — попри всі непослідовності останнього (Фінляндія, але Ісландія). Мета роботи загалом була визначена як усунення *«націоналістичних правил правопису, що орієнтували українську мову на польську, чеську буржуазні культури»*¹⁴. Втім, і автори нового правопису так само загинули 1937–38 року.

¹³ Докладніше див.: С. Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. К., 1999. — 448 с.

¹⁴ Див.: В. Кубайчук. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). К.: К.І.С., 2004. — С. 86.

Розгромів було піддано Весукраїнську Академію Наук (перейменовану 1936 року на АН УРСР, що повинно було підкреслити зміну статусу Академії з національного на територіальний). З обігу було вилучено як «шкідницькі» практично всі словники видання 1920-х. З нових ретельно вилучалися форми, відмінні від російської (наприклад, відповідником до рос. «двор» давався лише укр. «двір», а подвір'я, обійстя – вилучалися). Навіть такі українські слова, як «керувати», «найвищий», «наймит», «крамар» у спеціальній статті в «Правді» від 4 жовтня 1937 року оголошувалися «націоналістичними», а відмінювання слів «бюро» й «депо» – «найгрубішою вульгаризацією». Як наслідок, словник, де містилися вказані слова, було вилучено, а його упорядників – репресовано.

Атмосфера нагінок на мову дещо послабла з вересня 1939 року – з приєднанням до УРСР Галичини й Волині. Повернено було раніше відібраний статус кільком старшим академікам-галичанам, членам НТШ (хоча саме НТШ на початку 1940 року було зліквідовано). У січні 1941 року влаштували урочистий ювілей видобутому з небуття академікові А. Кримському. Вищі партійні діячі УРСР знову заговорили по-українському (принаймні, відвідуючи «визволений» Львів). Більше того, в травні 1940 року перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов у звіті на XV з'їзді КП(б)У уперше говорив про *«великий український народ, возз'єднаний в єдиній українській радянській державі»*.

Проте втрати, завдані українській культурі репресіями 1930-х, компенсувати було годі.

Вже сам собою проект українізації породив небачений раніше розвиток перекладацтва, причому не лише художнього, але й виробничого, технічного, ділового. Звичайно, далеко не вся та продукція була належної якості. Певне уявлення про атмосферу тих років дають спогади Юрія Шевельова: *«Технічну літературу для робітників видавали переважно по-українськи. Але*

автори цих брошур і підручників не вміли писати українською мовою, вони подавали свої рукописи до видавництва препоганою, неокочирною, але російською мовою. Але і видавництва не мали технічної інтелігенції, здатної висловлювати ці речі по-українськи. То ж вони радо хапалися за кожного, хто пропонував свої послуги, хоч ті добровольці поняття не мали про українську (та й російську) технічну термінологію, ба й загальне знання української мови в багатьох із них не стояло, скажімо, на рівні Рильського».

До числа таких «добровольців» належав і майбутній визначний український філолог: «я день і до пізньої ночі гортав сторінки словника Шелудька, знаходив незрозумілий український відповідник до незрозумілого російського терміну і клав його, ніколи не буди певний, що сказав те, що мав на думці малописьменний автор, на папір. /.../ Не знаю, чи мої переклади побачили світ, але певний, що коли так, то їхні споживачі так само мало могли в них зрозуміти, як і я. Бо нема де правди діти, ніхто не знав термінології, пропагованої в технічних словниках Академії, а найменше – індустриальні робітники Донбасу чи Харкова. Прищеплювати її треба було від школи, а не від видань, а з українізацією технічних шкіл справи теж не йшли просто й легко. Усе це було чимось середнім між фантастичною утопією і мимовільним фарсом. Але для учасників воно обернулося, як відомо, трагедією»¹⁵.

Очевидно, саме ці «ексцеси українізації» й змусили Миколу Куліша назвати (вустами свого Малахія) тодішніх українців «нацією дядьків і перекладачів».

Звичайно, не в усіх ділянках тодішнього позалітературного перекладацтва справа стояла аж так кепсько. Мені важко сказати, наскільки природно сприймалася сучасниками, скажімо, мова виданого в Києві 1919 року українського перекладу «Основ алгебри» професора Дмитра Граве¹⁶. Але із погляду

¹⁵ Ю. Шевельов (Юрій Шерех). Я – мене – мені (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. Харків; Нью-Йорк: Видавництво «Березіль» – видавництво М. П. Коць, 2001. – С. 158–160.

¹⁶ Проф. Д. Граве. Основи алгебри. К.: Всеукраїнський кооперативний видавничий союз, 1919. – 270 с.

сьогоднішнього цей виконаний «студентом І Українського університету Федором Калиновичем» переклад звучить цілком прийнятно (попри певні подальші уточнення математичної термінології протягом останніх восьми з половиною десятиліть): *«змінна зветься безкрайньо малою, коли при певнім процесі своєї зміни вона приймає, починаючи з якогось моменту, значіння менші що до абсолютної величини від усякого довільно взятого додатного числа, і ці абсолютні величини її значіння лишаються менші за це число при дальшій процесі зміни»*. (Хоч, зрозуміло, ефекту цієї прийнятності досягнуто завдяки більш-менш широкому побутуванню української математичної термінології в шкільництві). Проте вже наступне покоління математиків на чолі з Михайлом Кравчуком перекладів не потребувало, пишучи наукові праці відразу по-українському¹⁷.

Український переклад «прижився» і в Харківській, Київській та Одеській операх, які було «українізовано» 1926 року¹⁸. Попри численні міщанські анекдоти, провідні співаки, яким довелося виконувати свої партії по-українському, поставилися до цього цілком схвально. Так, славетний російський тенор Леонід Собінов, який уже в поважному віці спеціально вчив українську мову для того, щоб заспівати нею Лоенгріна й Ленського на українській сцені, писав: *«Почти весь сезон пропел на Украине и пел по-украински. Представьте: звучит поэтично, красиво и легко»*. Більше того, співак неабияк пишався своїми успіхами в опануванні української, оціненими самим тодішнім завлітом харківської опери Миколою Вороним: *«говорили даже, что*

¹⁷ За лихою іронією долі, автор алгоритмів, використаних пізніше американцями при створенні їхнього першого комп'ютера академік Михайло Кравчук став у часи «великого терору» жертвою доносу з боку свого вчителя, на той час теж уже академіка Дмитра Граве – й загинув на Колимі.

¹⁸ Цікаво, що проти українізації опери виступав і дехто з «лівих» (і не лише «лівих») українських діячів. На знаменитому літературному диспуті в Києві 24 травня 1925 року головний доповідач Ю. Меженко назвав її «українізацією мумій» і голосно обурювався: «хіба українізація опери з витратою на це десятків тисяч карбованців не є ознакою контактування двох міщанських традицій?» (Див.: Шляхи розвитку сучасної літератури. Диспут. К.: Культкомісія місцкому УАН, 1925. – С. 12). Але перемогла інша позиція.

український язык в моих устах звучит так, як звучал в устах старого аристократа французський язык»¹⁹.

Ще однією цариною, де українська мова органічно утвердилася в 1920-ті насамперед через переклад, стала церква. Попри дедалі сильніші обмеження, УАПЦ до своєї примусової «самоліквідації» в 1930-му встигла видати українські тексти основних церковних служб. Саме тоді замість усталеного «слов'янського» *«Христос воскрес из мертвых, смертию смерть поправ и тем, что во гробех живот даровал»* вперше пролунало звичне для нас сьогодні *«Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав і тим, що в гробах, життя дарував»*²⁰. Саме чудом зацілілі примірники видань 1920-х прислужилися при налагодженні україномовних богослужінь на початку 1990-х.

Отже, українізація з її масовим перекладацтвом далеко не скрізь була тими *«фантастичною утопією і мимовільним фарсом»*, про які писав Юрій Шевельов, оповідаючи про власні переклади виробничих брошурок. А що ж до українського художнього перекладу доби *«розстріляного відродження»* це визначення взагалі не може бути застосоване.

* * *

Адже ніколи раніше художній переклад не посідав такого важного місця в усій системі національної літератури, ніколи раніше не впливав так інтенсивно на оригінальне письменство. Як проникливо відзначив Іван Дзюба, *«українська художня культура в періоди свого піднесення функціонувала в загальноєвропейському контексті, була відкритою до світових духовних процесів. І її занепад завжди був пов'язаний із штучною герметизацією, блокадою (через підпорядкування політиці зовнішнього*

¹⁹ Див.: Леонид Витальевич Собинов. Том первый. Письма. Москва: Искусство, 1970. – С. 618, 622.

²⁰ Див.: Служби Божі в страсний четвер, п'ятницю, суботу й на Великдень. К.: Видання Всеукраїнської православної церковної ради, 1927. – 72 с.

імперського центру і, відповідно, провінціалізацію), а відродження – із зусиллями прорвати цю блокаду, відновити різноспрямовані зв'язки та здатність одержувати і трансформувати світові імпульси»²¹. Український символізм та імпресіонізм формувалися, зокрема, під впливами Метерлінка, Гауптмана, Ібсена, Бйорнсона, Гамсуна. Український поетичний авангард зазнав впливу Вітмена та Вергарна. Л. Курбас, О. Довженко та М. Бажан багато запозичили в німецьких та австрійських експресіоністів. Натомість українські «неокласики» використовували здобутки не лише французьких «парнасців», але й російських поетів «золотої» та «срібної доби».

Майже всі більш-менш помітні українські письменники 1920-х бодай вряди-годи, але вдавалися до перекладацтва. Настанова для такої праці в різних випадках могла бути різною. Могло йтися і про творче самовиявлення, і про звичайне заробітчанство – за переклади сплачували гонорари, хоч і не надто розкішні. Могло йтися й про єдину шпарину творчої праці для тих, кому в силу політичних причин оригінальну творчість було вже заборонено²².

Проте саме українські «неокласики» поставили перекладацтво в основу своїх зусиль із «розчищення авгієвих стаєнь»²³ провінційної (в силу відомих історичних причин) української літератури. І не можна не погодитися з оцінкою доробку неокласиків, яку дав уже на початку 1990-х учень Миколи Зерова Григорій Кочур: *«в царині поетичного перекладу в двадцять і тридцять роки не було в нас інших літераторів, що дали б стільки нашій літературі, досягли б такого ступеня досконалості. Неокласики залишили нам такі зразки перекладацько-*

²¹ Див.: Історія української літератури ХХ століття. Книга перша (1910–1930-ті роки). За редакцією чл.-кор. АН України В. Г. Дончика. К.: Либідь, 1993. – С. 136.

²² У 1931–34 роках Валер'ян Підмогильний зміг надрукувати одне-єдине оповідання. Але в цей час він активно перекладає Дідро, Гельвеція, фактично очолює підготовку 15-томника Бальзака та 25-томника Франса. Перекладацьку роботу обірвав наприкінці 1934-го арешт письменника.

²³ Юрій Клен уже в Німеччині писав: «Перед групою, що об'єдналася під назвою «неокласики» (...) стояло велике завдання: очистити авгієві стайні української літератури». Див.: Київські неокласики. К.: Факт, 2003. – С. 19.

го мистецтва, яких не спосіб перевершити, з якими нелегко й зрівнятися».²⁴

Звичайно, самі неокласики уникали будь-яких політичних декларацій. Не мали вони й програмових документів. Більше того, вони всіляко підкреслювали «позаорганізаційний», суто неформальний характер своєї групи. Значно пізніше, намагаючись реабілітувати доробок та ім'я свого загиблого старшого товариша Миколи Зерова, Максим Рильський наголошував: «до-сить невизначний термін «неокласики» прикладено було випадково і дуже умовно до невеликої групи поетів і літературознавців, які гуртувалися спершу навколо журналу «Книгарь», а пізніше – навколо видавництва «Слово»»²⁵. А в іронічному колективному «Неокласичному марші» з викликом стверджувалося:

*Ми виникаємо стихійно,
щороку сходячись на чай.*

І щодо визначення засад свого перекладацтва неокласики уникали надміру гострих кутів. У примітках до перекладного розділу «Камени» Микола Зеров, нарікаючи на низький рівень поетичної техніки та вбогість словника багатьох сучасних поетів, стверджує: «праця над латинськими класиками та французькими парнасцями може нам у великій статі пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично-обробленої, багатой на вирази, логічно спяної, здібної передати всі відтінки думок мови».

Відносно ліберального 1924 року Зеров знаходить й інше виправдання для праці над перекладами з римлян: «римські автори золотого віку цікаві для нас не тільки як учителі стилю; але і як автори близькі нашій сучасності своїми настроями й чуттями. Учасники великого революційного зрушення, вони теж приймали революцію, змінювали дорогу («вехі»), з тривогою вглядались у майбутнє і заспокоєні співали гімни новому порядку, вітаючи

²⁴ Г. Кочур. Перекладацький доробок неокласиків. // В кн.: Проблеми літературознавства і художнього перекладу. Л.: НТШ, 1997. – С. 196.

²⁵ М. Рильський. Микола Зеров – поет і перекладач // В кн.: М. Зеров. Вибране. К.: Дніпро, 1966. – С. 6.

його як еру вселюдського щастя. Перечитуючи Вергілія й Горація, Тибула й Овідія, уважний читач легко розпізнає контури «вічної казки», перипетії «давньої і щораз нової історії»²⁶.

Громадська роль перекладу була чіткіше окреслена, здається, один-єдиний раз, у відомій літературній дискусії 1925–1926 років. У знаменитому «Другому листі до літературної молоді» з книжечки памфлетів «Камо грядеши?» («Про Коперніка з Фрауенбурґа, або абетка азійського ренесансу в мистецтві»), дискутуючи з «просвітянами» з «Плугу» й обстоюючи як альтернативу до «Просвіти» – «Європу», Хвильовий наголошував: «Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенґлер оголосив «на закаті», не та, що гниє, до якої вся наша ненависть. Це – Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу. І коли Зеров знає цю Європу (а він її знає!), то ми йому простягаємо руку»²⁷.

Рефлектуючи на ці багато в чому плутані й екзальтовані, хоча й гранично щирі декларації борця з «Просвітою» і за «Європу», лідер «неокласиків» у статті «Євразійський ренесанс і пошехонські сосни» (вперше надрукована в листопадовому числі «Життя й революції» за 1926 рік) ставив цілком справедливий діагноз: «та геніальність, якої вимагає Хвильовий, зветься просто «грамотність!»» А відтак «для розвитку нашої літератури потрібні

²⁶ Михайло Москаленко слушно звертає увагу на те, що, редагуючи кривавого 1919 року «Книгарь», Зеров послідовно веде мартиролог українських діячів – жертв «червоного терору», а в ряді випадків і сам пише неймовірно відважні як на той час посмертні згадки. (Див.: М. Москаленко. Микола Зеров: доля і дорожок // У кн.: М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1255–1257). Проте за часів «Камени» Зеров, очевидно, намагається виробити для себе певну модель співіснування з новою владою, беручи собі за приклад колишнього республіканця Горація, який зумів успішно пристосуватися в Августовому Римі. Але ж сталінський СРСР виявився зовсім не подібним до Риму доби Октавіана. Докладніше про цей сюжет див.: М. Стріха. «Камена» Миколи Зерова – проєкція на усесерерівську дійсність 20-х років // Сучасність. – 1996. – №7/8. – С. 155–158. Для автора важливо те, що цю написану влітку 1994-го статтю ще встиг переглянути в останні місяці свого життя Григорій Кочур – і в основному схвалити її висновки.

²⁷ Див. М. Хвильовий. Твори у двох томах. Том 2. К.: Дніпро, 1990. – С. 426.

три речі: 1. Засвоєння величного досвіду *всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів* (підкреслення моє. – М. С.). 2. *Вияснення нашої української традиції і переоцінка нашого літературного надбання (...)* 3. *Мистецька вибагливість, підвищення технічних вимог до початкуючих письменників»*²⁸. Отже, Зеров, на відміну від Хвильового, ніколи не висував гасла «Геть від Москви». Його заяви були за формою бездоганно виважені, й те, чого він вимагав, важко було відкинути – бодай з погляду здорового глузду.

Проте в тодішній ситуації важила не форма, а суть. І будь-які посилання на культурну традицію виявилися для нової влади непереконливими. «Неокласиків» цькували саме за їхнє зовні цілком аполітичне перекладацтво. Переклади з римлян і «парнасців» розцінювали в кращому разі як *«втечу від радянської дійсності»* (на це як на один з найбільших гріхів «неокласиків» вказує у погромницькій статті «П'ятеро з Парнасу» в «Більшовику» від 17 березня 1925 року А.Лісовий), у гіршому – як на свідому ідеологічну диверсію. У відповідь на ці звинувачення Павло Филипович написав сумно-іронічну «Епітафію неокласикові», яка закінчується словами:

*Он муза аж здригнулась, як почувла,
Що ті переклади з Гомера і Катулла
Відродять капіталістичний світ.*

Адже це безглузде як на сьогодні звинувачення аж ніяк не було поетичним перебільшенням. Воно в концентрованому вигляді повторює закиди тодішніх партійних бонз – Л. Кагановича, М. Скрипника, А. Хвилі, П. Любченка, і навіть висновки тодішніх партійних документів (Постанови червневого 1926 року пленуму ЦК КП(б)У та Тез ЦК КП(б)У про підсумки українізації від 1927 року), в яких *«буржуазній групі неокласиків»* інкриміновано ні більше, ні менше, як намагання відродити в Україні капіталістичний лад і *«держати курс на зв'язок з буржуазною Європою,*

²⁸ М. Зеров. Твори у двох томах. Том 2. К.: Дніпро, 1990. – С. 580.

протиставляючи інтереси України інтересам інших радянських республік»²⁹.

У середині 1920-х неокласики, насамперед – блискучий поет-еміст Зеров – ще намагаються дати на такі звинувачення аргументовану, хоча й обережну відповідь (близький до неокласиків науковець і письменник Михайло Могілянський вдало використовував при тому ще й цитати з Маркса й Луначарського, яких тодішні партійні «начотчики» до ладу здебільшого не знали). Але ще за кілька років, коли відносно «вегетаріанські» 1920-ті закінчилися, такі звинувачення вже означали прямий смертний вирок.

* * *

Життю й творчості неокласиків (та їхнього неформального лідера Миколи Зерова) присвячено чимало вартісних праць, що з'явилися впродовж останніх 15 років. Серед них, зокрема, книжки В'ячеслава Брюховецького³⁰ та Сергія Білоконя³¹, вже згадувані статті Григорія Кочура³² та Михайла Москаленка³³, книги спогадів «Київські неокласики»³⁴ та «Родинне вогнище Зерових»³⁵. Тому ледве чи потрібно переповідати відому всім фактографічну канву. Натомість зупинімося на деталях, які становлять інтерес для нашого дослідження.

Отже, неокласиками називали неформальну групу з п'ятох поетів (Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара,

²⁹ Див.: М. Москаленко. Микола Зеров: доля і доробок // У кн.: М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1253–1254.

³⁰ В. Брюховецький. Микола Зеров. Літературно-критичний нарис. К.: Радянський письменник, 1990. – 309 с.

³¹ С. Білокінь. Закоханий у вроду слів. Микола Зеров – доля і книги. К.: Час, 1990. – 56 с.

³² Г. Кочур. Перекладацький доробок неокласиків // У кн.: Проблеми літературознавства і художнього перекладу. Л.: НТШ, 1997. – С. 191–196.

³³ М. Москаленко. Микола Зеров: доля і доробок // В кн.: М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1235–1272.

³⁴ Київські неокласики. Упорядник Віра Агєєва. К.: Факт, 2003. – 352 с.

³⁵ Родинне вогнище Зерових. Упорядкування М. Зерової, Р. Корогодського, С. Попель. К.: Гелікон, 2004. – 432 с.

Максим Рильський, Освальд Бургардт), яка поступово складалася з кінця 1910-х рр. спершу навколо часопису «Книгарь», а згодом – навколо кооперативного видавництва «Слово». Важливо наголосити: на відміну від більшості попередників на ниві української літератури (які найчастіше мали за плечима хіба що гімназію, а інколи й просто були самоуками) всі неокласики, окрім Рильського, мали завершену вищу філологічну освіту й всі (включно з Рильським, який згодом став доктором філологічних наук і академіком) мали широку сферу літературознавчих зацікавлень.

У надзвичайно важкому з погляду можливості будь-якої нормальної праці 1920 році Зеров виступає із знаменитою «Антологією римської поезії». Попри маєстатичну назву, це була тоненька книжка невеличкого формату на 64 сторінки. Вибір текстів у ній був теж невеликий – 6 авторів і 22 вірші. Видана вона була на щільному, але не надто якісному папері – кращого в голодному й холодному 1920-му розшукати було годі. Але прагнення Зерова до естетизму позначилося в тому, що видання прикрашає відомий медальйон роботи Нарбута, який вважається одним з шедеврів української книжкової графіки. (Повторює цю структуру обкладинки й «Камена» 1924 року, єдина Зеровська прижиттєва книжка оригінальних поезій – хоч теж із перекладним розділом. Тільки цей медальйон на античні теми, як вважають, намалював сам Зеров. Це – теж цікавий штрих, бо мало хто з тодішніх письменників і перекладачів настільки дбав про поліграфічну якість книжки, яка має йти до читача).

«Антологія римської поезії» здобулася на схвальні відгуки читацького загалу й критики. У черговому виданні «Історії українського письменства» Сергій Єфремов захоплено писав про перекладача: *«не дилетантом заходиться він біля своєї праці, а озброєний солідною підготовкою, і це, разом зі справжнім поетичним хистом, дало прегарні, немов ковані переклади, що староримський побут влучно зодягають в одержу українського слова»*³⁶. Водночас у післямові до «Антології» сам Зеров скромно вислов-

³⁶ Цит. за: Г. Кочур. Перекладацький доробок неокласиків // У кн.: Проблеми літературознавства і художнього перекладу. Л.: НТШ, 1997. – С. 192.

лював сподівання на те, що його праця *«матиме значіння, як один з перших кроків на шляху засвоєння українським поетичним стилем великого спадку античних літератур»*³⁷.

У розгорнутому вигляді приблизно такі ж міркування (їх було наведено трохи вище) наведено і в післямові до перекладного розділу «Камени» (містив 9 перекладів римських поетів, а в серед 11 оригінальних сонетів Зерова вміщено й 5 перекладних – 4 з Ередія та 1 з Буніна). Трохи пізніше, 1925 року, з'явився й перший спільний проект неокласиків, – книжка вибраних віршів дуже модного тоді Валерія Брюсова³⁸ за редакцією і вступною статтею близького до неокласиків Б. Якубського. Перекладачі Зеров, Рильський та Филипович розділили 40 віршів Брюсова поміж собою приблизно порівну. Планувалося видати книжку до 50-річчя російського поета, але вийшла вона з запізненням на два роки, – і для Брюсова вже помертно.

Це була (після вже згадуваної «Книги пісень» Гайне, що вийшла 1892 року у Львові в перекладах Лесі Українки та Максима Славинського) одна з перших авторських книжок чужомовної поезії, виданих українською мовою. На зміну строкатих антологій-декламаторів 1890-х, 1900-х, 1910-х років, де було перемішано десятки авторів у наявних під рукою упорядника перекладах, прийшов видавничий проект нового типу. Адже було зроблено свідомий попередній добір текстів, які слід перекладати і які мусять найповніше репрезентувати автора, розподілено їх між перекладачами і зроблено більш-менш цілісну книжку. Для нас такий підхід здається самоочевидним, але тоді це було новиною.

Пізніше неокласики (цього разу – за участю також О. Бургардта та М. Драй-Хмари) здійснили ще один такий спільний проект. Цього разу йшлося про вибір українських перекладів з Пушкіна. Перше видання «Вибраних творів» російського генія за передмовою П. Филиповича «Пушкін в українській літературі» вийшло 1927 року, друге – трьома роками пізніше (окрім перекладів «неокласиків», сюди ввійшли також давніші тексти М. Старицького,

³⁷ Микола Зеров. Антологія римської поезії. К.: Друкарь, 1920. – С. 53.

³⁸ Валерій Брюсов. 1873–1924. Збірник. К.: ДВУ, 1925. – 166 с.

М. Вороного та М. Чернявського). Цікаво, що в другому виданні частину застарілих перекладів (зокрема, М. Старицького) було замінено новими – зокрема пера талановитого 22-річного В. Мисика.

Нарешті, планувався ще один великий колективний проєкт – «Антологія новочасної французької поезії». Над нею працювали дуже ретельно. Упорядниками були професор Степан Савченко і сам Микола Зеров. Окрім усіх неокласиків, до праці було залучено й інших перекладачів, у тому числі й талановитих початківців³⁹.

За виготовлені переклади навіть сплатили гонорар, але «Антологія новочасної французької поезії» внаслідок незалежних від авторів обставин так і не з'явилася, бо упорядники й перекладачі через посуворішання політичного клімату стали перетворюватися на орвеллівських «не-осіб», у тодішній термінології – «ворогів народу» та «лідерів терористичних організацій». Частина виготовлених для «Антології» перекладів збереглася і була надрукована значно пізніше, частина – втрачена безповоротно.

1929–30 року відбуваються арешти у сфабрикованій «справі СВУ» і гучний процес у залі харківської опери, на якому Зеров мусить бути присутній – наразі в ролі свідка. Наступного 1931 року на кілька місяців заарештовують Рильського, якому намагаються інкримінувати створення націоналістичної організації. В київській Лук'янівській тюрмі поетові зголюють «націоналістичні» вуса, – і після цього він уже ніколи не наважувався відпустити їх знову. Хоч і в ув'язненні Рильський працював над перекладом «Орлеанської діви» Вольтера.

1 вересня 1934 року Зерова звільняють з викладацької праці в Київському університеті, а ще за 2 місяці – і з наукової пра-

³⁹ Тоді дебютував на перекладацькій ниві ще студент Київського інституту народної освіти Григорій Кочур, якому було замовлено маленький віршик Коппе, зворушливого, але другорядного французького поета 19 століття. Уже з власної ініціативи Кочур переклав ще декілька текстів. На жаль, його переклади тієї доби здебільшого загубилися в часи лихоліття. Вірш Коппе Г. Кочур потім відтворював з пам'яті. Згодом знайшлася і первісна версія, тож у «Другому» і «Третьому відлунні» Г. Кочура цей вірш «Тєслярева родина» наведений у двох версіях.

ці. Того ж дня, 1 листопада 1934 року Зерова спіткала велика особиста трагедія – смерть десятилітнього сина, якого він дуже любив; і після цієї смерті життя для нього значною мірою втратило сенс. У грудні 1934 року, коли було оголошено про розстріл Косинки, Фальківського та інших, Зеров на помешканні у Рильського, скоряючись природному людському імпульсові, пропонує вшанувати загиблих.

Розуміючи, що наступний у черзі – він, Зеров виїздить до Москви, де навіть знаходить роботу – перекладає російською пізньоримських поетів. Однак 27 квітня 1935 року його таки заарештовують під Москвою. А на початку осені того ж року заарештовують Филиповича і Драй-Хмара.

До скомпонованої з трьох неокласиків «терористично-націоналістичної групи» НКВД долучило також літературознавця Ананія Лебеда та Марка Вороного, сина відомого поета. Зламаний ударами долі Зеров слухняно підписував усе, що вимагав від нього слідчий⁴⁰. Натомість Драй-Хмара не погодився із жодним сфальшованим звинуваченням. Тому його справу виокремлюють – і він за вироком так званої «окремої наради» дістає 5 років далеких таборів. Врешті-решт поет опиняється на Колимі, де гине від виснаження й непосильної праці 19 січня 1939 року.

Натомість Зеров, Филипович і Лебідь, попри всю абсурдність звинувачення (Зеров не годився на роль терориста бо-дай тому, що ніколи не тримав у руках зброї), були засуджені

⁴⁰ Про це оповідає в своїх спогадах Григорій Костюк, якому на початку 1936 року випало перетнутися в київському «тюрподі» (колишній Інститут шляхетних дівчат) із Ананієм Лебедем, який проходив по одній із Зеровим справі (Див.: Київські неокласики. Упорядник Віра Агеєва. К.: Факт, 2003. – С. 230–236). Пізніше, отримавши доступ до матеріалів справи, С. Білокінь знайшов таку заяву Зерова від 8 травня 1935 року: «Находясь во время допроса 28 апреля (тобто наступного дня по арешті. – М. С.) в крайне подавленном и болезненном состоянии (усталость, две бессонные ночи, острые боли в сердце, одышка), я не владел ни памятью, ни речью, ни даром логической связи мыслей, был рассеян, читал протокольные записи допроса и не понимал читаемого. Поэтому и показания мои носили характер сбивчивого, неверного (до галлюцинативности) и незаконченного припоминания» (Див.: С. Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. К., 1999. – С. 50–51).

до розстрілу – заміненого на 10 років ув'язнення. Довший час дальша доля Зерова і Филиповича лишалася невідома. Протягом 1936-го – перших місяців 1937 року обоє відбували терміни в сумновідомому СЛОН – «Соловецком лагере особого назначения». Зеров узявся там учити англійську мову і вдосконалював італійську (благо, інтелектуального оточення не бракувало – за підрахунками С. Білоконя, серед в'язнів були академіки М. Слабченко, М. Яворський, М. Рудницький, професори Й. Гермайзе та А. Барбар, письменники Є. Плужник, М. Куліш, О. Слісаренко, В. Підмогильний, режисер Л. Курбас, політичні діячі П. Христюк та В. Чехівський та ін.⁴¹). На Соловках Зеров переклав низку віршів Пушкіна, Байронову «Поразку Сеннахеріба», фрагменти з «Пісні про Гайавату» Лонгфелло⁴², і там він завершив (чи майже завершив) переклад Вергілієвої «Енеїди». «Поразка Сеннахеріба» дійшла в листі до дружини, і через це заціліла, як і три «пушкінські» переклади «соловецької доби» («Ехо, німфа безсонна», «Поетові» та початок вірша «До Овідія»). «Енеїда» натомисть на дві третини пропала і сподіватися, що її колись буде віднайдено, очевидно, вже не випадає.

У другій половині 1937 року листування з обома в'язнями увралось. По війні родині Зерова видали довідку, начебто поет помер 1941 року від серцевого нападу. Приблизно таку ж дату смерті вигадали й для Филиповича. І лише в часи «перебудови» було встановлено, що Зерова і Филиповича, а з ними ще близько 1500 інших в'язнів, не лише українських, було ще раз додатково суджено ленінградською «трійкою» НКВД і засуджено «на відзначення 20-ї річниці Жовтневої революції» до розстрілу. Їх було розстріляно в урочищі Сандармох у Карелії 3 листопада 1937 року.

⁴¹ С. Білокінь. Закоханий у вроду слів. Микола Зеров – доля і книги. К.: Час, 1990. – 56 с.

⁴² Докладніше про цю роботу, якою Зеров пишався, але з якої не заціліло жодного рядка (у листі до дружини від 7 лютого 1937 року поет бідкався: «как жаль, что не могу тебе послать "Гайаваты". Очень длинно») див. у: М. Стріха. Від перекладача // У кн.: Пісні нового світу. К.: Факт, 2004. – С. 7–8.

Відтак з «грона» п'яти неокласиків вижили двоє. Рильський купив порятунок відомою «Піснею про Сталіна». Він мав легку руку до написання всіляких «радянських» віршів і, очевидно, не приділяв тому багато уваги і серця. Але комплекс провини лишався⁴³. Саме Рильському ми завдячуємо повернення в 1950–60-ті роки значної частини спадщини неокласиків, зокрема перекладацької. Саме Рильський у складних радянських умовах примудрявся надалі підтримувати високий рівень українського перекладу.

Пережив репресії 1930-х і Освальд Бургардт. Етнічний німець, який свідомо став українським патріотом, він єдиний з неокласиків у 20-ті роки майже не виступав з власними віршами, – лише два його сонети випадково потрапили до «декламаторів». Але разом з тим він був чи не найактивніший учасник найрізноманітніших перекладацьких проектів. При цьому він перекладав буквально все – від фрагментів «Старшої Едди» до Рільке, від «Залізних сонетів» (їх 1925 року видали анонімно, як колективну творчість групи поетів, хоч насправді, як з'ясувалося згодом, всі 30 віршів збірки належать Йозефові Вінклерові) до Шеллі. А на додачу Бургардт був мотором видання українського 27-томника Джека Лондона.

Не випадково Бургардтові в уже згадуваному «Неокласичному марші» присвячено такі рядки: *«З заліза я кую сонети, що хочеш, те й перекладу»*. Справді, його перекладацький діапазон, якщо судити з обсягу літератур, до яких він звертався, найширший.

⁴³ У надрукованій ще 1954 року в паризькій «Культурі» великій статті «Сцили й Харибди української поезії» Юзеф Лободовський проникливо відзначав: «Знай, що в світі найтяжче – це серце носити студене. Краще вже хай шалене, повите у ніжність і гнів». Ці рядки побачили світ 1944 року, після всіх зламів і гірких компромісів, після табірної «перевиховання», після втрати друзів, після поступок партійним вимогам. Визнання поразки – без сумніву – але й повна свідомість падіння. Це не наші Тувими зі Слонімськими, які добровільно повернулися, а після повернення не здобулися навіть на мовчання. У Польщі ще можна мовчати. На Україні не вільно – вже віддавна. Рильському тепер п'ятдесят сім років. Коли відкрита боротьба з українською культурою стала нестерпною, йому було тридцять з гаком. Це означає, що мертва глина примусу, протиставити котрому можна було лише героїчну позицію (а за цих умов героїчна позиція означає фізичну смерть), впала на поета в період повного творчого дозрівання. А отже, не маємо права на остаточні судження. Бо людина в кайданах рухається інакше, ніж на волі». (У кн.: Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». К.: Критика, 2005. – С. 338–339).

У 1932 році Бургардт, який завдяки походженню зберіг німецький паспорт, переїздить до Німеччини. Це його врятувало. Він намагається там писати спочатку вірші по-німецькому, але з другої половини 1930-х перетворюється на українського поета Юрія Клена, автора двох масштабних епічних полотен про трагедію України в ХХ столітті, «Прокляті роки» і «Попіл Імперій».

Рання і несподівана смерть – поет помер у 1947 році, ще повний сил і задумів – призвела до того, що «Попіл Імперій» так і не було завершено. Але тут відзначмо інше: величезна заслуга Клена і його сина Вольфрама Бургардта (а також молодшого брата Зерова, Михайла, який, відбувши до війни термін ув'язнення, зміг перебратися на Захід, де став поетом Михайлом Орестом) у тому, що перекладацький доробок неокласиків (принаймні, ту його частину, яку в війну пощастило вивезти на Захід) було впорядковано і видано. Належать Бургардтові-Кленові й емоційні спогади про його загиблих товаришів⁴⁴.

* * *

На відміну від Бургардта і від Рильського, Зеров, Драй-Хмара і Филипівич зосередили свої перекладацькі зацікавлення навколо порівняно невеликого кола літератур. Насамперед, це римляни, яким присвятив більшість своїх перекладацьких зусиль Зеров.

Окрім Вергілія (переклад «Енеїди», робота над яким тривала й на Соловках, поет вважав своїм головним обов'язком перед українською літературою⁴⁵), Овідія, і знаменитої поеми Лукреція «Про

⁴⁴ Див.: Ю. Клен. Спогади про неокласиків. У кн.: Київські неокласики. Упорядник Віра Агєєва. К.: Факт, 2003. – С. 7–64.

⁴⁵ Відома напівжартівлива, напівсерйозна Зеровська фраза: «Ось закінчу «Енеїду», то забезпечу собі місце якщо не в історії української літератури, то бодай у примітках до неї» (Див., напр.: Г. Кочур. Перекладацький доробок неокласиків. // В кн.: Проблеми літературознавства і художнього перекладу. Л.: НТШ, 1997. – С. 193).

природу речей», Зеров переклав ще велику кількість менших творів з Катутла, з Овідія, з Горация, з пізніх римських авторів.

Зеровські переклади були в різний час різні⁴⁶. Ранні переклади Зерова з римлян значною мірою ще відштовхуються від тієї традиції відтворення античних метрів римованим віршем, що існувала в давньому українському перекладацтві (як приклад можемо згадати Горациєву оду, перекладену Сковородою, що про неї йшлося в одному з попередніх розділів нашої книги). Зеров теж намагався був «наблизити» римлян до естетичних вимог своїх сучасників, перекладаючи їх римованим віршем (з римами перекладено 6 з 22 віршів «Антології» і 3 з 9 «римського» розділу «Камени»).

Ледве чи є підстави оголошувати ці римовані переклади «застарілими». На початку знаменитої Горациєвої оди до Деллія (яку травестував був колись Гулак-Артемівський) – у Зерова звучать справді стримані, строгі й дуже виразні рядки:

*В години розпачу умій себе стримати,
І в хвилі радості заховуй супокій,
І знай: однаково прийдеться умирати,
О Деллію коханий мій.*

Нагадаємо – саме ці рядки дуже любив повторювати «м'ятежний» Микола Хвильовий⁴⁷.

⁴⁶ На необхідність дослідження проблеми часової еволюції Зерова як перекладача вказував ще С. Білокінь в 1990 році: «про Зерова-перекладача часто говорять сумарно, а матеріал показує, що у 1920 році і в 1935 він як перекладач був різний – інакше ставився він і до первотвору, і до своїх завдань». (Див.: С. Білокінь. Закоханий у вроду слів. Микола Зеров – доля і книги. К.: Час, 1990. – С. 27–28).

⁴⁷ У найпершому листі Миколи Хвильового до Миколи Зерова, датованому орієнтовно серпнем 1923 року, знаходимо промовисте речення: «Дякую за дек(ламатор) «Слово», шкода, що немає там «В годину розпачу умій себе стримати» (Див.: М. Хвильовий. Твори у 2-х томах. Том 2. К.: Дніпро, 1990. – С. 842). Отже, отримавши щойно видану книгу (Слово. Декламатор. Уложив М. Зеров. К.: Слово, 1923. – 320 с.), Хвильовий засмутився, що упорядник не поставив туди його улюбленого перекладу. Взагалі ж принагідно можна лишень подивуватися скромності Зерова, який, маючи на той час видану єдину «Антологію», вмістив до «Слова» лишень один-єдиний свій переклад – відомий епізод Філемона і Бавкіді з Овідієвих «Метаморфоз», який наступного року з'явився і в перекладному розділі «Камени».

(Принагідно зауважмо – сьогодні українська література має бездоганний сучасний переклад Горацієвих од, виконаний визначним перекладачем Андрієм Содоморою. Початок Оди до Деллія звучить у нього так:

*В біді від смутку ти вберегти зумій
 Погідний дух свій, в щасті – від радості,
 Котра, бува, й межі не знає,
 Деллію милий, бо ти ж із смертних...⁴⁸*

Знаючи перекладачеві вимогливість і сумлінність, можна й не сумніватися, що ці рядки щонайкраще відтворюють і ритм – у межах умовностей переходу від квантитативного до силабо-тонічного вірша, – і стилістику, і зміст латинського оригіналу:

*Aequam memento rebus in ardnis
 Servare mentem: non secus in bonis.
 Ab insolenti temperatam
 Lactitia, morituri Dellii...*

Проте важко уявити, щоб «м'ятежний» Микола Хвильовий шепотів у «хвилини розпачу» саме такий переклад).

Разом з тим пізній Зеров як перекладач античної поезії доволі відмінний від того, який постає з «Антології» 1920 року. Тут більшає пізніх римських авторів. Окрім вічної «Енеїди» (систематичну працю над нею розпочато допіру 1931-го, в часи посилення нагінок), Зерова приваблює вже не стільки Катулл із Горацієм, як трагічна доба Деціма Магна Авзонія, коли великий Рим хилився до свого занепаду. Поет стає ще кращим стилістом, і разом з тим він уже бездоганно чіткий в дотриманні ритмічних особливостей першотвору.

Візьмімо для прикладу вірш «Ім'я на мармурі» Деціма Магна Авзонія. Це – четверте століття, і то друга його половина. За якихось півстоліття Рим буде спустошено варварами.

⁴⁸ Див.: Квінт Горацій Флакк. Твори. К.: Дніпро, 1982. – С. 46.

Літера тільки єдина блищить, і дві крапки за нею:
 «Люцій!» — читаємо ми власне наймення мерця.
 Далі нарізане «М», але «М» не цілком збереглося,
 Камінь упав і вгорі літеру ту пощербив.
 І не вгадає ніхто із остачі нужденної — Марій,
 Марцій чи, може, Метелл тут під землю поліг.
 Порозпадались на порох усі переплутані скалки, —
 Як уложити тепер прізвище з них родове?
 Чи ж дивуватися смерті людей? Не втече від загину
 Камінь могили твердий, імені слава дзвінка.

У цьому перекладі немає якихось словесних оздоб. Його лексика загалом нейтральна. Про поетичність нагадує хіба словосполучення «остачі нужденної», замість розмовного «мізерного залишку». Але разом з тим цей переклад від початку й до кінця позначає такий блискучий прозорий стиль, коли за простотою і шляхетністю слів їх перестаєш помічати. І це відзначає майже всі кращі зеровські переклади. Саме цим стилем Зеров повторив в українській літературі те, що зробив його улюблений Вергілій в римській літературі. Бо, як твердять знавці, головна принада «Енеїди» — це саме її стиль.

Друге велике поле зацікавлень Зерова — це поезія російська. Раніше ми вже говорили про перші, по своєму дуже цікаві українські переклади-переспіви з Пушкіна часів романтизму. Їм на зміну прийшли значно точніші, але чимось і менш виразні переклади Старицького і Грабовського. Неокласики, і Зеров зокрема, — це новий етап осягнення російської поезії. Це — насамперед спроба вивести на інший, вищий рівень українську літературну мову. Крім того, їхні переклади здатні принести велику естетичну насолоду, живучи уже самостійним літературним життям, як от хрестоматійний пушкінський шедевр, уперше надрукований 1930 року в другому виданні вибраних творів російського поета українською мовою:

Що в імені тобі моїм?

Воно замре, як сплеск бентежний

*Об камінь дальній надбережний,
Як шелест у гаю нічним.*

*Воно між пам'ятних листків
Зоставить слід незрозумілий,
Як візерунок на могилі
Із мертвих чужомовних слів.*

*Що в ньому? Глибоко й давно
Забуте у нових поривах,
Душі твоєї не дасть воно
Ні дум, ні споминів щасливих.*

*Та в день журби, в самотині,
Його крізь тугу прокажи ти,
Промов: є серце, де мені
У спогаді припало жити.*

Водночас можна помітити, що з часом зеровський Пушкін стає дедалі трагічніший. В перекладеному вже на заслання уривкові вірша «К Овидию», як помітив один з учнів Зерова, Абрам Гозенпуд⁴⁹, пейзаж, про який ідеться в пушкінському оригіналі:

*Овидий, я живу близ тихих берегов (...)
Туманный свод небес, обычные снега (...)
Где ждет певца любви жестокая награда (...)*

стає дуже схожий на пейзаж Соловків:

*Овідій, я живу край берегів смутних (...)
Похмурий неба схил, нетанучі сніги (...)
Де жде співця жаги погибель і загибля (...)*

Перекладав Зеров, звичайно, польську поезію, але цих перекладів порівняно небагато. Це – дві байки Красицького,

⁴⁹ А. Гозенпуд. Микола Зеров // У кн.: Родинне вогнище Зерових. Упорядкування М. Зерової, Р. Корогодського, С. Попель. К.: Гелікон, 2004. – С.91.

два з «Кримських сонетів» Міцкевича (а окрім них — прозові «Книги народу польського»), «Мазепа» й уривок з «Балладини» Словацького, «Шевченкові» Сови, «Тарасова могила» Залеського, «Ave vita» Міріама. Перекладав Зеров, нібито для проби, й з інших літератур — з італійської два сонети Петрарки, з німецької — три вірші Гете, з англійської — уже згадувану «Поразку Сеннахериба», з білоруської — три вірші Янки Купали.

І нарешті, третім, після римлян і росіян, полем перекладацьких зацікавлень Зерова були французи, а серед них — насамперед «парнасці». ...Колись, ще в 1921 році, рятуючись від київського голоду й злиднів у відносно ще тоді ситій Баришівці (латинізованій ним «Лукрозі»), Зеров написав сонет «Pro domo», де висловив своє тодішнє поетичне кредо:

*Класична пластика, і контур строгий,
І логіки залізна течія —
Оце твоя, поезіє, дорога.*

*Леконт де Ліль, Жозе Ередія,
Парнаських зір незахідне сузір'я
Зведуть тебе на справжні верхогір'я.*

Наголошую: це писалося 1921 року у провінційній Баришівці. Помилкою було б висновувати всього Зерова, і, тим більше, всіх неокласиків саме з цих рядків. Я цілком схильний припустити, що Зеров писав це не дуже серйозно, а трохи іронічно й відсторонено, що в тому була певна легка поза. Він не створював цим сонетом літературного маніфесту. Але він окреслив певну настанову, яка для нього самого важила багато⁵⁰.

⁵⁰ У вже згадуваній статті-передмові до «Вибраного» Миколи Зерова Максим Рильський намагався виправдати свого покійного старшого товариша в очах представників панівного тоді соцреалістичного дискурсу: «в цій «орієнтації» сучасної поезії на французьких «парнасців», чиї імена годиться нині оцінювати зі спокійних історичних позицій, був не так заклик до наслідування, як протест проти «старосвітчини» і «сентиментальної кваші» старших епігонських поколінь, з одного боку, а з другого — реакція на всілякі «ліві» «ізми», яких так багато було розплодилось у нас у двадцяті роки. Сам Зеров, визнавав, сміючись, що цей заклик звернутися до Леконта де Ліля та Ередія був спричинений передовсім полеміч-

Сьогодні «парнасці» (за винятком Верлена, який досить швидко порвав із групою і пішов власним шляхом) призабуті навіть у Франції. Про Жозе-Марія Ередіа вряди-годи згадують як про автора сонетної збірки «Трофеї» (1905), яка радше є фактом історії французької літератури. Хоча за часів Зерова Ередіа був ще популярний – і у Франції, і в Росії, – насамперед як неперевершений стиліст і «король сонету». І, безумовно, саме цим пояснюється інтерес до французького «парнасця» з боку Зерова – так само бездоганного стиліста й прихильника строгих форм. Недарма для лідера неокласиків саме робота над перекладами з римлян і парнасців мала найбільше прислужитися розвоєві сучасної української мови й літератури – саме на цьому Зеров наголошував у примітках до перекладного розділу «Камени».

Як уже говорилося вище, в «Камені» 1924 року – першій і єдиній прижиттєвій книжці оригінальних поезій Зерова – серед 11 власних сонетів було вмонтовано й чотири сонети з Ередіа. Вони здобулися на спеціальну згадку вимогливого критика Олександра Білецького: *«Славетний французький парнасець, Ередіа давно вже слугує словянським поетам як пробний камінь для іспитів власної сили віршування. (...) М. Зеров переклав лише чотири сонети з книги «Трофеї», але ці речі можна сміливо визнати за шедеври»*⁵¹.

І така захоплена оцінка не є, очевидно, перебільшенням, – принаймні, для читача, здатного поцінувати відповідність настановам, які обрав для себе сам Ередіа. Зеров устиг перекласти з улюбленого поета порівняно небагато, – лише дев'ять сонетів з тих 118, які складають корпус «Трофеїв». Але кожен з них – то справді маленький шедевр. Щоб пересвідчитися у тому, досить розгорнути навмання будь-який з цих перекладів. Скажімо, сонет ним запалом. (М. Рильський. Микола Зеров – поет і перекладач // У кн.: Микола Зеров. Вибране. К.: Дніпро, 1966. – С. 8). Старий, мудрий і дуже побитий життям поет-академік написав в одній із своїх останніх (і безумовно – блискучій, на межі тоді дозволеного!) статей правду – але не всю. Леконт де Ліль та Ередіа таки були для Зерова найвищими взірцями для наслідування – і найкращим ліком на «старосвітчину» «епігонських поколінь».

⁵¹ Цит. за: Л. Череватенко. «Встає рятівником із небуття сонет» // У кн.: Жозе-Марія де Ередіа. Трофеї. К.: Юніверс, 2001. – С. 19.

«Джерело юності», присвячений пам'яті конкістадора початку ХУІ століття Понса де Леона, першовідкривача Флориди, який шукав там джерело вічної молодості:

*Хуан Понс де Леон, піддавшись сатані,
Знеможений, старий і від наук похилий,
Як кучері йому посохли й побіліли,
По води юності подався чарівні.*

*Солону шир морів в жадобі й марнім сні
Три роки пінив він і напинав вітрила,
Аж поки крізь туман бермудський поріділий
Флоріда процвіла в морській далечині.*

*І тут, конкістадор, безумний і упертий,
В землі незнаній ти, на власнім ложі смерті,
Рукою кволою поставив прапор свій.*

*Старий! Ти щастя знав, і смерть, така ласкава,
Не доторкнулася твоїх зухвалих мрій,
І юністю навек тебе окрила слава.*

Зеров став фактично першовідкривачем Ередіа для української літератури (до нього існували лише поодинокі спроби Павла Грабовського, Василя Щурата й Олени Пчілки)⁵². Але й сьогодні його переклади лишаються неперевершені на тлі пізніших версій – навіть таких переконливих, як у Дмитра Паламарчука чи Дмитра Павличка. А коли на свій повний корпус ередіївських перекладів здобудеться, нарешті, Михайло Москаленко – він ледве чи діжде оцінки, подібної до цитованого вище відгуку Білецького. І зовсім не через неналежну якість перекладених сонетів, а просто через те, що в новій історичній добі нові версії Ередіа й не можуть розраховувати на зустріч, якої здобулися Зеровські переклади понад 80 років тому...

⁵² Сам Зеров не знав про ці раніші спроби. Це видно з листа до І. Поступальського від 5 березня 1931 року, де поет згадує 9 відомих йому українських перекладів з Ередіа: 6 власних, 2 – Рильського, 1 – Чаплі (Див.: М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1062).

І нарешті, закінчуючи розмову про Зерова-перекладача, варто згадати один з його останніх перекладів, який зацілів. Виконаний вже на Соловках, наприкінці 1936 чи на початку 1937 року, він дійшов у листі поета до дружини⁵³. Це «Сеннахерібова поразка» Байрона:

*Ассирієць упав, ніби вовк до кошар,
Його військо багрянцем горіло, як жар,
А списів його полиск – мов зорі небес
В глибині галілейських схвильованих плес.*

*Мовби листя зелених улітку дібров,
Ще увечері маяли тьми корогов,
Мовби листя дібров, коли осінь подме,
Все те вранці було і зів'яле, й німе.*

*Ангел смерті, як буря, крило розгорнув,
І пройшов поміж них, і в лице їх дихнув.
І мертвота склепила повіки бійця.
І лиш раз стрепенулись і впали серця.*

*Смерть стоїть над баским гордовитим конем
Його ніздрям уже не пашіти вогнем,
Тільки мило кругом на билині сухій,
Мов на скелі холодного моря прибій.*

*Ось і вершник поблідлий лежить на землі,
Ржа на зброї йому і роса на чолі,
І не плещеться стяг, і намети німі –
Не здійнятись мечам, не ячати сурмі!*

*І вдовиці Ашура зайшлись у сльозах,
І Ваала кумир повалився у прах,
І невірного міць, нездоланна мечем,
Розтопилась, мов сніг, перед Божим лицем.*

⁵³ Про те, що переклад уже зроблено, згадується в листі з Соловків від 11 січня 1937 року; а в наступному листі від 1 лютого переписано і весь його текст.

Про вимогливість самого Зерова до своєї праці свідчить промовиста цитата з листа до дружини від 1 лютого 1937 року: «К сведению твоему: строки третья-четвертая неудачны. В оригинале: *And the sheen of their spears was like stars of the sea – When the blue wave rolls nightly on deep Galilee.* Т. е. “И сиянье их копий было подобно звездам на море, когда ночная волна катится на глубоком Галилейском (озере)”. У Байрона сверканье движущихся копий (вверх и вниз) – и дается оно глаголом “rolls” (катится). А у меня вышло больно статично, т. е. ничего не вышло»⁵⁴. Тут можна лишень посперечатися із Зеровим – за Зерова. Адже відповідні рядки перекладу (*А списів його полиск – мов зорі небес В глибині галілейських схвильованих плес*) зовсім не справляють враження статичності.

Принагідно варто навести ще один сюжет на тему тяглості поколінь в українському перекладі, й того, за яких умов ця тяглість мала місце. Цілковитий збіг початку – «*Ассирієць упав, ніби вовк до кошар*» – є в перекладі цього ж вірша пера Дмитра Паламарчука. Річ у тому, що цей початок пам'ятав Григорій Кочур, який перед власним арештом 1943 року встиг прочитати зеровський переклад, – але запам'ятав з нього лишень перших чотири рядки. І коли у таборах Інти наприкінці 1940-х, чи початку 1950-х років ув'язнений Дмитро Паламарчук взялися до перекладацтва, Кочур підказав йому ці перші рядки вірша Байрона по-українському. Тоді невідомо було, чи зацілів зеровський переклад, чи вдасться його відновити, і Паламарчук дав власний варіант, де є однак отой збіг першого рядка. Однак самостійність роботи Паламарчука видна бодай з того, що йому краще вдалася динаміка третього-четвертого рядків: «*Списів сяйво було, наче зорі рясні, Що на водах тремтять в Галілеї рясній*»⁵⁵. Хоч, звісно, перфекціоніст і далі наполягатиме, що українське дієслово «тремтить» дещо здрібнює «rolls» оригіналу.

⁵⁴ М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1161.

⁵⁵ Джордж Гордон Байрон. Лірика. К.: Дніпро, 1982. – С. 96 (Серія «Перлини світової лірики»).

Проте варто замислитися над іще однією обставиною. Обое українських перекладачів в умовах сталінської неволі звернулися до одного й того ж вірша з «Єврейських мелодій» Байрона – що на тоді виглядало погано прихованою політичною декларацією. Надто бо хотілося і Зерову, і Паламарчуку бодай у мріях провести аналогію між погубленими Ангелом смерті ассирійцями – й новітніми поневолювачами України.

* * *

За спостереженням Григорія Кочура, Михайло Драй-Хмара був єдиним серед неокласиків фаховим зарубіжним славістом (Зеров із Филиповичем за пізнішою університетською класифікацією називалися б «русистами»). Він працював у бібліотеках Праги й Загреба над дисертацією про хорватського письменника 18-го століття Качича-Міошича. А загалом письменник знав 19 мов – включно з екзотичними старогрецькою, фінською (перекладав «Калевалу») й санскритом. Проте в його перекладацькому доробкові аж ніяк не менше місця посідають романські зацікавлення. Перекладати Данте Драй-Хмара розпочав уже в 1930-ті – коли навколо неокласиків уже згромадилися грозіві хмари⁵⁶.

За свідченням поетової дочки Оксани Ашер, до арешту 4 вересня 1935 року поет встиг завершити всю першу й більшу частину другої кантики. Однак рукопис цей було вилучено НКВД. Не справдився й поетів намір продовжити працю на засланні, – надто суворий режим панував у колимському концтаборі. У листі до рідних 31. VIII. 36 р. він писав: *«Я тепер багато працюю і не маю часу, щоб читати або вірші писати. Читаю тільки у вихідні дні, а про вірші тільки мрію... П'ять книжок, що відносяться до роботи про Данте, я привіз на Колиму,*

⁵⁶ Докладніше про передумови цієї праці та про тодішній стан української дантеани див.: М. Стріха. Данте й українська література: досвід рецепції на тлі запізнілого націєтворення. К.: Критика, 2003. – 164 с.

але вони покищо лежать у мішку. Не знаю, чи скористаюся з них для наміченої мети»⁵⁷.

Прискорена нелюдськими умовами ув'язнення смерть українського поета (1939 р.) поклала край сподіванням на завершення цього перекладу. Доля вилученого рукопису, копія якого, за свідченням Гр. Костюка, мала зберігатися і в М. Рильського, досі невідома. З огляду на перекладацький рівень Драй-Хмари, втра-та ця є для української дантеани невідшкодовною.

І все ж, можливо, ми можемо сказати бодай як починався цей втрачений переклад М. Драй-Хмари. В Максима Рильського, єдиного з п'яти неокласиків, який помер власною смертю в ранзі академіка і вже живого класика української радянської літератури, є датований 1939 роком вірш «Давидові Гофштейнові»⁵⁸. Текст є звичайним заримованим привітанням другові до ювілею, ще й «присмаченим» неодмінною тоді «соціологією». Передує йому епіграф з Данте: *«На середині віку життєвого / Потрапив я у дикий, темний ліс»*, що має контрастувати з початком вірша *«На середині віку життєвого ти опинився в радіснім саду»*.

Не будемо кпити з цієї далеко не кращої поезії Рильського, тим більше не будемо зіставляти її початок з подальшою долею Д. Гофштейна, якого буде розстріляно по війні в числі інших провідних постатей єврейської радянської культури.

Цікавить нас у цьому випадкові інше. Переклад епіграфа не належить ані І. Франку, ані В. Самійленку. Отже, це може бути або власний переклад Рильського, або його взято з загиблого перекладу М. Драй-Хмари, рукопис якого, як вище говорилося, залишався на збереженні в Рильського. Звичайно, Рильському неважко було скомпонувати ці два рядки й самому. А проте ймовірніше, що він не міг не скористатися з праці свого вже загиблого на той час друга. І тоді протиставлення на початку вірша «Давидові Гофштейну» набуває іншого, майже провидчого забарвлення.

⁵⁷ Михайло Драй-Хмара: З літературно-наукової спадщини. ЗНТШ, Том СХСVII. Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1979. – С. 382.

⁵⁸ Максим Рильський. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 2. К.: Наукова думка, 1984. – С. 351.

Для вже згаданої «Антології новочасної французької поезії» Драй-Хмара переклав цілу низку авторів – Теофіля Готьє, Жерара де Нерваля, Бодлера, Верлена, Леконта де Ліля, Малларме та інших. Уявлення про майстерність перекладача дає початок знаменитого вірша Леконта де Ліля «Слони»:

*Пісок, рудий пісок, як море те безкрає,
Застиг в розпеченім, гарячім лігві й спить,
А сонне морево хвилюється й тремтить
Над мідним обрієм, де чоловік блукає.*

*Навколо мертвий сон. Наївшись, прилягла
Левиця в глибині нагірної печери,
А там, під пальмами, що знають їх пантери,
Жиrafa воду п'є з ясного джерела.*

*Не прошумить і птах в оцім повітрі млявім,
Де сонце-велетень пливе в височині;
Лиш іноді боа, пожалений у сні,
Повернеться й блисне линовищем яскравим.*

З цього уривка можна зробити ще один висновок – лексична тканина Михайла Драй-Хмари, можливо, найяскравіша з усіх неокласиків. Цю його любов до рідкісних, маловживаних, але дуже гарних слів було обіграно ще в жартівливому «Неокласичному марші», де Драй-Хмара проголошує: «і Арарат за магалою лякає товтрами мене». Слово «линовище» (як пояснює «Словарь» Грінченка – «сброшенная вылинявшей змеёй старая кожа») з цитованого уривка ледве чи міг би вжити Зеров, чи Филипович. Натомість таких слів у Драй-Хмари дуже багато. І живано їх (як знов-таки видно з прикладу «линовища») цілком органічно.

Є ще одна заслуга Драй-Хмари, яку варто згадати. Він 1929 року дав (зі власною вступною статтею-розвідкою) першу в українській літературі авторську книгу, перекладену з білоруської. Ідеться про «Вінок» Максима Богдановича, – поета, який, про-

живши лише 24 роки, зумів піднести білоруську літературу на рівень багатьох європейських.

Оманлива близькість мов може утнути з перекладачем злий жарт. Тож Драй-Хмара, перекладаючи «Вінок», мусив подолати чимало труднощів. Варто навести вірш «Книга», який добре ілюструє вправність, із якою він це робив. Вірш цей цікавий ще й тому, що з одного боку він бездоганно «неокласичний», а з іншого, в ньому цікаво звучить спільна наша з білорусами тема бароко:

*Узявши Псалтиря у шкіряній оправі,
Сріблясті заціпки я з дзвоном одімкнув,
Перечитав рядки кирилиці ласкаві
І воску з ладаном приємний пах почув.*

*Прегарна псальма ось: «Як олень той шукає
Джерел погожих, так шукаю Бога я».
Якою свіжістю від слів цих повіває!
Як радісно вперед спішить душа моя!*

*І бачу я – в кінці нехитра є приписка:
«Щоб скинути з душі важкий тягар гріхів,
Списав цю книгу Йван із міста Вовковиська,
Як літ сім тисяч сто пройшло з початку днів».*

Обсяг перекладацької і власної віршованої спадщини Павла Филиповича менший, ніж у Зерова й Драй-Хмари. Він увійшов в історію українського перекладацтва здебільшого як дуже вправний інтерпретатор окремих російських і французьких авторів – Пушкіна, Брюсова, Баратинського (про нього Филипович написав в університетські роки спеціальне дослідження), Барб'є, Верлена. Цікавим штрихом до портрету Филиповича є збережена Григорієм Кочуром для нащадків історія про те, що, отримавши пропозицію перекласти для антології Зерова й Савченка «Блакить» Малларме, поет відмовився⁵⁹. Причиною став зовсім

⁵⁹ Див.: Г. Кочур. Перекладацький доробок неокласиків // У кн.: Проблеми літературознавства і художнього перекладу. Л.: НТШ, 1997. – С. 193.

не брак технічної майстерності. Просто сама ідея вірша французького класика, в якому поет тікає від ясної блакиті, що звідусюди його переслідує, була чужою світовідчуттю і Филиповича, і Зерова.

До певної міри, очевидно, Филипович говорив і про себе вусами свого любого Євгена Баратинського:

*Мій хист малий, не голосний мій спадок;
Та я живу, не хочу забуття.
Комусь потрібне і моє життя!
Його знайде далекий мій нащадок
В поезіях: і що ж? Душа моя
Його душі віддасть своє тремтіння;
Знайшов я друга в своїм поколінні –
І читача знайду в прийдешнім я.*

Натомість перекладацький діапазон Освальда Бургардта, як уже говорилося вище, вражає широчінню. Широка освіченість і добра версифікаційна техніка дозволяли йому братися за все – від «Старшої Едди» й до «Гамлета». У вже згадуваному вище Зеровському декламаторові «Слово» (1923) вміщено три переклади О. Бургардта – «Орфей, Еврідіка, Гермес» Рільке та «Озимандія» і «Хмара» Шеллі (нагадаємо: сам упорядник вмістив у декламаторові один-єдиний власний переклад – епізод Філемона й Бавкіді з «Метаморфоз»).

Надалі О. Бургардт однаково охоче брався і за шедеври, і за тексти відверто прохідні. У виданій 1925 року «Антології російської поезії в українських перекладах»⁶⁰, яку упорядкував близький до неокласиків Борис Якубський, Бургардтові належать переклади і Блокової «Незнайомки», і хрестоматійні вірші Лермонтова й Тютчева, – і разом із тим українські версії забутих нині Філіпченка, Дорогойченка, Князева. Але, все ж, насамперед поета цікавили, мабуть, вірші надзвичайно складні для перекладу, афористичні, відомі всім, які тому майже неможливо

⁶⁰ Антологія російської поезії в українських перекладах. Вступна стаття й редакція Б. Якубського. К.: ДВУ, 1925. – 284 с.

відтворити. Ось початок знаменитого «Silentium» Тютчева в перекладі Бургардта:

*Мовчи і крийся, і таї
Думки і почуття свої.
Хай у душевній глибині
І сходять, і зайдуть вони.
Мов зорі ясні уночі.
Милуйся ними і мовчи!*

І не менш переконливо виглядає Бургардт, відтворюючи знаменитий колись (завдяки романсові К. Вільбоа⁶¹) і забутий тепер вірш Миколи Язикова «Пловець»:

*Неприсутнє наше море,
День і ніч воно шумить.
У загибельнім просторі
Небезпека сторожить.*

*Сміло, браття, вітром повний
Дметься парус, крутить вир.
О, лети ж по хвилях, човне,
Прудкокрилий, у простір!*

Про перекладачеву майстерність свідчить не лише вдало знайдений відповідник третього рядка першотвору (в роковом его просторе, де прямий український відповідник «фатальний» може лягти в розмір — але зразу потягне фальшиву інтонацію), а й те, що переклад в цілому прекрасно лягає на музику популярного ще в часи Бургардта дуету для тенора й баса композитора Вільбоа.

⁶¹ Цікаво, що геть забутий сьогодні (довідки про нього немає навіть у III виданні «Большой Советской Энциклопедии») композитор Костянтин Вільбоа (1817–1881) — нащадок військового моряка петровських часів — був пов'язаний з Україною. У 1860-х він викладав музику в Харківському університеті й залишив незакінчену оперу «Тарас Бульба».

* * *

Ряд перекладацьких портретів п'яти неокласиків завершує Максим Рильський. Він став живою сполучною ланкою між «розстріляним відродженням» двадцятих – і тим не менш яскравим явищем національної культури, яке буде згодом названо «шістдесятництвом».

Поет-академік помер 1964 року, – ще за доби хрущовського «реабілітансу» – залишивши по собі вісім десятків книжок поезії, прози, перекладів, літературної критики та есеїстики. Як перекладач Рильський не лишень набагато пережив інших неокласиків, але й суттєво перевершив їх за обсягом зробленого.

Головне коло перекладацьких зацікавлень Рильського – це французька, російська й польська поезія. Як писав про поета в паризькій «Культурі» один з небагатьох прихильних до України чужинців, Юзеф Лободовський, *«грунтовне знання античних авторів, близький контакт із французькими парнасцями, добре засвоєні впливи Пушкіна і Міцкевича помогли йому відіграти головну роль в розвитку української поезії, а в певному сенсі навіть змусили відіграти цю роль. Більшу ніж Тичина, адже той після чудового феєрверку «Соняшних кларнетів» скотився в обійми партійної графоманії й почав пародіювати сам себе; більшу, ніж роль Зерова, бо той ані талантом, ані масштабом не міг зрівнятися з автором збірки «Під осінніми зорями»⁶².*

Праця над російською поезією була для Рильського способом піднесення рівня української літературної мови. Адже, пишучи ще

⁶² Див.: Ю. Лободовський. Сцили й Харибди української поезії. // У кн.: Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». К.: Критика, 2005. – С. 336. З останнім твердженням рецензента «Культури» можна й сперечатися, як і з іншою його думкою: «Рильський висунув на перше місце Пушкіна й Міцкевича; Шевченко опинився відразу ж за ними, але немовби мимоволі, «задля честі дому»» (там-таки, С. 337). Безумовно, певну недооцінку значення Шевченка для Рильського можна пояснити дистанційованістю Лободовського від того, що дехто назвав би ненауковим словосполученням «генетичний код української поезії». Проте значення Пушкіна й Міцкевича для Рильського справді значно більше, аніж це уявляє багато хто з його українських шанувальників.

1930 року передмову до вибраних творів Чехова в українському перекладі, поет щиро зізнається: *«наш дотеперішній книжний язик характеризується великим багатством назв конкретних речей, зокрема з сільського побуту, (...) – та скоро зайде на міську культуру або на речі абстрактні, виявляється одразу його жалюва бідність, з якою вмiли, щоправда, боротися такі великі майстри, як, приміром, Куліш, але яка зостається, проте, фактом»*⁶³.

А відтак переклади з російської, зокрема – з найбільшого, надзвичайно вишуканого й широкого за творчим діапазоном Пушкіна – це *«прекрасний спосіб вигострити свою мовну зброю, піднести українську мовну культуру на вищий щабель розвитку»*⁶⁴. Принагідно відзначмо: стаття «Пушкін українською мовою», з якої взято наведену вище цитату, писалася вже на початку 1937-го – і завдання «мовного будівництва» поставлено в ній другим, після місії *«наблизити пушкінську спадщину до широких мас нашого народу, які думають і говорять українською мовою»*; а відтак переклади – це *«трамплін до дальшого ознайомлення з творчістю Пушкіна в оригіналі»*. На цьому шляху – як обачливо підкреслює Рильський – український перекладач має долати й інерцію міщанина, який проголошує: *«Адже Пушкіна кожен прочитає в оригіналі»*, і знавіснілого націоналіста, який вважає: *«Навіщо нам твори цього москаля, представника народу-гнобителя, не європейського поета»*. І тут-таки Рильський (з посиланням на авторитет Проспера Меріме!) стверджує європейськість Пушкіна. Воістину, українські перекладачі тієї трагічної доби йшли по лезі бритви, з якого було напрочуд легко зісковзнути...

Роботу над Пушкіним Рильський розпочав ще за щасливіших часів, для вже згадуваних «Вибраних творів» за редакцією П. Филиповича (1927, друге видання – 1930) і продовжував буквально до останніх місяців життя. В його доробкові – понад 60 ліричних шедеврів Пушкіна, а також переклади великих поем, –

⁶³ М. Рильський. Чехов по-українському // У кн.: Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 16. К.: Наукова думка, 1987. – С. 193.

⁶⁴ М. Рильський. Пушкін українською мовою // У кн.: Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 16. К.: Наукова думка, 1987. – С. 217.

«Мідного вершника» та «Бахчисарайського фонтану», «Бенкету у чуму», казок і, нарешті, роману у віршах «Євгеній Онегін».

Причому до численних тоді перевидань своїх перекладів Рильський вносив нові й нові правки. Цей процес можна проілюструвати одним прикладом. В оригіналі знаменитий початок «Мідного вершника» пам'ятають усі:

*На берегу пустынных волн
Стоял он, дум великих полн,
И вдаль смотрел. Пред ним широко
Река неслася; бедный челн
По ней стремился одиноко.
По мшистым, топким берегам
Чернели избы здесь и там,
Приют убогого чухонца;
И лес, неведомый лучам
В тумане спрятаного солнца
Кругом шумел.*

Уважний читач помітить: виразність цих рядків немалою мірою зумовлена їхнім звукописом із «багатими» звукосполученнями «олн», «он». А відтак не відтворити чогось подібного в перекладі – вже означало б програти. У статті «Проблеми художнього перекладу» (1954) Рильський бідкався: «в українській мові звукосполучення “олн” нема. Є “овн”, але і з ним тут нічого не зарадиш. Мені хотілося доконче зберегти хоч би звуки “о” і “н”, і я переклав:

*Де вод пустинних оболонь,
Стояв він; гордих дум огонь
Чоло світив.*

Ладен визнати, що “оболонь” тут трохи “притягнене за волосся”, а “гордих дум огонь” не зовсім відповідає словам “дум великих полн” – (...) – але краще зробити я не міг, не вмів. І досі не вмію»⁶⁵.

⁶⁵ М. Рильський. Проблеми художнього перекладу // У кн.: Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 16. К.: Наукова думка, 1987. – С. 299.

Тому в другому виданні «Вибраних творів» Пушкіна (1930) «Мідний вершник» розпочинався рядками:

*Де вод пустинних оболонь,
Стояв він; гордих дум огонь
Чоло світив. Поперед нього
Котилась річка. З вольних тонь
Плив човен, зладнаний убого.
Сусіди вогким берегам,
Хати чорніли тут і там,
Житло убогого чухонця,
І ліс, повік чужий огням
У млі захованого сонця
Кругом шумів.*

Проте в остаточному варіанті, вже в другій половині 1950-х Рильський дав простіше, але змістовно ближче до оригіналу вирішення:

*Край темних вод стояв він сам,
Великим відданий думкам,
І вдаль зорив. Поперед нього
Котилась річка. Тихо там
Плив човен, зладнаний убого.
Уздовж багnistих берегів
Там хат похилих ряд чорнів,
Притулок бідного чухонця,
І ліс, де промінь не світив
У млі захованого сонця,
Кругом шумів.*

Чи виграв Рильський такою зміною? З одного боку – так. Пропала справді штучна «водна оболонь». З'явилися «великі думки» Петра – хоч все одно менш виразно, ніж у першотворі. Натомість стилістично уривок радше програв. Причому йдеться не лише про звукопис, де на місці дзвінкого «оболонь – огонь – тонь» з'явилося цілком ординарне «сам – думкам – там». Ледве

чи можна назвати вдалим поєднання двох «там» у рамках близьких четвертого і сьомого рядків, ледве чи є природнім отой «ряд хаток» (він знадобився лише, щоб виправдати риму «чорнів» до попереднього «берегів»).

Звичайно, наведені тут причіпки – дрібні. Але достатні, щоб виправдати зауваження Григорія Кочура: *«і все ж особливий чар, якийсь повів свіжості і неповторності відчувається в його (Рильського. – М. С.) перекладах неокласичного періоду»*⁶⁶.

Переклад «Євгенія Онєгіна» створювався до ювілею 1937 року, коли на тлі тотальних репресій відбувалося всенародне відзначення століття від дня смерті Пушкіна й виходило безліч ювілейних видань. Свої варіанти перекладу «Євгенія Онєгіна» розпочали тоді й Григорій Кочур, і Леонід Гребінка, але тільки

⁶⁶ Див. Г. Кочур. Перекладацький доробок неокласиків // У кн.: Проблеми літературознавства і художнього перекладу. Л.: НТШ, 1997. – С. 194. Принагідно цікаво порівняти пошуки Рильського з вирішенням, яке запропонував незрівнянний польський перекладач Пушкіна Юліан Тувім:

Na brzegu, nad pustkowieм fal
Stal ON – i z wielką patrzył w dal
Zadumą. Przed nim – toń rozległa
Spienionej rzeki. Nędzna tódź

Samotnie z prądem nurtu biegła,
A na wybrzeża grząskim mchu
Czernieli się i tam, i tu
Chaty – ubogi schron Czuchońca,
I w krąg posępnie szumiał mu
Las, który nie znał blasków słońca,
Skrzytego w mgle.

Як видно, польський перекладач переймався насамперед відтворенням настрою знаменитого вступу до «Мідного вершника», зрікаючись в ім'я цього де-не-де навіть формальної відповідності (не знайшовши третьої потрібної рими до *fal – dal*, Тувім сміливо ставить у четвертому рядку *tódź* – зберігаючи водночас пушкінську сувору картину Неви).

Відзначмо – Тувіму належить іскрометна, напівжартівлива і напівсерйозна стаття «Чотиривірш на варстаті», де поет чесно ділиться з читачами всіма муками, яких він зазнав, відтворюючи по-польському знамените пушкінське «У Лукоморья дуб зеленый...». Страх вдатися до рабського копіювання оригіналу змусив поета відмовитися від безлічі варіантів, серед яких був навіть такий:

Zielona wierzba nad bajorem,
Do wierzby przywiązany sznur,
Na sznurze rankiem i wieczorem
Wciąż chodzi w krąg uczony (knur, tur).

(J. Tuwim. Czwierowiersz na warsztacie // W: A. Puszkina. Poezje wybrane. Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1999. – S. 102).

Рильський завершив свою працю. Але ще до її завершення, починаючи з 12 травня 1936 року, уривки з перекладу Рильського систематично друкувалися в тодішньому офіційні – газеті «Вісті ВУЦВК» (що відбивало політичну вагу, яку надавали тоді появі українського варіанту пушкінського шедевр).

Ще з Кемі в'язень Зеров регулярно просить дружину в листах надсилати йому газети з цим перекладом.⁶⁷ А отримавши їх уже на Соловках, робить висновок: *«Евгений Онегин» очень хорош, но местами переведен в «пол-Максима»: у меня такое впечатление, что с его виртуозностью по части стиха и языка можно было бы сделать еще лучше»*⁶⁸. Пізніше, в листі від 1 січня 1937 року, Зеров ще раз повертається до перекладу Рильського, висловлюючи окремі претензії до невдалих, на його думку, рядків (*«Себе конем проголосив»* замість пушкінського *«Себя в коня преобразив»* тощо).

Проте, очевидно, судити переклад Рильського маємо не лише за цими недоліками (чимало з них усунено пізнішими правками – і в остаточній версії II строфи п'ятої книги роману, скажімо, читаємо: *«Себе в коня перетворив»*). Рильський бездоганно вправся з тими фрагментами, які є своєрідними «візитними картками» пушкінського роману у віршах, починаючи вже від перших його рядків:

*«Мій дядько чесний без догани,
Коли не жартом занеміг,
Небожа змусив до пошани
І краще вигадать не міг.
Воно й для інших приклад гожий;
Але яка нудота, Боже,
При хворім день і ніч сидить,
Не покидаючи й на мить!
Яке лукавство двоязике –
Напівживого розважать,*

⁶⁷ Див.: М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1137, 1139, 1144.

⁶⁸ Там само. – С. 1146.

*Йому подушку поправлять,
Журливо подавати ліки,
Зітхать і думку берегти:
«Коли ж візьмуть тебе чорти!»*

Переклад Рильського наскрізь афористичний. Рядки, які увійшли до російської літератури як афоризми, перекладені фразами, які можуть бути українськими афоризмами. Неабияку винахідливість виявив перекладач у ситуаціях, коли прямий переклад неможливий (наприклад, у LII строфі сьомого розділу, де Татьяну порівняно з «луною», – відповідник до якої, український «місяць» не підходить тут бодай тому, що він – чоловічого роду):

*У ночи много звезд прелестных,
Красавиц много на Москве,
Но ярче всех подруг небесных
Луна в воздушной синеве.
Но та, которую не смею
Тревожить лирою своею,
Как величавая луна,
Средь жен и дев блестит одна.*

У перекладі Рильського знайдено натомість адекватний відповідник:

*Зірок багато єсть у ночі,
Багата на красунь Москва,
Але найбільше вабить очі
Сріблиста зірка ранкова.
Але вона, перед котрою
Я мовкну з лірою дзвінкою,
Зорею ранньою, ясна,
Блищить серед красунь одна.*

Звичайно, «вранішня зірка» (Венера) – все ж не місяць, її місце на небосхилі дещо скромніше. Але, пожертвувавши «астро-

номічною точністю», Рильський адекватно відтворив поезію⁶⁹. Проте важливою функцією цього перекладу стало розширення виражальних можливостей української мови – як наголошував на цьому сам поет ще у вже згадуваній програмовій статті 1937 року. І, скажімо, слово «світський», остаточно утвердилося в звичному для нас сьогодні значенні – замість вживаного до того «великопанський», – а герої вишуканої поезії Пушкіна, як виявилось, могли цілком природно чути «в одезі українського слова».

Переклади Рильського з російської не обмежуються Пушкіним. Він перекладав ще й лірику Рилєєва, Лермонтова, Тютчева, Фета, численних інших дореволюційних та пореволюційних авторів – починаючи від вартісного Брюсова й закінчуючи забутими нині трубадурами індустріалізації та колективізації. Навіть у найважливіші часи Рильський здобувався на легкі й блискучі переклади – 1938 року вперше вийшла в його версії іскрометна «Казка про Горбоконику» Петра Єршова, що стала улюбленим читанням кількох поколінь українських дітей (принаймні на менш зрусіфікованій Західній і Центральній Україні). Але особливим чаром віє саме від перекладів Рильського-неокласика.

Пієтет поета до польської культури може пояснюватися ще й тим, що він був сином одного з найвідоміших «хлопоманів», Тадея Рильського. Поетів батько, як відомо, зрікся католицизму і одружився з україночку. Як наголошує Юзеф Лободовський (свідчення поляка в цьому питанні є для нас особливо цікавим), «це було чином свідомого вибору, але, звісно ж, не могло перекреслити ментальної та культурної спадщини. Отже, Рильський-син, як українець, не міг не лишатися частково в полі польської культури. Його культ Міцкевича (якого він згодом назве найбільшим епічним поетом людства) і конгеніальний переклад “Пана Тадеуша” є красномовними того свідченнями»⁷⁰.

⁶⁹ Рильському самому, очевидно, дуже подобалася ця його знахідка – і він раз по раз повертався до неї в перекладознавчих статтях. Див.: М. Рильський. Проблеми художнього перекладу // У кн.: Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 16. К.: Наукова думка, 1987. – С. 219, 270.

⁷⁰ Див. Ю. Лободовський. Сцили й Харибди української поезії // У кн.: Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». К.: Критика, 2005. – С. 339.

Роботу над «Тадеушем» Рильський розпочав десь на початку 1923 року. Фрагменти з роману ще 1925 року друкувалися в журналі «Життя й Революція» (ч. 3). А 1927 року в видавництві «Слово» вийшов цілий «Тадеуш», який здобувся на захоплені оцінки не лише українців, але й поляків. До столітнього ювілею першого видання роману Міцкевича 1934 року його було передруковано (українською мовою!) і в Варшаві⁷¹. У передмові до цього видання Роман Смаль-Стоцький надзвичайно високо оцінює переклад, хоч і вказує на його недоліки, пов'язані з тим, що Рильський користався старими, недосконалими з текстологічного погляду виданнями оригіналу. (Автентичний текст «Тадеуша» в опрацюванні професора С. Пігоня з'явився допіру 1925 року в Кракові – але тоді Рильський його не побачив. Бо інакше він, наприклад, знав би, що фрагмент, поданий у виданні 1927 року як вступ – насправді епілог до епопеї).

Для видання 1949 року Рильський здійснив фактично нову редакцію перекладу, де виправив усі недоліки, пов'язані з текстологією. Про уважність перекладача свідчить бодай така деталь: в «Епілозі» в Міцкевича виникає одинадцятискладівник замість тринадцятискладівника, яким написано всю поему. Рильський за інерцією спочатку переклав усього «Тадеуша» від початку до кінця олександрійськими віршами – шестистоповим ямбом. І тому тодішній вступ у нього звучав:

*Про що тут думати на брукові Парижу,
Принісши з улиці і голову несвіжу,
І вуха, сповнені словами брехунів,
І серце, де горить запізній жаль і гнів?..*

⁷¹ Адам Міцкевич. Пан Тадеуш. Переклад Максима Рильського. Вступне слово Романа Смаль-Стоцького. Варшава: Український науковий інститут, 1934. – XXVI + 260 + XXII с. Очевидно, саме взявши до рук це видання, відомий українофіл, друг Симона Петлюри, публіцист і маляр, у 1920 р. – віце-міністр внутрішніх справ УНР, до 1938 р. – волинський воєвода, в роки війни – підпільник, засуджений пізніше «народною» владою на довічне ув'язнення, Генрик Юзевський промовив до Юзефа Лободовського: «читаючи цю книжку українською, відчуваю гордість за те, що я поляк» (Див.: Ю. Лободовський. Сцили й Харибди української поезії // У кн.: Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». К.: Критика, 2005. – С. 339.

В редакції 1949 року він заново переклав епілог (який був раніше вступом) вже п'ятистоповиком, щоб відобразити цю ритмічну особливість:

*Одно все думать на паризьким бруку,
Принісни з міста уші, повні стуку,
Брехні й прокльонів, замірів безсилах,
Сварок отруйних і жалів спізнілах!*

Проте в цілому цю нову редакцію важко сьогодні оцінити однозначно – особливо в царині лексики. У передмові перекладача до останнього прижиттєвого видання 1964 року Рильський наголошував: «У вступній статті до першого видання (1927 р.) я писав: *Подекуди допустився я свідомих полонізмів у лексиці, а, може, й синтаксисі (...)* Гадаю, що при певному відчутті міри це – право перекладника. Можливо, що цим «правом перекладника» я інколи трошки зловживав. Тепер, здається, читач знайде в мене менше «свідомих полонізмів»⁷².

Тому поет старанно замінив у редакції 1949 року (у відповідності до тодішніх вимог!) «тичбу» – на «юрбу», «поєдинку» й «дворурку» – на «одно-« й «двостволку», «віно» – на «посаг», «штиб» – на «стиль», «вивірку» – на «білочку», «яскині» – на «пустині» (список можна вести далі). Цим він, безумовно, зробив переклад зрозумілішим для пересічного читача. Але водночас – і трохи менш цікавим для справжніх шанувальників поезії. Очевидно, відчуваючи це, поет сам відновив для видання відносно ліберального 1964 року окремі з полонізмів, зліквідованих ним раніше.

Але, в кожному разі, знамениті рядки Міцкевича:

*Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie;
Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie
Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie. –*

⁷² Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 7. К.: Наукова думка, 1985. – С. 371.

назавжди лишаться в українській літературі саме у версії Рильського:

*О краю мій, Литво! Ти на здоров'я схожа!
Яка ти дорога, лиш той збагнути може,
Хто втратив раз тебе. Як видиво живе,
Тебе маюю я, бо туга серце рве.*

І більше того, цей переклад має всі шанси лишитися найкращим тлумаченням дорогої серцеві поляка епопеї на чужі мови – сприяючи тим зміцненню українсько-польського стратегічного партнерства. Бо справді, хто ж сьогодні візьметься перекладати римованим віршем довгий (і недостатньо динамічний, на думку сьогоденішнього посполитого чительника) роман!

Окрім «Тадеуша», Рильський переклав з Міцкевича також балади, понад три десятки сонетів, кілька ліричних віршів, «Конрада Валленрода» та додатки до третьої частини «Поминок». Все це – робота 1940–50-х років, окрім перекладеного ще 1925 року (до 100-річчя повстання декабристів, яким Міцкевич присвятив свого вірша) знаменитого фрагменту з «Дзядів» «До приятелів-москалів». Звісно, пізніше його довелося ґрунтовно переписувати, і до академічного видання поета він увійшов уже під назвою «До приятелів-росіян».

Зі Словацького Рильський переклав, окрім лірики, поему «У Швейцарії», а також першу, другу та п'яту пісні «Беньовського». Але переклади ці робилися вже по війні, для вибраного польського поета, яке з'явилося задушливого 1952 року – й відстань від Рильського-«неокласика» відчувається ще дужче. Особливо це видно на прикладі принципово важливого «Заповіту», де гранично сконденсовані рядки:

*A kiedy trzeba, na smierc idą po kolei,
Jak kamienie, przez Boga rzucane na szaniec! –*

перетворилися на щось цілком знеособлене й прохідне:

*А як на смерть іти – хай не жаліє
Із вас ніхто свого ясного дня.*

Можливо, Рильський, який щойно пережив чергову хвилю цькування за «буржуазний націоналізм» (разом із Яновським та Сенченком) та оплакав чергових розстріляних друзів (цього разу – з числа «сіоністів», на чолі з прекрасним поетом Давидом Гофштейном) розумів: образ борців, які мають іти по черзі на смерть, наче каміння, що його Господь кидає на шанець, все одно не пропустить цензура. А відтак і старатися нема чого⁷³.

Натомість у багатьох перекладах з Юліана Тувіма, які робилися для видання вибраних віршів польського поета 1963 року вже в значно оптимістичніші часи хрущовської відлиги, знову звучить колишній неокласик-Рильський.

Французька поезія була третім за значущістю полем зацікавленень Рильського-перекладача. Як уже говорилося, Рильський був одним із діяльних учасників антології Савченка і Зерова, яка так і не побачила світу. Але поета цікавила не лише доба «Парнасу», але й часи раніші – романтизм і класицизм, та пізніші – модернізм. Ще в 1926 році Рильський видав окремим виданням трагедію Віктора Гюго «Король бавиться» (відома вона насамперед тому, що її було покладено в основу лібрето славетної опери Джузеппе Верді «Ріголетто»). Переклад Рильського мав і сценічну історію – його було виставлено в Курбасовому Березолі в сезоні 1927–28 років. 1931 року трагедію було перевидано разом із іншою драмою Гюго (якій теж судилося продовжити своє життя в музиці Верді) – «Ернані».

Обидві трагедії в оригіналі написано карбованим олександрійським віршем, який в українській традиції прийнято віддавати попарно римованими шестистоповими ямбами.

⁷³ Цей образ відтворено в двох інших українських перекладах «Заповіту» Словацького – пера Святослава Гординського та Григорія Кочура. Докладніше див.: М. Стріха. Пам'яті Майстра // Всесвіт. – 1995. – Ч. 8–9. – С. 78–79.

Однак Рильський спростив собі справу, вдавшись до білого п'ятистопового ямбу. Свою вільність перекладач виправдовував як традицією (білий п'ятистоповник утвердився в світовому театрі завдяки Шекспірові, а в українській драматургії – завдяки Старицькому й Лесі Українці), так і тим, що *«римовані вірші скували б синтаксис твору і звучали б у театрі надто штучно»*.⁷⁴ Втім, силуваність таких пояснень була очевидна – і надалі Рильський таких експериментів уже не повторював.

Того ж 1931 року Рильський встигає видати книгу, яку можна назвати останнім видавничим проектом доби неокласиків. Антологія «Французькі класики XVII сторіччя» з'явилася в перекладах Рильського і з докладною передмовою того-таки професора Степана Савченка (в ній на 61 сторінку немає ще жодного посилання на обов'язкових через якийсь рік-два зовсім інших «класиків») ⁷⁵. Книга вийшла вже на поганому, сливе обгортковому папері (давалися взнаки великі успіхи СРСР на ниві індустріалізації) – але ще зі стильною обкладинкою пера Ларіона Плещинського. Під цією обкладинкою «Мистецтво поетичне» Буало сусідило з Корнелевим «Сідом», Расіною «Федрою» та Мольєровим «Мізантропом» – однією з найпохмуріших і найважчих комедій у світовій комедіографії. Усе це вже було перекладено бездоганно дзвінким олександрійським віршем.

Нарешті, жахливо-макабричного 1937 року в перекладі й за передмовою Рильського з'являється друком Вольтерова «Орлеанська діва» – твір, який настільки не пасував до тодішньої суспільної ситуації, що пояснити його появу Рильський міг хіба що антиклерикальною спрямованістю Вольтерової поеми (*«переконавши короля в вірності пророцтва, що «Францію врятує діва», католицькі попи добилися, що Жанну поставлено на*

⁷⁴ Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 10. К.: Наукова думка, 1985. – С. 552.

⁷⁵ Французькі класики XVII століття. Корнель. Расін. Мольєр. Буальо. Переклади Максима Рильського. Вступна стаття й примітки С. Савченка. Х.–К.: Література і мистецтво, 1931. – 344 с.

чолі війська»)⁷⁶, та ще й тим, що цей іскрометний і доволі солоний текст любив і навіть перекладав Пушкін (діялося це в той-таки рік пушкінського ювілею).

Вже по війні Рильський переклав у 1947 році «Сірано де Бержерака» – героїчну комедію Едмона Ростана. Вийшов блискучий театральний переклад, хоч його й виконано попарно римованим олександрійським віршем, який сам Рильський за двадцять років перед тим готовий був визнати для сцени досить невідячним. Це було підтверджено, зокрема, яскравою постановкою на сцені київського Молодіжного театру вже на початку 1980-х.

Один з останніх перекладацьких проектів, в яких Рильський брав участь, – це «Лірика» Поля Верлена, яка з'явилася в серії «Перлини світової лірики» 1968 року, для Рильського вже по смертно. Перекладати Верлена Рильський почав ще наприкінці 1920-х, працюючи для вже неодноразово згадуваної антології Зерова й Савченка. Проте антологія, як відомо, світу не побачила – і лише перекладена для неї «Пісня невинних» (відразу в двох варіантах – ямбічному й хореїчному!) з'явилася в авторській книзі поета «Гомін і відгомін» (1929). Ще один зроблений тоді переклад – програмового для Верлена «Мистецтва поетичного» – було тоді загублено і віднайдено та оприлюднено лише наприкінці 1980-х⁷⁷.

А поновив роботу над Верленом Рильський буквально в останній рік свого життя. Троє перекладачів – Рильський, Кочур і Лукаш – погодилися тоді не «ділити» перекладів, не домовлятися заздальгідь, що хто перекладатиме, і дати в книзі дві-три версії, якщо такі з'являться, паралельно. Цей план було виконано – і «Лірика» Верлена стала одним із найяскравіших здобутків понад чвертьстолітньої (1965–1991) історії серії «Перлини світової лірики». Хоча внесок Рильського до книжки обмежився лише шістьма віршами – поет помер 24 липня 1964 року.

⁷⁶ Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Т. 9. К.: Наукова думка, 1985. – С. 433.

⁷⁷ Див.: Г. Кочур. Верленове «Мистецтво поетичне» // Поезія. – 1988. – Ч. 2. – С. 111–117.

Один з останніх перекладів Рильського, — хрестоматійний Верленів вірш «Il pleure dans mon coeur», — зроблений за три місяці до смерті українського поета:

*Так тихо серце плаче,
Як дощ шумить над містом.
Нема причин неначе,
А серце ревню плаче!*

*О, ніжно як шумить
Дощ по дахах, по листю!
У цю тужливу мить
Як солодко шумить!*

*Відкіль цей плач, не знати.
В осиротілім серці!
Ні зради, ні втрати —
Відкіль журба, не знати!*

*Найтяжчий, певне, сум —
Без гніву, без любові,
Без ревнющів, без дум —
Такий нестерпний сум.*

Вірш хрестоматійний, — тому існує багато хрестоматійних його перекладів, як-от Пастернаків текст під назвою «Хандра»⁷⁸. Але то — скоріше Пастернак, — із власними настроями, власною системою образів, і навіть власною схемою римування. А Верлена бездоганно переклав саме Рильський.

<p>⁷⁸ И в сердце растрava, И дождик с утра. Откуда бы, право, Такая хандра?</p>	<p>Откуда ж кручина И сердца вдовство? Хандра без причины И ни от чего.</p>
--	---

<p>О дождик желанный, Твой шорох — предлог Душе безталанной Всплaкнуть под шумок.</p>	<p>Хандра ниоткуда, Но та и хандра, Когда не от худа И не от добра.</p>
---	---

Див.: Мастера русского стихотворного перевода. Книга вторая. Ленинград: Советский писатель, 1968. — С. 270.

Звичайно, Рильський мав поважні перекладацькі зацікавлення й поза названими вище трьома літературами. На відміну від Зерова, Рильський не перекладав з латини (єдиний виняток – уривок на 15 рядків з поеми Тіта Лукреція Кара «Про природу речей», перекладений 1946 року, проте за поетового життя не друкований). Але ще наприкінці 1930-х Рильський майстерно переклав також Шекспірових «Короля Ліра» (надрукований окремою книжкою 1941 року) та комедію «Дванадцята ніч, або як вам подобається» (вперше надруковано в Шекспірівському двотомнику 1950 року). Рильському належать по кілька перекладів з низки інших літератур – італійської, іспанської, данської, румунської, чеської, словацької, грузинської тощо, а також більший масив перекладів з німецької (насамперед – з Гете й Гайне).

Свого «Вільшаного короля» Рильський переклав для книги вибраної лірики Гете, яка з'явилася 1949 року. Раніше ми говорили про Кулішів переклад цього шедевру німецької поезії. У Рильського, звісно, вже не знайдемо українізації реалій. Замість «пригладжених» Кулішевих амфібрахіїв маємо ламаний дольник оригіналу:

*Хто пізно так мчить у час нічний?
То їде батько, з ним син малий.
Чогось боїться і мерзне син –
Малого тупить і гріє він.*

*«Чому тремтиш ти, мій сину, щомить?»
– Король вільшаний он там стоїть!
Він у короні, хвостатий він! –
«То, сину, туман із долин!»*

Хоча невловимого чару Кулішевого перекладу цей текст, виконаний у дуже складний для Рильського час (по відносній свободі воєнних років – нова хвиля жорстоких цькувань за «націоналізм»), таки позбавлений.

Ще одна тема, якої варто торкнутися – це Рильський і переклади для оперного театру.

У 1926 році, згідно з українізаційним декретом, Державна опера в Харкові, Києві та Одесі стала україномовною. І пробула в Києві україномовною майже до наших днів, поки театр з комерційних міркувань не перейшов уже в 1990-ті на виконання опер «мовами оригіналів». Для створення українських перекладів оперових лібрето працювали найкращі поети, зокрема й Рильський, який з 1934 по 1950-й рік був ще й завітом Київського оперного театру.

Переклад для опери має власну специфіку. Тут важить не тільки розмір і рима, але ще й музичний наголос – якщо нота співається вище, то вона вийде наголошеною. Тому цей переклад можна виконати на належному рівні, лише зазираючи весь час у клавір. А Рильський переклав понад 20 лібрето класичних опер – серед яких «Мазепа» і «Севільський цирульник», «Травіата» і «Євгеній Онєгін», «Пікова дама» та «Іван Сусанін». На жаль ця частина його спадщини досі не зібрана, не ввійшла в академічне 20-томове зібрання творів поета, і видано з того тільки переклад лібрето «Травіати», – в буклеті Київського оперного театру⁷⁹.

Тим часом про стиль роботи Рильського для опери багато говорить один промовистий приклад. Як відомо, геніальний композитор Петро Чайковський не відзначався особливим чуттям поезії. Тому для прекрасної романтичної передсмертної арії Ленського він обрав з Пушкінового роману уривок, який є... дошкульною пародією на романтизм! Сучасна композиторові критика обурювалася з приводу разуючої невідповідності музики й тексту – але на те вже не було ради.

Відчуваючи цю невідповідність, Рильський зробив два окремі переклади цього уривку – для роману у віршах і для опери. В першому – збережено пушкінські кпини на адресу недалекого поета Ленського:

⁷⁹ На жаль, досі існує навіть поважна проблема з атрибуцією частини цих перекладів. Скажімо, після 1930 року вже не могли з'являтися на сцені переклади Л. Старицької-Черняхівської, яка «проходила» по справі СВУ (хоч по відносно м'якому вирокові й була звільнена з зали суду). Тому досі залишається відкритим питання: чи є версії, терміново виготовлені Рильським (театр-бо потребував текстів!) новими перекладами, чи лишень редакціями давніших версій Старицької-Черняхівської.

*Ті вірші й досі уцілили,
На спогад перейшли мені:
«Куди, куди ви відлетіли,
Весни моєї красні дні?..»*

А в другому тужлива музика арії отримала адекватне поетичне наповнення:

*О де, о де розвіялися снами
Весняних літ чарівні дні?⁸⁰*

Очевидно, саме такого рівня переклади отримали схвальну оцінку Леоніда Собінова, про яку вже говорилося вище.

Хоч як це дивно, але Микола Зеров лишив обмаль спеціальних перекладознавчих праць загального характеру. До нечисленних винятків належить велика стаття «У справі віршованого перекладу», надруковану у вересневому числі часопису «Життя й Революція» за 1928 рік⁸¹. Вона закінчується закликом до дальшого підвищення професіоналізму українських перекладачів: *«Вимоги, що ставимо ми перед віршованим перекладом, досить уже високі. В їх світлі значно відміняється наше ставлення до багатьох авторів, що досі вважалися за зразкових (Куліш, Грінченко); вносяться елементи ґрунтовної переоцінки в облік і характеристику наших дотеперішніх набутоків. Повинен признатися, я без особливої втіхи читаю, напр., у Кримського в його перекладах із Хафіза рядки, що повівають народньо-поетичним стилем та деякою старомодністю форм. «Ті любощі-пустощі. Втішная мо-*

⁸⁰ Див.: Андрій Трипільський. Поезія перекладу // У кн.: Діодор Бобир. Люблю і вірю. Поезії. Переклади. Статті. Спогади. К.: Радянський письменник, 1984. – С. 210.

⁸¹ М. Зеров. У справі віршованого перекладу // У кн.: М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 609–624.

лодь». Мені хочеться більшої строгости у формах, стислості у вислові, виразнішого розрізнення високих і низьких слів. Тим часом для своєї доби (90–900-ті рр.) ці переклади були останнім словом перекладної техніки, і Гнат Хоткевич сильно обурювався, що в них занадто перського та арабського кольориту. Цікавість до віршово-перекладної справи, що позначилась на наших очах, повинна принести нам нові здобутки і загальне піднесення версифікаційних вимог. Віршованому аматорству як в оригінальній, так і в перекладній поезії має настати край».

Проте в літературознавчих розвідках Зерова трапляються численні екскурси в перекладознавство, до яких ми неодноразово зверталися в попередніх розділах цієї книги. З них видно, що, беручи під увагу головну для Зерова «суспільну» мету перекладу – вироблення еталонної лексики й стилю – історичний розвиток українського перекладу вибудовувався в чітку ієрархічну схему, на різних щаблях якої відбувалися відмова від травестування, подолання «народно-пісенного стилю», загальна «європеїзація» перекладацтва. Для Зерова Куліш-перекладач стоїть незміренно вище від Гулака-Артемовського й Гребінки, а Старицький – вище від Куліша⁸². (Початок «реабілітації» Гулака й Гребінки як перекладачів, що їхнім текстам притаманні такі соковитість і колорит, поклав за два роки у статті «Чехов по-українському» Рильський⁸³).

У текстах Зерова перекладач-практик знайде й чимало корисних методологічних настанов. З цього погляду надзвичайно цікаві листи Зерова до молодого на той час науковця-хіміка, сонетяра-початківця Ростислава Олексієва: «*Поняття точності у віршовому перекладі зводиться на дослівність, на вербальне пересаджування рядка по рядкові може тільки людина без розуміння і тями. Думаю, що перекласти вірш точно – це значить створити примат мелодики оригіналу (ритм + синтаксис) над*

⁸² Див.: М. Зеров. Від Куліша до Винниченка // У кн.: М. Зеров. Твори в двох томах. Т. 2. К.: Дніпро, 1990. – С. 271–288.

⁸³ Див.: М. Рильський. Зібрання творів у 20 томах. Т. 16. К.: Наукова думка, 1987. – С. 194.

його вербальністю. Так думав І. Анненський, так думають усі хороші, тобто **сміливі** перекладачі. Як мовив хтось: *секрет хорошого перекладу – додержана міра у суб'єктивному тлумаченні естетичного стрижня першотвору*⁸⁴. (Проте ці рядки не мають скласти враження, начебто Зеров нехтував вербальним наповненням перекладу – цілком навпаки, це видно бодай з того, як він переймався пошуком українського відповідника, який передав би динаміку англійського дієслова «to roll» із поезії Байрона; і таких прикладів у Зеровському листуванні можна знайти чимало).

Ідею «естетичного стрижня першотвору» розвиває через кілька років Максим Рильський (його доволі рясна перекладознавча спадщина ввійшла до 16-го тому академічного поетового 20-томника): *«завдання перекладача – це доконечна потреба знайти творчу домінанту автора. (...) Річ у тому, що віддати всі сторони оригіналу буквально точно – неможливо. Отже, під творчою домінантою ми розуміємо ту рису автора, яка являється основою для нього, найхарактернішою, провідною. Іронія Анатолія Франса, гнівний пафос Шевченка, Некрасова, сарказм Маяковського, присмеркові півтони Верлена, пісенність Беранже – ось що повинен у першу чергу віддати перекладач. Для цього іноді доводиться пожертвувати другорядними рисами оригіналу. Перекладу без жертв не буває»*⁸⁵.

Неважко бачити, що і Зеров, і Рильський при цьому перебувають під впливом «методу суттєвого елементу», запропонованої трохи раніше Валерієм Брюсовим⁸⁶. Причому нео-

⁸⁴ М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1068.

⁸⁵ Див.: М. Рильський. Зібрання творів у 20 томах. Т. 16. К.: Наукова думка, 1987. – С. 218.

⁸⁶ У програмовій статті «Фіалки в тиглі» (1905) Брюсов наголошував: «зовнішність ліричного вірша, його форму утворює цілий ряд складових елементів, поєднання яких і втілює більш чи менш повно почуття й поетичну ідею художника, - це: стиль мови, образи, розмір та рима, рух вірша, гра складів і звуків. (...) Відтворити в перекладі всі ці елементи повно й точно – немислимо. (...) Вибір того елементу, який вважаєш найважливішим у творі, що його перекладаєш, і утворює метод перекладача» (Див.: В. Брюсов. Избранные сочинения в двух томах. Том второй. Москва: ГИХЛ, 1955. – С. 188–189). Такий очевидний для нас підхід був саме собою зрозумілим далеко не завше. Адже й раніше кожен з видатних перекладачів

класики виявляли великий мистецький смак у виборі й відтворенні такого «головного елемента» (який міг бути різним для різних фрагментів першотвору). Скажімо, знамениті рядки з «Онєгіна» —

*Шипенье пенистых бокалов
И пунша пламень голубой, —*

Рильський переклав, адекватно відтворивши насамперед звукопис:

*Шипіння спінених напоїв
І пуншу племін голубий.*

Але й зміст цих рядків у жодному випадкові не постраждав! І це може бути ще однією ілюстрацією правдивості оцінки, що її дав перекладам «неокласиків» Григорій Кочур.

У цілому ж саме творчість неокласиків остаточно утвердила як головну течію українського перекладацтва — прагнення до «вірного перекладу»⁸⁷. Справді, школа неокласиків (та її продовжувачі — насамперед В. Мисик та Г. Кочур) створили високомистецькі переклади з тяжінням до шляхетної природності й неприхованою ворожістю до антимистецького буквалізму. Переклад у їхньому розумінні ставав повноцінним мистецьким твором, повноправним в естетичному сенсі твором української національної літератури.

жертвував у своїй праці одним в ім'я збереження іншого. Але при цьому він був жорстко детермінований раз і назавжди визначеною настановою. Жуковський вважав за головне зберегти в усіх випадках сюжет і образи — і зовсім не звертав уваги на ритм, звукопис і навіть розмір оригіналу. Фет рабськи копіював цезури й епјамбемет'и першотвору — жертвуючи заради цього навіть здоровим глуздом і логікою. Бальмонт відтворював розмір — і нехтував стилем. Новація Брюсова полягала лишень у тому, що суттєвий елемент, який слід зберегти в перекладі, може бути для різних текстів різним.

⁸⁷ Див.: Л. Коломієць. Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу (на матеріалі перекладів з англійської, ірландської та американської поезії). К.: «Київський університет», 2004. — С. 11.

* * *

Звичайно, перекладацька панорама 1920-х аж ніяк не зводилася лишень до перекладів неокласиків. У вже згадуваній вище статті «У справі віршованого перекладу» Микола Зеров так оцінював найважливіші здобутки того часу: «*Нове, поповнене, видання вибраного Вергарна в перекладі М. Терещенка, дві книжки німецьких балад у перекладі Дм. Загула, «Пан Тадеуш» Міцкевича в перекладі М. Рильського, вибраний Пушкін групи поетів під редакцією П. Филиповича, Шекспірові трагедії в переробках М. Вороного, в перекладах М. Йогансена та В. Щербаненка, «Антологія американської поезії» І. Ю. Кулика – от найголовніше з того, що придбано за останні роки*⁸⁸. Проте, як не важко бачити, з перелічених вище текстів майже всі – окрім «Тадеуша» Рильського й Пушкіна в перекладах неокласиків – уже стали радше фактами історії літератури. Варто відзначити й інше: долі більшості згаданих Зеровим перекладачів – і переконаного комуніста, першого голови Спілки радянських письменників України Кулика, і колишнього улюбленого поета Петлюри (а заодно – автора «канонічного» українського перекладу «Інтернаціоналу») Вороного, і суперечливого Загула, й безмежно талановитого Йогансена – склалися однаково трагічно. Всі вони стали жертвами репресій другої половини 1930-х.

Розмова про переклади «розстріляного відродження» була б неповною без згадки про Василя Мисика, який 25-річним видав був дивовижно зрілу книжку перекладів з Роберта Бернса⁸⁹, де шотландський класик виглядав у своїй стихії – без елементів спрощення і полегшення, властивих для популярних російських перекладів С. Маршака.

А дебютував Мисик як перекладач іще наприкінці 1920-х. Його перекладацька манера формувалася під впливом Зерова,

⁸⁸ М. Зеров. У справі віршованого перекладу // У кн.: М. Зеров. Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 610.

⁸⁹ Роберт Бернс. Переклад і вступна стаття В. Мисика. Х.-К.: Література і мистецтво, 1932. – 128 с.

з яким поет листувався ще студентом⁹⁰. У другому виданні вібраних поезій Пушкіна за редакцією П. Филиповича (1930) Мисику належать переклади віршів «Жив на світі лицар бідний», «Біси», та «Зимовий вечір». Два останні вірші замінили давніші переклади М. Старицького, надруковані в виданні 1927 року. Ось як звучить у перекладі Мисика початок «Зимового вечора»:

*Буря млоу небо криє,
Біле крутячи гноття;
То, як звір, вона зависє,
То заплаче, як дитя.
То над дахом почорнілим
Куликами зашумить,
То мандрівником спізнілим
У віконця задзвенить.*

Цей переклад щасливо сполучає точність версії Старицького – і водночас лексичний колорит і «запахущість» давнього тексту Боровиковського. Але пізніше до Пушкіна Мисик уже не повертався. 1934 року поет був заарештований – замість іншого письменника. Не заставши Василя Минка вдома, «чекісти» заарештували його сусіда Мисика. Попри безглуздість ситуації, Мисик опинився на Соловках (а Минкові пощастило якось перебути репресії). Тут Мисик зустрівся з Зеровим і Филиповичем – своїми колегами за роботою над українським Пушкіним. На відміну від «неокласиків», Мисикові пощастило повернутися додому, а потому ще й пережити жажіття фронту й німецького концтабору. Але лише наприкінці 1950-х поетові з допомогою Максима Рильського вдалося відновитися в літературних правах, – і стати визаним метром українського перекладу, неперевершеним у своїх «східних» зацікавленнях.

Володимир Свідзінський (попри окремі раніші спроби) як серйозний перекладач дебютував порівняно пізно – 1927 року,

⁹⁰ О. Никанорова. З когорти видатних майстрів // У кн.: Василь Мисик. Схід і Захід. Переклади. – К.: Дніпро, 1990. – С. 5.

коли йому вже виповнилося 42. Тоді в його другій поетичній книзі «Вересень» було надруковано уривок з Гесіодової поеми «Роботи і дні». Протягом тридцятих Свідзінський блискуче переклав три комедії Аристофана («Хмари», «Жаби», «Оси») і Пушкінську «Русалку» (цей переклад встиг прочитати на Соловках і високо оцінити Микола Зеров⁹¹).

Залишив Свідзінський і свою версію «Зимового вечора» – адже коли готувався до ювілею 1937 року український двохотник Пушкіна, Мисик уже перебував в ув'язненні – і його переклади друкуватися не могли. Для зіставлення наведемо початок і цього перекладу:

*Буря млоу небо криє,
Вихрить снігом без пуття,
То як звір вона завіє,
То заплаче як дитя.
То по стрісі постарілій
Околотом зашумить,
То, мов гості запізнілі,
У віконце забряжчить.*

Але редакція двотомника віддала тоді перевагу іменитому Тичині⁹². А 1941 року письменник загинув страшною смертю: його було заарештовано перед відступом «червоних» з Харкова, і, разом з іншими в'язнями спалено живцем у клуні в селі Непокритому під Салтовим⁹³.

За усталеною тоді практикою переклади Свідзінського було вилучено з обігу. Аристофана взагалі довгий час не друкували,

⁹¹ «“Русалка” меня прямо очаровала естественностью, простотой и стройностью языка» (Див. М. Зеров, Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1176).

⁹² В. Свідзінський. Твори у двох томах. Т. 2. К.: Критика, 2004. – С. 469. Про пушкінські переклади Тичини того часу з Соловків нищівно відгукнувся Зеров: «откровенно плох Тычина – плох оттого, что произволен, и оттого, что не справляется с элементарными техническими трудностями вроде рифмы» (М. Зеров, Українське письменство. К.: Основи, 2003. – С. 1162).

⁹³ Е. Соловей. «Роботи і дні» поета. // В. Свідзінський. Твори у двох томах. Т. 1. К.: Критика, 2004. – С. 483.

а в повоєнних українських виданнях Пушкіна вміщували значно слабший переклад «Русалки» пера Андрія Малишка⁹⁴.

Тоді ж, у двадцяті – на початку тридцятих, дебютували такі визначні українські майстри перекладу, як Борис Тен (Микола Хомичевський), Микола Бажан і Григорій Кочур. Розмова про них піде в наступному розділові, а поки відзначмо: лишень Бажанові пощастило пережити тридцяті-сорокові в статусі орденоносця, посадовця й автора офіційного українського перекладу тексту гімну Союзу РСР. Микола Хомичевський ще в 1930–36 роках мусив спокутувати на Далекому Сході «гріх» служіння священником в УАПЦ, а Григорій Кочур, чудом переживши великий терор, був заарештований 1943 і відправлений на десять років у полярну Інту. Тоді ж метеором промайнув на літературному небосхилі автор одного з кращих на сьогодні – хоч і відкритого через кілька десятиліть – перекладу Шекспірового «Гамлета» Леонід Гребінка (сліди поета, який голодного 1933-го змушений був емігрувати до Росії, загубилися в роки війни, – і лише на початку 1990-х стало відомо: він справді загинув 1941 року, проте не на фронті, а в Саратовській в'язниці)⁹⁵.

Наголосимо: вище йшлося переважно про поетичні переклади. Але в часи «розстріляного Відродження» ж як ніколи масово видавали й прозу (про багатотомники Мопассана, Франса й Лондона вже йшлося вище). Причому цю прозу перекладали не лише фахові прозаїки, як-от В. Підмогильний (який був ще однією першорядною зіркою тогочасного перекладу – автором досі абсолютно не застарілих перекладів з Дідро, Гельвеція, Вольтера, Бальзака, Франса, Мопассана). Фактично кожен із перелічених вище поетів так само виявив себе як вправний перекладач прози.

⁹⁴ Див.: Е. Соловей. «Русалка» Пушкіна в українських перекладах // У кн.: Григорій Кочур і український переклад. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ–Ірпінь: Перун, 2004. – С. 239–243.

⁹⁵ Див.: І. Дзюба. Вертається із забуття // У кн.: Л. Гребінка. Радість чорноземна. К.: Дніпро, 1990. – С. 5–17.

Особливим чаром віє від пушкінських і чеховських оповідань, перекладених Миколою Зеровим і від «Роману про Трістана та Ізольду» Жозефа Бедьє у версії Максима Рильського. Василь Мисик ще на початку тридцятих перекладав суперсучасний тоді роман Дос Пасоса «42-га паралель» – прагнучи випередити появу російського перекладу⁹⁶. А Свідзінський перекладав не лише оповідання Б.Пруса (вийшли окремою книгою 1930 року), а й змушений був братися в середині 1930-х за «культову» (у прямому й переносному значенні) книгу «великого друга СРСР» Анрі Барбюса «Сталін»⁹⁷. Про атмосферу тодішнього перекладацького розмаїття можна бодай почасти судити з покажчика Ю. Меженка та М. Яшека «Чужомовне письменство в українських перекладах»⁹⁸, який охоплює бібліографію періодичних видань до 1927 року включно.

Надзвичайно багато перекладів друкувалося й в Галичині. На сторінках західноукраїнської періодики за чверть століття, що передували «золотому вересню» 1939-го, з'являлися твори практично всіх європейських літератур, американської й англоканадської, бразильської й перуанської, та багатьох азійських – від турецької, арабської та індійської – до корейської, китайської і японської. Отже, поза увагою українського перекладацтва лишалися тільки Африка й Австралія⁹⁹. Окрім класики – античної і європейської – широко представлена й актуальна література: твори нобелівських лауреатів Джона Голсуорсі, Редьярда Кіплінга, Бернарда Шоу, Вільяма Єйтса, Перл Бак, а також ряду письменників, яких було поновно «відкрито» для читачів УРСР лише у 1960-ті, чи й наприкінці 1980-х (Д. Г. Лоуренс, С. Моем, Джеймс Джойс,

⁹⁶ Г. Костюк. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. – Едмонтон, 1987. – С. 324–326.

⁹⁷ В. Свідзінський. Твори у двох томах. Т. 2. К.: Критика, 2004. – С. 449.

⁹⁸ Ю. Меженко та М. Яшек. Чужомовне письменство в українських перекладах // Життя й революція. – 1929. – Ч. 4. – С. 191–202; ч. 5. – С. 163–174; ч. 5. – С. 147–158; ч. 7/8. – С. 232–255.

⁹⁹ Див.: Чужомовне письменство на сторінках західноукраїнської періодики (1914–1939): Бібл. покажч. Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 194 с.

Оскар Вайлд, Вірджинія Вулф, Вільям Фолкнер). Однак якість цих перекладів далеко не завжди стояла на високому рівні.

* * *

«Великий терор» завдав культурній панoramі України непоправного удару. Адже нищилися не тільки люди. На відміну від 1920-х, коли твори розстріляних Миколи Гумільова чи Грицька Чупринки далі з'являлися друком, арешт і вирок означав для письменника в 1930-ті й автоматичну заборону всіх книжок усіма мовами¹⁰⁰. Відтак більша частина перекладацького доробку «розстріляного відродження» відразу ж опинилася під забороною.

Спершу відчайдухи з числа зацілілих намагалися рятувати коли не людей – до бодай тексти (без згадування про їхніх справжніх авторів). Так, публікація Зеровського «Бориса Годунова» в другому томі пушкінському двохтомнику 1937 року була підписана іменем перекладача Б. Петрушевського¹⁰¹. Про плагіат не йшлося – то був єдиний (і небезпечний для виконавців!) спосіб не лише ввести в обіг текст, але й матеріально допомогти дружині заарештованого письменника, сплативши їй гонорар.

1938 року Олександр Білецький видав хрестоматію «Антична література». Не зазначивши перекладачів ні в «Змісті», ні під текстами, він вказав у передмові, які саме тексти належать перекладачам, що їх можна було на той час називати – В. Свідзінському, Г. Кочуру, В. Державину, А. Білецькому. А далі йшло речення: «*За всі переклади, уміщені в хрестоматії, які не належать переліченим раніше перекладачам, упорядник відповідає сам*». Таким чином, О. Білецький брав на себе відповідальність за переклади М. Зерова (на той час уже розстріляного) – і передав гонорар

¹⁰⁰ Принципи роботи радянської цензури в таких випадках докладно проаналізовано С. Білоконем (Див.: С. Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. К., 1999. – С. 65–74).

¹⁰¹ М. Зеров. Твори в двох томах. Т. 1. К.: Дніпро, 1990. – С. 825.

його дружині (яка ще не знала, що вже є удовою)¹⁰². Той-таки О. Білецький надрукував двома роками раніше в хрестоматії для 8–10 класів середньої школи дещо скорочений текст «Гамлета» у перекладі О. Бургардта – ім'я якого так само перебувало вже під найсуворішою забороною. Годі й казати – все це вимагало від упорядника справжньої громадянської мужності.

Однак часи макабричної неусталеності «великого терору» (коли бували дні, в які нікому було підписувати постанови цілковито знищеного Раднаркому УРСР) надійшов час «більшовицького порядку» – коли й такі «вільності» вже не проходили. Перекладацький доробок «неокласиків» (та інших перекладачів «розстріляного відродження») випав з ужитку аж до кінця 1950-х. Окремі зацілілі постаті (М. Рильський, М. Бажан) не могли компенсувати загальних страшних втрат. На зміну розстріляним прийшли перекладачі нового призову – часто люди значно нижчої культури й професіоналізму. Та й переклади, які видавалися в СРСР з кінця 1930-х, переважно стосувалися російської та трохи європейської класики (з наголосом на «прогресивних» авторів) – і літератур народів СРСР.

«Золотий вересень» поклав край і перекладацькому розмаїттю в Галичині. На місці кількох десятків періодичних видань, що друкували переклади (назвімо бодай часопис «Ми» чи газету «Назустріч»), залишився один-єдиний журнал «Література і мистецтво» у Львові (пізніше – «Радянський Львів», «Жовтень», а нині – «Дзвін»), а за добором авторів віднині пильно стежила цензура.

Наступила доба по-справжньому «радянського» перекладу, головною метою якого було вже не ствердження самовартісності української літератури, а вписування її в жорстко визначену ієрархію літератур «братніх народів».

¹⁰² Р. Зорівчак. Творчість Григорія Кочура в контексті українського літературного процесу // У кн.: Проблеми літературознавства і художнього перекладу. Л.: НТШ, 1997. – С. 201.

Хоч як це дивно, але питання про роль перекладу доби «розстріляного відродження» в тодішніх націєтворчих процесах досі лишається малодослідженим. Вивчаючи стан і статус української мови в першій половині ХХ століття, Юрій Шевельов згадує у своїй уже неодноразово цитованій монографії прізвище провідного перекладача 1920-х М. Зерова один-єдиний раз – відзначаючи, що одні письменники (Рильський і Зеров) плекали вишукану «європеїзовану» мову, а натомість інші (Хвильовий, Семенко), кохалися в міській розмовній мові, яка припускала і вульгаризми, і русизми.¹⁰³ Зовсім не згадує перекладу й перекладачів автор другого ґрунтовного діаспорного дослідження на тему еволюції національної свідомості в Україні ХХ століття (вперше з'явленого англійською мовою 1985 року в Лондоні) Богдан Кравченко¹⁰⁴. Ба більше – явище художнього перекладу фактично залишилося поза рамками тої праці, де воно, здавалося б, мусило бути неодмінно. Але в колективній «Історії української літератури ХХ століття» (за редакцією В. Дончика)¹⁰⁵ – першій праці такого стибу в незалежній Україні, вшанованій на додачу Шевченківською премією – переклад згадується лишень принагідно й несистемно, в зв'язку з творчістю того або іншого письменника.

Проте реальна вага явища українського художнього перекладу, його вплив на досить широкі суспільні верстви були значними. Не говоритиму навіть про резонанс українізації опери (яка викликала шалений спротив російськомовного міщанства – аж до зливи антиукраїнських дотепів на кшталт

¹⁰³ Див.: Ю. Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Б. м.: Сучасність, 1987. – С. 168.

¹⁰⁴ Б. Кравченко. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. К.: Основи, 1997. – 424 с.

¹⁰⁵ Історія української літератури ХХ століття. Книга перша (1910–1930-ті роки). За редакцією чл.-кор. АН України В. Г. Дончика. К.: Либідь, 1993. – 784 с.

того, що Ленський співає «чи гепнусь я, дрючком продертий?»; – цілковита необґрунтованість таких анекдот очевидна). Не говоритиму й про українізацію церкви – хоч тут мова селянської маси вперше набула сакрального статусу в понад 1000 храмів УАПЦ.

Не говоритиму докладно й про опір, який викликав був переклад українською мовою в середовищі російської інтелігенції, навіть тієї, яка в дореволюційні роки вважалася «прогресивною». Найяскравішим прикладом того опору слід вважати лист Максима Горького до редактора видавництва «Книгоспілка» Олекси Слісаренка, який просив був дозволу «буревісника революції» на переклад повісті «Мати» українською мовою: *«Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие «языком» – но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия».*

Оприлюднення цього листа викликало 1927 року справжній скандал в Україні, – під час якого представники різних літературних угруповань ще діяли «одним фронтом», засуджуючи кричущий вияв російського шовінізму¹⁰⁶. Але для нас важливо інше – Горький надзвичайно точно вловив націєтворчу сутність українського перекладу. Інша річ, що він цій місії, в силу своєї «великоруськості», рішуче не співчував: *«выходит курьезно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие же действуют как раз наоборот».*

¹⁰⁶ Див.: Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини // ЗНТШ, т. СХСVII. Філологічна секція. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 342–343. Цікаво, що вихватку «буревісника революції» змушений був засудити навіть номінальний «президент УСРР», «всеукраїнський староста» Григорій Петровський: «Горький не зрозумів (...) національної політики нашої партії. Він заперечував потребу національної самостійності України та її культурно-національного розвитку. На його думку, тут пролетаріат повинен був розвиватися по-старому - руською мовою» (Див.: Г. Макаренко. Друга українська чи п'ята російська? // Дзеркало тижня. – 2005. – 20 серпня. – С. 21).

Можна наводити безліч прикладів, як український переклад (у його вершинному «неокласичному» вияві) впливав на провідні тодішні й пізніші постаті української культури: розпочавши, скажімо, від комуніста Хвильового, який бачив професора Зерова союзником у рухові до «психологічної Європи», аж до одного з майбутніх лідерів шістдесятництва Григорія Кочура, який ступив на літературний шлях, придбавши в «книгоспілчанській» книгарні у провінційній Мені на Чернігівщині зеровську «Каменю» і його ж збірку літературних нарисів «До джерел».

Можна, нарешті, стверджувати: саме за доби «розстріляного Відродження» українські переклади творів світової класики ввійшли в активний ужиток більшості читачів, які вряди-годи брали до рук українську книгу. А відтак цитована раніше думка Куліша про можливість прямого контакту української літератури з чужоземними, висловлена в листі до Ґалаґана, яка 1857 року здавалася зухвало-крамольною, в 1920-ті остаточно стала сприйматися як очевидна.

І ці переклади ставали для їхніх споживачів ще одним аргументом на користь повновартісності української літератури й української нації. Зокрема, й під впливом явища українського перекладу, під впливом переконання, що «*М. Зеров незрівнянно вище стоїть в своїх перекладах російських Жуковських*», Хвильовий дійшов свого сакраментального висновку: «*Союз все таки залишається Союзом, і Україна є самостійна одиниця. (...) Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна*»¹⁰⁷.

Але ця найсміливіша стаття «м'ятежного Хвильового», «Україна чи Малоросія», написана восени 1926 року, світу так і не побачила, на багато десятиліть захряснувши в архіві Агітпропу КПУ. А самим «неокласикам» партія дала однозначну оцінку в згаданих вище постановках — очевидно, чітко усвідомлюючи суспільну

¹⁰⁷ М. Хвильовий. Твори у двох томах. Т. 2. К.: Дніпро, 1990. — С. 573–574.

роль їхньої зовні суто аполітичної, культурницької праці. А вже з початку 1930-х на теренах тодішньої УСРР став з моторошною послідовністю реалізуватися вже зовсім інший «націєтворчий проект», жертвами якого стали і Зеров, і Хвильовий, і мільйони потенційних читачів їхніх текстів.

ЗМІСТ

К. Москалець. Причетність до європейської міри	3
---	---

ГАЙ ВАЛЕРІЙ КАТУЛЛ

Ліричні поезії

На смерть горобчика (III)	6
До Лезбії (V)	7
До Лезбії (VII)	8
Поет про себе (VIII)	9
До Фурія та Аврелія (XII)	10
XXVI. «Наш дім поставлений в куточку затишному...»	12
XXVII. «Хлопчиську-слуго!..»	12
Гімн Діані (XXXIV)	13
До Корніфіція (XXXVIII)	14
XLVI. «Знову весна, оживає земля...»	14
До Ціцерона (XLIX)	15
Про Лезбію (LXX)	16
Про своє кохання (LXXXV)	16

ПУБЛІЙ ВЕРГІЛІЙ МАРОН

Буколіки

Перша еклога	17
Четверта еклога	22

Георгіки

На костях	25
Похвала Італії	26
Життя хліборобів	28
Орфей і Еввідіка	31

КВІНТ ГОРАЦІЙ ФЛАКК

Оди

До Пірри (I, 5)	34
До Левконої (I, 11)	35
Римській державі (I, 14)	36
Офіра (I, 19)	37
До Арістія Фуска (I, 22)	38
До Хлої (I, 23)	40
До Ікція (I, 29)	41
До Ліри (I, 32)	42
До себе самого (I, 34)	43
До товаришів (I, 37)	44
До прислужника (I, 38)	46
До Деллія (II, 3)	47
На поворот друга (II, 7)	49
До Вальгія (II, 9)	51
До Постума (II, 14)	52
До Мецената (II, 20)	54
До римлян (III, 6)	56
До джерела Бандусії (III, 13)	58
До Фавна (III, 18)	59
До амфори (III, 21)	60
До Венери (III, 26)	61
До Мельпомени (III, 30)	62
До Мельпомени (IV, 3)	63
До Торквата (IV, 7)	64

Еподи

На Альфія (2)	66
До римського народу (16)	69
Сатири (II, 6)	72

АЛЬБІЙ ТІБУЛЛ

Війна і мир (I, 10)	76
Віншування (II, 2)	78

З ПРИПISУВАНОГО ТІБУЛЛОВІ

Матроналії (IV, 2)	79
Полювання	80

ДОМІНІЦІЙ МАРС

На смерть Вергілія і Тібулла	82
------------------------------------	----

СЕКСТ ПРОПЕРЦІЙ

Цінтії (I, 3)	83
Туллові (I, 14)	85
Пам'ятник (III, 2)	86
Втеча (III, 21)	87

ПУБЛІЙ ОВІДІЙ НАЗОН

Любовні елегії

Полудень (I, 5)	89
На смерть Тібулла (III, 9)	91

Фасти

Кінець Аріадни (III, в. 459—516)	93
--	----

Метаморфози

Створення світу (I, в. 5—88)	95
Чотири покоління людські (I, в. 89—150)	98
Гіганти (I, в. 151—162)	101
Лікаон (I, в. 163—251)	102
Потоп (I, в. 253—312)	105
Девкаліон та Пірра (I, в. 313—415)	107
Смерть Фаетона (II, в. 1—328)	111
Філемон і Бавкіда (VIII, в. 611—724)	122
Апофеоз Цезаря (XV, в. 746—879)	126
Сумні елегії	
Життя поета (IV, 10)	131

ПУБЛІЙ ПАПІНІЙ СТАЦІЙ

Сільви

Септімію Северові (IV, 5)	136
Сон (V, 4)	139

МАРК АННЕЙ ЛУКАН

Фарсалия	
Цезар над Рубіконом.....	140

ДЕЦІМ ЮНІЙ ЮВЕНАЛ

Сатири

Невигоди столичні	
III. «Хоч і немило мені розлучатися з другом...»	142
IV. «Ще за тих днів, як останній із Флавіїв...».....	152

МАРК ВАЛЕРІЙ МАРЦІАЛ

Епіграми

I, 33. «Геллія на самоті не оплакує батька...».....	156
На Луперка (I, 117)	157
II, 89. «Що за вином ти волієш частенько...».....	158
На Секста (III, 38)	158
На Лігуріна (III, 44)	159
(IV, 44). «От він, Везувій, колись...»	160
До Юлія Марціала (V, 20)	160
VI, 53. «Викупавсь з нами веселий...».....	161
Уламок від Арго (VII, 19)	161
До музи (VIII, 3)	162
Епітафія Філені (IX, 29).....	163
Сабінові, посылаючи вінок з троянд (IX, 60).....	163
Авлові (IX, 81)	164
До Антонія (X, 23)	164
Про Скорпа (X, 53).....	165
Римові (X, 74).....	165
На Херемона (XI, 56).....	166
До Тукки (XII, 44).....	167

ДЕЦІМ МАГН АВЗОНІЙ

Квітування троянд	168
Ім'я на мрамурі.....	170

КЛАВДІЙ КЛАВДІАН

Веронський дід	171
Ніл	172
На Якова, начальника кінноти	174

СУЛЬПІЦІЙ ЛУПЕРК

Тлінність світотвору	175
----------------------------	-----

ПЕНТАДІЙ

Весна	176
-------------	-----

НЕВІДОМИЙ АВТОР

Нічне свято Венери	177
--------------------------	-----

НЕВІДОМИЙ АВТОР

У такт веслам	181
---------------------	-----

КЛАВДІЙ РУТІЛІЙ НАМАЦІАН

Прощання з Римом	182
------------------------	-----

ПУБЛІЙ ВЕРГІЛІЙ МАРОН

Енеїда	186
--------------	-----

ТІТ ЛУКРЕЦІЙ КАР

Про природу речей	291
-------------------------	-----

Н. Москаленко. Римська Камена Миколи Зерова

(Післямова)	386
-------------------	-----

М. Стріха. Переклади й перекладачі «розстріляного відро-

дження» (Післямова)	390
----------------------------------	-----

Літературно-художнє видання

Зеров Микола Костянтинович

Антологія римської поезії

Верстка і коректура *Олесі Урбанської*

Підписано до друку 16. 11. 2016. Формат 84×108 ¹/₃₂.

Друк офсетний. Гарнітура «Sans».

Обл.-вид. арк. 37,00. Ум. друк. арк. 30,24.

Наклад 1000 прим.

Видавництво «Українські пропілеї»,

Київ, вул. Банкова, 2. Тел.: +380 (67) 717-89-41.

Свідоцтво про реєстрацію КВ № 747 від 24. 06. 1994 р.

Віддруковано у друкарні «Видавництво "Фенікс"»,

вул. Шутова, 136, м. Київ, 03680.

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 271 від 07. 12. 2000 р.

Зеров, Микола.

3-58 Антологія римської поезії : переклади з латини / Упоряд. І. В. Хро-
ненко; передмова К. В. Москальця; післямова М. Н. Москаленка,
М. В. Стріхи. — К.: Укр. пропілеї, 2016. — 466 с. — (Серія «Ad fontes»).

ISBN 978-966-7015-96-1

Як перекладач Микола Зеров свого часу здійснив багато неперевершених інтерпретацій латиномовної античної спадщини, французьких «парнасців» та низки інших поетів різних часів та традицій. «Антологія римської поезії» — це повне видання перекладів з класичних давньоримських авторів, яке охоплює час від перших десятиліть I ст. до н. е. до початку II ст. н. е.

УДК 821.161.23еров.03-1

ББК 84(4Укр)6-5

Це – повне видання
перекладів Миколи Зерова
з класичних давньоримських
авторів,
яке охоплює час від
перших десятиліть I ст. до н. е.
до початку II ст. н. е.

ISBN 978-966-7015-98-5

9 789667 015985 >